

ETO: 32+008+81+82

LÉTÜNK

TÁRSADALOM•TUDOMÁNY•KULTÚRA
SOCIETY•SCIENCE•CULTURE

XLII. évfolyam, 2012. 3. szám
Year XLII, issue 2012/3

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK
FORUM PUBLISHING COMPANY, NOVI SAD

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ INTÉZET
Published by the Forum Publishing Company

Angol tartalommutató és rezümék:
Rakić-Ódri Kornélia

Szerb tartalommutató:
Pásztor Kicsi Mária

ETO-besorolás:
Kaszás Angéla

A folyóiratban megjelent tanulmányokat a szerkesztőbizottság tagjai, illetve felkért szakemberek lektorálták.

All the contributions in the quarterly journal *Létünk* are refereed by members of the Publishing Board and/or by external professionals from the relevant field.

Számunk képzőművészeti mellékleteit – a Markulik József-alkotások reprodukcióit – jogörököse, Markulik Balázs engedélyével közöljük. Szikora Tamás alkotásai Tolnai Ottó *Kalapdoboz* című, készülő kötetéből valók.

A folyóirat az interneten:
www.letunk.rs

TARTALOM

	■ ■ <i>Elmélet – történet – kísérlet:</i> <i>Válság, kommunikáció, etikai válaszok</i>	
Szabó Tibor	A magyar politizálási technika és történeti gyökerei	9
Tóth I. János	Válság és válságtudat	20
Karikó Sándor	A válságok „ideológiai mámora?”	28
Lurcza Zsuzsanna	Identitásválság és kommunikáció a posztmodernizmus kontextusában	39
	*	
Véry Dalma	Lét és művészet (A művészet létviszonylatának kérdése James Joyce fiatalkori írásaiban)	49
	■ ■ <i>Emlékezet</i>	
Tolnai Ottó	Kalapdoboz a Holt-tenger mellől (Szikora Tamás dobozolása)	72
Novák Anikó	Tolnai Ottó Imaginárius Múzeuma	89
	■ ■ <i>Perspektíva: Tudástranszfer – Oktatási modellek</i>	
Horváth H. Attila	Az informális tanulás színterei a két világháború között (Kispest és Pestszentlőrinc példáján)	99
	■ ■ <i>Műhely</i>	
Gruber Enikő	Bács-Bodrog vármegye útleírásainak áttekintése	120
Cini Zoltán	Finnugor népek Oroszországban (A 2010-es népszámlálási adatok margójára)	131
	■ ■ <i>Szemle</i>	
Gruber Enikő	A romance és a novel, vagyis a románc és a realista regény kettőssége (Nyilasy Balázs: <i>A 19. századi modern magyar románc</i>)	140
Törteli Telek Márta	„Nyelvem határai világom határai” (Vukov Raffai Éva: <i>Az örökiró, a hémijszka és ami körülöttük van</i>)	147
Draginja Ramadanski	A szavakat elszállni hagyni (Müller Teréz: <i>Igaz történet/Terez Miler: Istinita priča</i>) (Romoda Renáta fordítása)	156
	*	

Máté Emese	Ön(érték)keresés (A bajai nemzetközi Csáth Géza-emlékkonferenciáról)	162
Berényi Emőke	VI. Irodalmi Kiš-ernyő	168
	■ ■ <i>Diskurzus</i>	
Major Nándor	A politika jellegéről	171
	E számunk szerzői	176

SADRŽAJ

	■ ■ Teorija – istorija – eksperiment: <i>Kriza, komunikacija, etički odgovori</i>	
Tibor Sabo	Tehnika mađarskog politiziranja i njegovi istorijski koreni	9
Janoš Tot I.	Kriza i svest o krizi	20
Šandor Kariko	„Ideološka euforija“ kriza?	28
Žužana Lurca	Kriza identiteta i komunikacija u kontekstu postmodernizma	39
	*	
Dalma Veri	Bit i umetnost (Pitanje relacije biti umetnosti u delima mladoga Džejmsa Džojlsa)	49
	■ ■ Sećanje	
Oto Tolnai	Kutija za šešire sa obale Mrtvog mora (Majstorisanje Tamaša Sikore)	72
Aniko Novak	„Imaginarni muzej“ Ota Tolnaja	89
	■ ■ Perspektiva: Transfer znanja – Didaktički modeli	
Atila Horvat H.	Prostori neformalnog učenja između dva svetska rata (Na osnovu primera iz Kišpešte i Pešsentlerinca)	99
	■ ■ Radionica	
Enike Gruber	Pregled putopisa iz Županije Bač-Bodrog	120
Zoltan Cini	Ugro-finski narodi u Rusiji (Marginalne beleške uz rezultate popisa stanovništva iz 2010.)	131
	■ ■ Prikazi	
Enike Gruber	„Romance“ i „Novel“, odnosno dvojaki karakter romantističkog i realističkog romana (Balaž Njilaši: <i>A 19. századi modern magyar románc/Moderna mađarska romansa iz 19. veka</i>)	140
Marta Terteli Telek	„Granice moga jezika – granice moga sveta“ (Eva Vukov Rafai: <i>Az örökíró, a hémijszka és ami körülöttük van/Hemijska, plajvaz i to što je oko njih</i>)	147
Draginja Ramadanski	Pustiti reči da odlete (Terez Miler: <i>Igaz történet/ Istinita priča</i>) (Prevod Renate Romode)	156
	*	

Emeše Mate	Traženje (samo)vrednosti (O međunarodnoj konferenciji u spomen Gezi Čatu u Baji)	162
Emeke Berenji	6. Književni KIŠobran	168
	■ ■ <i>Diskursi</i>	
Nandor Major	O karakteru politike	171
	Autori ovog broja	176

CONTENTS

	■ ■ <i>Theory – History – Experiment:</i> <i>Crisis, Communication, Ethical Answers</i>	
Szabó, Tibor	Hungarian Political Technique and its Historical Roots	9
Tóth, I. János	Crisis and Crisis Consciousness	20
Karikó, Sándor	‘Ideological Flush’ of Crises?	28
Lurcza, Zsuzsanna	Identity Crisis and Communication in the Context of Postmodernism	39
	*	
Véry, Dalma	Being and Art (The issue of art’s relation to being in James Joyce’s early writings)	49
	■ ■ <i>Remembrance</i>	
Tolnai, Ottó	Hat Box from the Dead Sea Coast (Boxing by Tamás Szikora)	72
Novák, Anikó	The Imaginary Museum of Ottó Tolnai	89
	■ ■ <i>Perspectives:</i> <i>Transfer of Knowledge – Models of Education</i>	
Horváth, H. Attila	The Grounds of Informal Education between the Two World Wars (Based on the example of Kispest and Pestszentlőrinc)	99
	■ ■ <i>Workshop</i>	
Gruber, Enikő	Insight into the Itineraries of Bács-Bodrog County	120
Cini, Zoltán	Finno-Ugric Peoples In Russia (Notes for the Margins of the 2010 National Census in Russia)	131
	■ ■ <i>Review</i>	
Gruber, Enikő	‘Romance’ and ‘Novel’, or the Duality of Romantic and Realistic Novel (Balázs Nyilasy: <i>A 19. századi modern magyar románc/ 19th Century Modern Hungarian Romance</i>)	140
Törteli Telek, Márta	“The Boundaries of My Language, the Boundaries of My World” (Éva Vukov Raffai: <i>Az örökíró, a hémiszká és ami körülöttük van/ The Biro, the Ballpoint and the Things Around Them</i>)	147

Draginja Ramadanski	Let the Words Fly Away (Teréz Müller: <i>Igaz történet/True Story</i>) (Hungarian translation by Renáta Romoda)	156
	*	
Máté, Emese	Search for Self(esteem) (On the International Memorial Conference in Baja dedicated to Géza Csáth)	162
Berényi, Emőke	6 th Literary Meeting on Kiš	168
	■ ■ <i>Remembrance</i>	
Major, Nándor	On the Character of Politics	171
	Authors in this issue	176

Szabó Tibor

: SZTE, JGYPK

: Alkalmazott Társadalomtörténeti Tanszék

: szabo@jgypk.u-szeged.hu

A MAGYAR POLITIZÁLÁSI TECHNIKA ÉS TÖRTÉNETI GYÖKEREI¹

Hungarian Political Technique and its Historical Roots

Van-e a magyar politizálási technikának meghatározott stílusa, vagy olyan, mint akármelyik európai? A mai pénzügyi-gazdasági-politikai válságot elemezve láthatjuk, hogy a magyar identitás, morál és politikai kultúra szorosan kapcsolódik a politikai kommunikáció jellegéhez. Ha időben visszafelé haladva elemezzük a magyar politikai elit kommunikációját, azt láthatjuk, hogy arra már az 1989-es rendszerváltás után is jellemző volt a sérelmi politizálás, az elit elkülönülése a néptől, az erős hatalomkoncentrációra való törekvés, az ellenségtől körülvelt ország képze. Olykor, kivételes esetekben (lakitelki találkozó, kerekasztal-tárgyalások, Bibó Emlékkönyv) a megegyezésre való törekvés pillanatai látszanak. Azonban Bibó István kiváló érzékkel mutatta be, hogy a 20. század első felében is jellemző volt már a konfliktusos magyar politizálás, a „valóságos élményből” származó „politikai hisztéria”.

Kulcsszavak: válság, globalizáció, kommunikáció, sérelmi politizálás, konszenzus, identitás, Bibó István

Vajon van-e folyamatosság a politikai események kezelési technikájában a magyar politikai életben? Vannak-e (és ha igen, akkor milyen) előzményei a konszenzusra törekvésnek vagy a konfliktusos politizálási stílusnak és politikai kultúrának Magyarországon? Lehet-e ebből általános következtetéseket is levonni a kelet-közép-európai országok politizálási stílusára vonatkozóan? Ezekre a kérdésekre keresünk választ a következőkben.

Miért van az ugyanis, hogy a választópolgár sokszor úgy érzi, a politikai technikák, a politikai kommunikáció nem segíti, hanem nehezíti az ügyek meg-

¹ Az *Elmélet – történet – kísérlet* rovatban közölt első négy tanulmány, Szabó Tibor, Tóth I. János, Karikó Sándor és Lurcza Zsuzsanna dolgozata, a Pannon Egyetemen 2012. június 1-jén, Veszprémben rendezett nemzetközi tudományos konferencián (Válság, kommunikáció és etikai válaszok) elhangzott előadások szerkesztett változatai. Véry Dalma tanulmánya tematikailag illeszkedik a jelölt dolgozatok sorába.

értését? Különösen így érzi ezt kiélezett válsághelyzetben (mint éppen ez a mai), amikor nagyon fontos lenne a demokratikus részvétel az ügyek kezelésében. Amikor a pártok pártszövetségben vagy ellenzékben politizálnak, kritikai hangot ütnek meg a kormánypárt(ok)kal szemben, amikor viszont ők kerülnek hatalomra, azt hangoztatják, hogy tévedhetetlenek, nem követnek el hibát. A kormányon lévő pártok szinte sohasem ismerik be saját tévedésüket, ez nem része politikai kommunikációjuknak, míg az ellenzék kritikái éppen ezekre mutatnak rá. Általában ezért keltenek szimpátiát irántuk a választópolgárok. Ez utóbbi – abban a reményben, hogy majd az újak önkritikusak lesznek a hatalmon is – megszavazza őket. Akkor azonban az egész kezdődik újból előlről. Lehet-e másként? Hogyan alakult ki ez a helyzet Magyarországon? Erre mutattunk rá néhány példával Magyarország 1945 utáni történelméből és keressük, hogy van-e hasonló jelenség más országokban is.

1. A JELEN

A 2008-ban az Amerikai Egyesült Államokból kiindult pénzügyi, majd gazdasági válság hamarosan áterjedt szinte az egész világra. Az „új világrend” globális viszonyai között ennek a válságnak a dimenziói korábban nem tapasztalt mértékben hatottak és hatja át a pénzügyi világot, a gazdaságot, a politikát, a politikai kultúrát, a morált, egyszóval az emberek mindennapjait. Az aszimmetrikus interdependencia, a kölcsönös és egyenlőtlen viszonyokon alapuló, növekedéscentrikus új világrendszer következtében ez a válságos léthelyzet különböző mértékben hat az egyes országokra. Ennek mértékét elsősorban a nemzetközi politikai, gazdasági és pénzügyi rendszerben az adott ország által elfoglalt hely és az ország történelmi körülményei jelentősen befolyásolják.

Az olyan félperiférián élő országokat, mint a kelet-közép-európai országok, és különösen Magyarország, a válság bizonyos vonatkozásban igen mélyen érintette. Az utóbbi esetében a 2008-ban kialakult válság egy olyan országot ért el, amelynek már korábban is számos gazdasági, politikai, morális és identitásbeli deficittel kellett megküzdenie. A jelenlegi válság kommunikálásában pedig olyan elemeket lehet felfedezni, amelyek a magyar politizálásnak korábban is jellemzői voltak.

1.1. A MAI VÁLSÁG RETORIKÁJA ÉS KOMMUNIKÁLÁSA

A politika első reagálása a válságra a „fülkeforradalomra” való hivatkozás volt. A 2010-es választásokon 2/3-os szavazatot szerzett párt(ok) retorikája szerint kettős hátrányt okozó válságot kellett kezelniük. Egyrészt – s ez minden előző kormányváltás retorikája is volt – az előző kormány helytelen gazdaságpolitikáját

kellett kiigazítani, másrészt pedig szembe kellett nézni az akkorra már elhatalmasodott nemzetközi pénzügyi és gazdasági válsággal. Erre a kormányzat erőltetett jogi és közigazgatási átalakítási programot kezdett meg: az Országgyűlés a régi időket idéző „törvény-gyárrá” alakult át, amelynek egyik állomása volt csupán az „új alaptörvény”, az új alkotmány létrehozása. Ezek az új törvények áthatották az ország szinte minden lényeges területét, az önkormányzatoktól az iskolarendszereken át egészen a média és a bírósági szervezet átalakításáig.

A mélyreható átalakítás során a kormányzatnak nem volt jogi kontrollja. Ez alatt azt értjük, hogy a lemondásra kényszerült köztársasági elnök (az átalakítás „motorjaként” működve) nem ellenőriztette jogászokkal azt, a naponta több törvényjavaslat elfogadása vajon ütközik-e alapvető európai jogba. A kialakult és konfliktusos helyzetért elsősorban tehát a köztársasági elnök felelőssége állapítható meg, hiszen az elfogadott törvények egy része nem volt EU-konform. Emiatt Magyarországot egyre több figyelmeztetés, majd elmarasztalás érte. Az ezekre való reagálás és az Európai Unióval kialakult konfliktusos (és bizonyos pillanatokban válságos) helyzet kormánypárti kommunikációja elméleti szempontból igen tanulságos.

A kormánypártok – a megtámadtatás ürügyén – azt a retorikai fogást alkalmazták, hogy ha a helyzet így áll, hogy az EU részéről megtámadtak minket, és nem engedik az ország, a közigazgatás, a média, a bíróság, az MNB stb. átalakítását „magyar módon”, a „saját utunkon” elvégezni, akkor „szabadságharcot” kell folytatni mindenki ellen, aki ellenünk van. A miniszterelnök 2011. március 15-i beszéde ezt egyértelművé tette, amikor – paradox módon az EU akkori soros elnökeként – a tömeg éljenzése közepette kijelentette, hogy „nekünk nem fog-nak Brüsszelből dirigálni”, mi a saját utunkat fogjuk járni. Az EU által kifogásolt törvényi és jogi változtatásokra nem vagy csak későn reagált a kormányzat, ami miatt szankciókat kezdeményezett az EU. A kormánypárti reagálás erre az volt, hogy Magyarországot pellengérré kívánják állítani, „példát akarnak velünk statuálni”, „bűnbakot” csináltak belőlünk, hiszen más országok (Görögország vagy Spanyolország) esetében ugyanezek az eljárások semmilyen következményt nem hoztak magukkal. Hasonló (ha nem is azonos) módon reagál más kelet-közép-európai ország is az őket ért bírálatokra: „pont bennünket, szerbeket?”, „pont velünk csinálják ezt, horvátokkal?” és „mi lengyelek, mit követtünk el, hogy velünk így bánnak”? „Nem fogjuk engedni”, „tiltakozunk” stb.

1.2. A VÁLSÁG KEZELÉSÉNEK TECHNIKÁI

Amikor már elengedhetetlen volt az Európai Unió által kért változtatások bevezetése és a magyar Országgyűlés általi újbóli megszavaztatása, akkor erre néhány esetben mégis sort kerítettek. Továbbra is kifogásolták viszont az Európai

Parlamentben a Magyarország kötelelességzegéséről lezajlott vita hangnemét és politikai stílusát, a kommunikációs államtitkár pedig végig támadta retorikájában azokat, akik – szerinte illetéktelenül – be mertek avatkozni az Európai Unió egyik tagállamának belügyeibe. Mindez pedig annak az árnyékában, amikor a pénzügyi és gazdasági világválság miatt Magyarország külső pénzügyi támogatásra szorult. Az IMF-hitelek kapcsán pedig további nemzetközi konfliktusokba bonyolódott a jelenlegi jobboldali kormány. A válságkezelés technikája egyelőre tehát a retorikára, illetve újabb belpolitikai lépésekre korlátozódott. Ezek közé tartozott az újabb adók bevezetése, amelyek révén valamelyest csökkenteni kívánják az ország pénzügyi kiszolgáltatottságát. Azt is gyakran hangoztatták, hogy „nem vagyunk rászorulva” külföldi segítségre, finanszírozásra. Mindezen eljárások és kommunikáció között a jelenlegi kormánypárt(ok) nem folytattak egyeztetést sem a többi, ellenzéki párttal, sem egyéb hazai szervezettel. A konszenzusos politizálásnak még a látszatát sem tartották fent. Egyedül kívánják megoldani a válságot az EU és Magyarország között.

2. A KÖZELMÚLT

Menjünk vissza a közelmúltba, és vizsgáljuk meg, voltak-e előzményei korábban, az 1989 után létrejött magyar demokráciában az ilyen fajta kommunikációnak.

2.1. ELŐZMÉNYEK A DEMOKRÁCIÁBAN

2.1.1. A sérelmi politizálás

A politikai elitet tehát ma általában áthatja a „sérelmi politizálásra” való hajlam, ami viszont csökkenti a demokráciában elvárható kompromisszumkészséget. Ez ugyanis annyit jelent, hogy valamilyen ok (például mellőzöttség, vádaskodás, elszenvedett és igazságtalan sérelmek) miatt valamilyen párttal, politikus-sal (hazai vagy külföldi) szervezettel megnehezül a párbeszéd. Ennek voltak az 1990-es években, de a 2000-es évek első évtizedében is látható jelei. A 2006-os elhíresült őszödi beszéd esete erre azért jó példa, mert elhangzása után szinte az egész politikai osztályon, de az egész társadalmon a megbántottság érzése lett úrrá: azt kérdezték az emberek egymástól is, vajon akkor hogyan is jutott hatalomra a szocialista párt? A sérelmi politizálásnak számos esetét mutatta fel a 2000-es évek első évtizedében az MDF, amely végül – talán nem utolsósorban ennek, de a kizárásoknak is köszönhetően – felbomlott.

A sérelmi politizálás olykor-olykor megjelenik nemzetközi téren is, amikor a kormányzó párt vagy pártok kifogásolnak egy nemzetközi szervezet valamilyen kelet-közép-európai országgal kapcsolatos megállapítását, jelentését. Erre leg-

utóbb jó példa volt Magyarország vonatkozásában a kommunikációs államtitkár nyilatkozata a Freedom House jogvédő szervezetnek a magyar média egyoldalúságát elmarasztaló álláspontjáról, aki szerint ez „jól illeszkedik a Magyarország-ellenes külföldi kampányhoz”.

Joggal merülhet fel a sérelmi politizálással kapcsolatban az a kérdés, vajon ez olyan *politizálási technika*, amely elhagyja a professzionalitás területét, és önsorsrontásba megy át, vagy pedig csupán *taktikázás*. Ahogyan a hazai és nemzetközi példák mutatják, valószínű, hogy az előbbi (de olykor-olykor lehet az utóbbi is).

2.1.2. A „veszekedős demokrácia”

Még korábban, az 1989-es rendszerváltozás után kialakult politikai helyzetben is számos olyan kommunikációs elem volt Kelet-Közép-Európában és Magyarországon, amely a kialakult válsághelyzetet nem vitában, hanem veszekedős hangulatban (olykor háborúval) kívánta megoldani.

Ennek a magyar helyzetnek a kommunikációjára használta a neves jogász-politológus Bihari Mihály a „veszekedős demokrácia” kifejezést. Miután megtörtént a békés rendszerváltozás – ahogyan az lenni szokott a politikában – az addig egyetértésben lévő felek nézetkülönbségei egyre világosabbá váltak. A plurális demokráciában az eltérő vélemények és azok kommunikálása természetes jelenség. Mégis, hamarosan olyan nagy lett az eltérés a különböző, újonnan létrejött politikai pártok és képviselőik között, hogy Bihari Mihály „veszekedős demokrácia” címmel volt kénytelen leírni a magyar helyzetet. A konfliktusok az évek során csak szaporodtak. Ezek komoly szakadásokhoz vezettek nemcsak az egyes pártok között, hanem a pártokon, a pártvezetésekben belül is. Számos belső pártszakadás történt. Például Antall József kizárta a pártból Csurka Istvánt, Dávid Ibolya eltávolította a pártalapító Lezsák Sándort, Orbán Viktor különvált korábbi párttársától és barátjától, Fodor Gábortól, Gyurcsány Ferenc eltávolodott a Mesterházi Attila által vezetett baloldali párttól. A sort pedig folytathatnánk a nemzetközi politikából is.

2.1.3. A magyar politika „stíluszavarai”

A magyar politikai stílus és kultúra jellemzéséről még az 1990-es évek elején írt tanulmányában Bihari Mihály azt írja, hogy számos okra vezethetők vissza a hazai politizálás stíluszavarai. A magyar politikai kultúrában és stílusban a „legkülönbébb politikai mentalitások, attitűdök, pozitív és negatív előítéletek, indulatok és érzelmek, sajátos intellektuális képességek, tudások halmozódnak össze és jelennek meg csoport minőségű, vagyis csoporthoz kötött politikai kultúraként”.

Bihari a következőképpen jellemzi az 1989 után kialakult magyar politikai kultúrát, illetve a stíluszavar főbb csomópontjait:

- sérelmi politizálásra való hajlam
- ultimátumpolitizálás (azaz a diktáló tárgyalások politikai stílusa)
- a politikai elit távolságtartása a társadalomtól
- erős hatalomkoncentrációra való törekvés
- az új integrációs elem: az ellenségtől körülvelt ország képzete (nacionalizmus)
- a megbízható klientúra kiépítése (a gazdaságtól a médiáig)
- a politikai küzdelem és harc heroizálása és terminológiájának használata
- múltba révedő politizálás és ikonok keresése
- a befelé fordulás, az elszigetelődés képzete („ellenséges tenger”)
- félelemkeltő és gerjesztő politizálás.

Mindez talán – mutandis mutatis – a mai politikai kommunikációra is ráillene. A magyar politikai kultúrának ezeket a stíluszavarait Bihari Mihály „történeti gyökerűeknek” tartja. Menjünk akkor még inkább vissza a magyar politikatörténetben, vajon találunk-e hasonló jelenségeket korábban is a magyar politikában, azaz milyen folyamatos a válságos társadalmi jelenségek kezelése: konfliktusos, avagy konszenzusos jellegű-e.

2.2. ELŐZMÉNYEK AZ ÁTMENETEKBE

2.2.1. Kerekasztal-megbeszélések

A Kádár-féle politikai rendszerről a demokráciára való átmenet Magyarországon békésen zajlott. Ez többek között (a Petőfi Kör, az MSZMP-s reformkörök, az Új Márciusi Front, az egyes ökológiai mozgalmak stb. tevékenységén túl) annak az 1989 tavaszától ősziig tartó Nemzeti Kerekasztal-megbeszélések sorozatának köszönhető, amelyeket 1989-et megelőzően az akkor formálódó pártok, illetve mozgalmak folytattak egymással, a megegyezés reményében. A válságos helyzet megoldására ez a technika – nehézségei ellenére is – sikeresen zajlott. Az egymástól jelentősen eltérő politikai eszmeáramlatok (népi-nemzeti vonal, a liberális eszmeiség és a baloldali szociáldemokraták) ültek egy asztalhoz, hogy megtárgyalják Magyarország jövőjét. Ennek egyik fontos kérdése az volt, hogyan lehet majd biztosítani „Magyarország belső rendjének, biztonságának stabilitását, az intézményrendszer, az alkotmányos, demokratikus rend védelmét”. Az erre irányuló törekvések – kemény egymás közti és a két részre szakadt hivatalos MSZMP-s politikusokkal vívott viták után – nagyrészt sikeresek voltak. Olyan konszenzus alakult ki a legkülönbözőbb irányzatok között, amely lehetővé tette az *első fordulattól*, a modellváltástól a *második fordulathig*, a rendszerváltásig tartó békés átmenetet.

2.2.2. *Bibó Emlékkönyv konszenzuseresése*
(azaz a nemzeti egység vagy annak látszata?)

Ha továbbmegyünk vissza a magyar politikatörténetben, azt látjuk, hogy a harmadik magyar demokrácia megteremtését közvetlenül megelőző időszakban egyetértés, konszenzus alakult ki a legkülönbözőbb magyar ellenzéki mozgalmak, illetve pártok képviselői között abban a kérdésben, hogy a Kádár-rendszer évtizedei után miként, milyen formában kell létrehozni az új típusú demokráciát. Ennek az egyetértésnek egyik korábbi bizonyítéka – a kerekasztal-tárgyalásokon túl – a kéziratban 1981-ben „megjelent” *Bibó Emlékkönyv*. Ebben a legkülönbözőbb irányzatú gondolkodók, értelmiségiek, későbbi politikusok mondták el véleményüket a politika és a demokrácia jellegéről, arról az irányról, amit hazánknak követnie kell egy rendszerváltozás esetén. Ott volt benne Csúrk István, Csúri Sándor, de Konrád György és Eörsi István is, azaz a legkülönbözőbb politikai irányultságú írók, költők.

Szabó Miklós az *Emlékkönyvet* méltatva azt írja, hogy „Bibónak mint hagyománynak a jelentősége nem merült ki abban, hogy megteremtette az aktuális másként gondolkodó magatartás történeti folytonosságát; Bibó átfogó hagyománnyá vált: a másként gondolkodás minden hazai árnyalata vállalja és magáénak vallja. Ezt a szélességet dokumentálja az *Emlékkönyv* hetvenhat szerző felvonultatásával.” Mégis, mi kötötte össze a szerzőket? Szabó Miklós ezt mondja: „a kötet sok szerzője sokféle felfogást tár az olvasó elé; egymáshoz képest is sok mindenben másként gondolkodnak tehát. Mi az, ami mégis összefogja őket, amiben ugyanúgy gondolkodnak másként? Úgy hiszem: abban, hogy nem vállalják a sztálinizmussal való kontinuitást, s hogy olyan magyar jövő mellett kötelezik el magukat, amelynek hagyományai között ez a történeti képződmény nem kaphat helyet”. Az elutasítás mellett volt közös gondolati irány is a szerzők között: elutasították az antidemokratizmust, a „mindent kimagyarázó, körülíró jelző nélkül kimondott diktatúrát”. „Egybefűzi őket az eltökéltség, hogy minden jövőbeli új társadalmi állapotot, új társadalmi formációt kizárólag demokratikus úton kívánnak elérni.” Ez akkor egy ellenzéki, „másként gondolkodó” pozícióból még lehetségesnek látszott.

Legutóbb Kis János adott interjút a HVG.Hu-nak az *Emlékkönyv* szerkesztéséről. Visszaemlékezése szerint a felkérést a „másként gondolkodók” közül senki sem utasította vissza (egyedül Huszár Tibort nem fogadták be). Kis János szerint a „hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján fellépő politikai irányzatok mindegyike a magáénak érezhette. Az emlékkönyv azt demonstrálta, hogy a Bibóhoz való kötődés az eltérő világnézetű csoportokat egymással is kapcsolatba hozhatja, közös platformul szolgálhat együttműködésük számára”. Újabb „Bibó-reneszánsz” csak akkor következhet be, ha „a jobb- és baloldal ismét keresi majd a kiegyezés lehetőségét”, hiszen ő igazi „integráló személyiség” volt. A probléma éppen ez: elve-

szett ez az illúzió és odaveszett az 1989-es rendszerváltozásnál a bibói eszmeiség és visszatért – a politikai mezőben – a két háború között már megtapasztalt népi-urbánus szembenállás. A történelmi gyökerekhez való visszatérés jelenségét pedig más, hozzánk közeli országban is meg lehet(ett) figyelni.

2.2.3. Konszenzus és vita a magyar demokráciáról (1945–1948)

Már a második magyar demokrácia II. világháború utáni történetének kezdetén vita folyt a magyar demokrácia jellegéről Bibó István és Lukács György között. A vita lényege a körül zajlott, vajon válságban van-e a demokrácia, vajon kell-e félni az embereknek a „népi demokrácia” viszonyai között vagy sem. A vita Bibó Istvánnak a *Valóság* című folyóirat 1945. október–decemberi számában megjelent *A magyar demokrácia válsága* című írása kapcsán alakult ki. Maga a vita 1946 januárjában zajlott le, és még akkor megjelent, szintén a *Valóság* hasábjain. A vitát kiváltó kérdés, amit Bibó vetett fel, ez volt: „A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától, és fél a reakciótól. Tárgyi okok nem indokolják egyik félelmet sem.” Nem fér kétség ahhoz, hogy a vitapartnerek mindketten egyértelműen demokráciapártiak voltak, még Lukács is, aki Bibótól lényegesen eltérő álláspontot képviselt. Bibó annyival realistább Lukácsnál, hogy a *lehetőség szintjén* mindig számon tartotta a társadalom diktatórikus eltorzulását, mégis vérbeli demokrataként reménykedett, hogy erre nem kerül sor. A lukácsi, optimistább álláspontot nehezebb értelmezni, de végeredményben ő sem gondolta, hogy a demokrácia elfajulhat, hiszen a *Blum-tézis*ektől fogva hitt a demokrácia és a szocializmus azonosíthatóságában. Rendkívül szimpatikus a mai olvasó számára Bibó *erkölcsi magatartása* a kérdés tárgyalásakor. *Konszenzuson alapuló demokráciát* akar: „a demokráciához a népnek tudatában kell lennie valaminek, [...] annak, hogy a vezetők hatalma az ő beleegyezésén nyugszik”. Ugyanakkor kifogásolta a kommunisták kizárólagosságra való törekvését és a direkt akciókat, miközben a kommunikációban a megegyezés fontosságát, a konszenzust ismételgették. Bibó már ekkor látta, hogy a politikai kommunikációban elválik egymástól a szó és a tett. Ez a politológus-filozófus szerint a realitásérzék eltorzulásához vezetett. Nem az egyik alapvető politikaelméleti összefüggést fogalmazza meg ezzel Bibó? Úgy véljük: igen. Hiszen a szó és a tett különválása mély válságot képes előidézni, és a kommunikációban ez rögtön át is jön. Félelem uralkodott el a magyar társadalmon, az embereken. A Rákosi-rendszer hazug politikája vezetett az 1956-os forradalomhoz is. A diktatúra kommunikációja azonban nem tévesztheti meg az embereket, akik sokáig képesek csendben tűrni, majd – adott pillanatban – a helyzet már eszkalálódik, és uralhatatlanná válik a politikai elit részéről.

3. A RÉGMÚLT

Vannak-e még ezeknél is régebbi gyökerei a magyar politizálásnak? Hogyan, milyen morális és kulturális identitással, milyen pszichikai attitűddel vesznek részt a magyar politikusok (és hétköznapi emberek) a közéletben? Válságos helyzetben hogyan reagálnak a kialakult társadalmi-politikai helyzetre? Láthatóak-e a magyar politizálás jellegében a folyamatosság jelei?

3.1. BIBÓ ISTVÁN ÉRTELMEZÉSE A MAGYAR POLITIKAI KULTÚRA JELLEGÉRŐL

Erre a magyar múlt elemzése során Bibó Istvánnál kitűnő válaszokat találunk. Kiindulópontja történeti jellegű, amennyiben arról ír, hogy a magyar politikai elit gyakran a „zsákcuc magyar történelem” bűvöletében élve politizál. Az „eltorzult magyar alkat” is ennek a történelmi körülménynek köszönhető.

Bibó szerint az igazi, polgári demokrácia hiánya miatt a Közép-Kelet-Európa népeit az *egyensúlyozatlanság* és az ebből a „valóságos élményből” származó „politikai hisztéria valamiféle fajtája” jellemzi. A „valóságos élmény” és a politikai hisztériát pedig az váltotta ki, hogy ebben a térségben az állami és nemzeti határok nem estek (esnek) egybe. Ebből nemzeti, intézményi és egyéni szinten is egyfajta „egzisztenciális bizonytalanság” következett. A válságokról válságokra haladó társadalmi mozgás állandósuló félelmet gerjeszt, és ez új szabályok bevezetését okozta: a „közsabadságok megkurtítását, a cenzúrát, az ellenség »bérenceinek«, az »árulóknak« a keresését, a mindenáron való rendnek vagy a rend látszatának s a nemzeti egységnek a szabadság rovására való erőltetését”. Ennek megvalósítása érdekében jött létre a „hamis realista” politikus típusa, amelyet „bizonyos ravaszság és bizonyos erőszakosság” jellemez. Ennek a folyamatnak volt a következménye a kormányhatalomhoz „hű alattvalók” rétegének kialakulása, amely visszaesést jelent mindig egy demokrácia előtti állapotba, hiszen ekkor a „társadalom a bajoktól való megmenekülését nem a törvényektől, a kormány hatékony ellenőrzésétől és az állampolgárok politikai értelmességétől várja, hanem az államfő, a személyes hatalom kegyes jóakaratától és bölcs elhatározásától”. Mindennek megfelelően az országban egy „zűrzavaros és hamis kategóriákkal dolgozó *politikai publicisztika*” jön létre, amely az „öndokumentációt és az önigazolást” szolgálja. Ezeket a módszereket és elveket áthatják a „vágyak és realitás diszkrepanciájának jellegzetes ambivalens lélektani tünetei”. Erre lehet példa a „túlméretezett nemzeti hiúság és váratlan meghunyászkodás”, a „teljesítmények állandó hangsúlyozása és teljesítményeink valódi értékének feltűnő csökkentése”, a „morális igények és a morális felelőtlenség” hangsúlyozása. A kelet-közép-európai nemzetek – így a magyar is

– „egykori vagy lehetséges nagyhatalmi helyzeteken rágódik, ugyanakkor azonban olyan csüggedten tudja magára alkalmazni a »kis nemzet« vagy a »vesztes nemzet« megjelölést”. Így jön létre a „romantikus hazafi” típusa is, amely lassan-lassan „antidemokratikus nacionalista” típusná deformálódott, aki a „nemzeti végveszedelem állandó érzésében él”. Bibó észrevette, hogy összefüggés van a magyar lélek, a morál és a politikai kommunikáció között. Ráadásul olyan jellemzőket ír le még 1944-ben, ami szinte a mai napig észrevehetően – mutatis mutandum – jelen van a magyar politikai kommunikációban.

4. ELMÉLETI KONKLÚZIÓK

Hogyan függ össze identitás – politikai kultúra – morál – kommunikáció a (kelet-közép-európai és) magyar társadalomban?

Az identitás válsága okozza a válság kommunikációjának skizofréniáját. Az identitás (Kelet-Közép-Európában talán szorosabban, mint Európában másutt) összefügg a politikai és morális kultúrával. A politikai stílusban, a politika kommunikációjában az adott párt, pártszövetség vagy adott politikus (ami nem ugyanaz, mert egy párton belül is lehet eltérő politikai kultúrával rendelkező személy) *identitása*, hovatartozása és egyénített politikai kultúrája (*civic culture*-je) fejeződik meg vagy fejlődik ki.

Így függ össze identitás – politikai (és morális) kultúra – kommunikáció egymással. Lényeges, hogy egy olyan országban, mint Magyarország, ahol a 20. században *tizenegy radikális rendszerváltás volt*, maga az egyéni, kollektív és pártidentitás válik kétségessé. Az állandóan változó társadalmi-gazdasági és politikai alapon olyan társadalmi (és egyéni) morális attitűdök és tudatok jönnek létre, amelyek önmagukban is sok esetben a válság jeleit mutatják. Ezt pedig a külső társadalmi-politikai válságok (amelyek időnként meglepik az embereket) felerősítik. Az egyéni (vagy csoport-) identitások válsága általában a morálban és a kultúrában, jelesül a politikai kultúrában is megjelenik. Ez a többszörösen válságokkal megterhelt skizofrén állapot befolyásolja Kelet-Közép-Európában a politikai pártok kommunikációját. Nyugat-Európában, ahol radikális rendszerváltás „csak” a demokráciákat leváltó totális rendszerek kiépülése jelentette a 20. században, az individuum válsága szintén megterhelte a morált és a politikai kultúrát, a politikai kommunikációt. Ez a terheltség azonban nem is hasonlítható – mélységében – a kelet-közép-európai „kisállamok nyomorúságához”. Ez utóbbiakban ugyanis már a rendszerváltások következtében beállott egyéni identitásváltások és morális meghasonlottságok is megterhelték a civil szféra kialakulását, a politikai (és morális) kultúrát és mindennek a kommunikációját. Jellemző példa erre az állandóan változó jelképrendszer vagy a példaként állított magyar történelmi személyiségek állandóan változó arcképcsarnoka és ennek

kommunikációja (Tisza István vagy Károlyi Mihály, Ságvári Endre vagy József Attila stb.). Példát a térség más országaiból is lehetne bőven hozni.

Tehát a válság és annak kommunikációja többretegű és bonyolult összefüggéseket feltáró elemzést igényel.

Hungarian Political Technique and its Historical Roots

Has the Hungarian political technique a definite style or is it like any other European one? Analyzing the present financial-economical-political crisis, we can see that Hungarian identity, morality and political culture are in close connection with the type of political communication. If we analyze the communication of the Hungarian political élite, we can see that immediately after the change of regime in 1989 the characteristic feature of Hungarian politics were the separation of people and élite, the aspiration to a strong concentration of power, the politics of insult, the idea of a country surrounded by enemies. In exceptional events (like the meeting in Lakitelek, round-table debates, the memorial book on Bibó), some moments of consensus can be observed. The acclaimed Hungarian political scientist István Bibó described the earlier Hungarian political style as conflictual and typical of „political hysteries”.

Keywords: crisis, globalization, communication, victimism, consensus, identity, Bibó István

Tóth I. János

∴ SZTE, BTK, Filozófia Tanszék
∴ jtoth@phil.u-szeged.hu

VÁLSÁG ÉS VÁLSÁGTUDAT

Crisis and Crisis Consciousness

A válság fogalmát kezdetben az orvostudományokban használták azokra a kritikus helyzetekre, amikor a beteg halálközeli állapotba került, és ezért azonnali és radikális beavatkozásra volt szükség. Később a válság terminus jelentése kiterjedt más területekre, ugyanakkor jelentéstartalma módosult. A különböző jelentéstartalmak keveredése önmagában is problémák forrása. A válság eredeti fogalmából adódóan alapvetően kétfajta hibát lehet elkövetni. Egyrészt lehetséges, hogy valójában (ontológiai szempontból) egy rendszer nincs válságban, miközben az érintett embereknek válságtudatuk van. Másrészt lehetséges, hogy egy rendszer valójában válságban van, miközben a közönségnek nincs válságtudata. Az előbbire jó példa a recesszió, míg az utóbbira a környezeti válság.

Kulcsszavak: válság, válságfogalom, válságtudat, probléma, krízislélektan

1. BEVEZETÉS

Bár a közelmúlt gazdasági és pénzügyi eseményeit követően ma mindenki a válságról beszél, de egyáltalán nem egyértelmű a fogalom jelentése. A válság fogalmával kapcsolatban az egyik legfontosabb kérdés, van-e határozott jelentése a válság terminusnak, vagy ez a fogalom csak egy divatos médiaszó, ami nem jelent többet mint „probléma”? Dolgozatomban amellet érvelek, hogy a válság fogalmának van egy, az orvostudományból származó határozott jelentése, de később ez a jelentéstartalom jelentősen módosult. A mindennapi szóhasználat szerint a gazdaság területén a válság lényegében a gazdasági visszaesésre utal. A különböző jelentéstartalmak keveredése önmagában is súlyos problémát jelent.

2. A KRÍZIS EREDETI JELENTÉSE

„A *krízis* görög eredetű kifejezés. Orvosi jelentése a testi betegségek kórfolyása során is gyakran tapasztalt »fordulat«. Súlyos járványok idején megfigyelték, hogy ha a páciens állapota kritikussá válik, akkor vagy látványosan, hirtelen meggyógyul, és szerencsésen kikerül a mélypontról, vagy visszafor-

díthatatlanná válik a folyamat, és meghal. A szó másik jelentése a »válság« (HAJDUSKA 2010: 11).

A 'crisis' (válság) az angol nyelvben 1425 körül jelent meg Chauliacnak a *Nagy sebészet* (Major Surgery) című munkájában azzal a jelentéssel, hogy „kritikus vagy döntő pont vagy szituáció; fordulópont”.¹ A hippokratészi-galenikus középkori irodalomban a válság „fordulópontot a betegségben vagy a javulás vagy romlás állapota felé történő hirtelen változást jelent” (MAIR 2009).

A válság fogalmához szorosan kapcsolódik és szintén az orvostudományból származik a válságkezelés, a diagnózis és a terápia fogalma is. Nyilvánvaló, hogy a válságos helyzetben levő beteg esetében azonnali cselekvésre és beavatkozásra van szükség. A beteg válságos állapotakor nincs idő várakozni. *Periculum in mora* (a késlekedés veszélyes), mondták a latinok.

Ha a beteget több orvos vizsgálja, akkor könnyen előfordulhat, hogy a válságkezelés (terápia) kérdésében véleménykülönbségek alakulnak ki. Ennek feloldása további elemzést igényelne, azonban válsághelyzetben – a definíció szerint – erre nincs mód, hiszen azonnal be kell avatkozni. Ebben a helyzetben a válságkezelés módját az orvostársadalomra jellemző hierarchia határozza meg, vagyis a vezető orvos szuverén döntése. Joggal nevezhetjük ekkor a vezető orvost szuverénnek, akinek a kezében a döntés joga összpontosul. Utólag persze kiderülhet, hogy a vezető orvos tévedett, és a beosztott orvosnak volt igaza, ez azonban mégsem változtat azon az alapvető összefüggésen, hogy egy válságos helyzet megoldása egyértelmű cselekvési felhatalmazást igényel. Tehát fontos leszögezni, hogy az orvosi vészhelyzetekben az egészségügyben nem a konszenzusos (demokratikus), hanem a szuverenitáshoz kapcsolódó (vagyis diktatórikus) döntéshozatal a jellemző.

Az eredeti orvosi jelentés kiterjesztését angolul először 1627-ben jegyezték le, s a válság fogalmát átvitt értelemben is használni kezdték: „fordulópont a betegségben, életben, történelemben stb. nehézségek ideje, veszély vagy aggodalom a jövő miatt” (OXFORD ÉRTELEMZŐ KÉZISZÓTÁR). A társadalomra vonatkoztatva a válság „egy instabil állapot, úgy a politikai, társadalmi vagy gazdasági ügyekben, amely magába foglalja a fenyegető (küszöbönálló) hirtelen vagy meghatározó változásokat” (AMERICAN HERITAGE DICTIONARY). Mások szerint a válság „olyan specifikus, váratlan és nem-rutinszerű események sorozata, amelyek egy szervezet legmagasabb rendű céljainak a magas szintű bizonytalanságát, veszélyét vagy az észlelt veszélyét okozzák” (SEEGER, SELLNOW AND ULMER 1998: 231–275). Venette (2003) amellet érvel, hogy a „válság egy olyan átalakulási folyamat, ahol a régi rendszer már tovább nem

¹ Guy de Chauliac (kb. 1300–1368) francia orvos és sebész, aki egy terjedelmes és jelentős értekezést írt a sebészetről, amelynek címe latinul: *Chirurgia Magna*. Ezt a művet számos nyelvre lefordították, és az orvosok előtt ismert volt a késő középkori Európában.

tartható fenn. [...] A krízis egy ember, egy család, egy társadalom életében olyan időszakot jelent, amelyben döntést kell hozni az egyéni, a családi élet, illetőleg a társadalom sorsáról. Ez egy olyan döntés, amely új eszközöket és stratégiát igényel, mert a már meglévő konfliktusmegoldások, utak, addig bevált szabályok már nem működőképesek” (HAJDUSKA 2010: 11).

A fenti meghatározások a válsággal kapcsolatban a következő fogalmakat hangsúlyozzák: instabilitás, bizonytalanság, váratlanság, felbomlás, túlélés, veszély, pozitív és negatív kimenetel, fordulópont. Tehát, amíg a média hajlamos arra, hogy bármilyen problémát válságnak minősítsen, addig a fogalom eredeti (orvosi) értelme szerint a válság kifejezés használata csak azokra a helyzetekre vonatkozhat, ahol a megsemmisülés lehetősége fenyeget. Hankiss is ebben az értelemben használja, amikor meghatározza a válság fogalmát. „A krízist, a válságot ma általában egy adott rendszer súlyos működési zavaraként határozzák meg, olyan zavarként, amely rutinszerűen már nem hárítható el, illetve amelyet a rendszer önkorrekciós és adaptációs mechanizmusai nem vagy csak nehezen tudnak kiküszöbölni. Ha e belső mechanizmusok csődöt mondanak, és a külső beavatkozás nem jár sikerrel, akkor ez az adott rendszer leállásához, széteséséhez vezethet” (HANKISS 1999: 13).

A fentiek alapján a válság eredeti jelentésével kapcsolatban a következő általános megállapításokat lehet tenni:

- a) Csak az olyan entitás (rendszer) van válságban, amelyik halad a *megsemmisülés* (nem-lét) felé, de még létezik, azaz még nem semmisült meg.
- b) Fontos sajátossága a válságnak, hogy az egy *folyamat* és nem egy rossz, de stabil állapot, mint amilyen pl. a kóma. A kómában levő beteg rossz, de stabil állapotban van, ezért a fogalom eredeti értelme szerint nincs válságban. A stabil állapot miatt ugyanis nincs szükség azonnali beavatkozásra, ami a válság fontos sajátossága.
- c) A válságban levő rendszer csak gyors, radikális és kreatív beavatkozással (*válságkezeléssel*) képes a pusztulást elkerülni, vagyis önmagát megmenteni. Tehát a rutinszerűen megoldható probléma nem tekinthető válságnak. Egy krízisben levő rendszernek minden erőforrását és kreativitását mozgósítani kell, hogy megoldja a problémát. Így a válság egyben jó alkalom is arra, hogy az elavult gyakorlat vagy *status quo* megváltozzon.
- d) A sikeres válságkezelés a rendszer megújulását és megerősödését is eredményezi. Ezért is mondják gyakran, hogy a válság egyben esély is a megújulásra. A fenti megfontolások összhangban vannak a „válság” fogalmának kínai jelentésével. A válság kínaiul 危机, amely a 危 (*wēi*) és a 机 (*jī*) karakterből áll. Így a válság (*wēiji*) olyan elemekből áll, amelyek a „veszélyre” (*wēi*) és a „lehetőségre” (*jī*) utalnak, ahogy azt a nyugati világ előtt is közismertté tette Kennedy (1959) egyik beszéde.

- e) Tehát a krízis egy olyan fordulópont, amely mindenképpen alapvető változást hoz a rendszer életébe: pusztulást vagy fellendülést. Ezért minden válság magában hordja a fordulópont fogalmát, viszont vannak olyan fordulópontok, ahol nem merül fel a megsemmisülés lehetősége, vagyis nem minden fordulópont tekinthető válságnak. Ugyanakkor a válság nem azonosítható a *haldoklás* vagy összeomlás fogalmával sem, hiszen ezekben az esetekben már nincs lehetőség a megújulásra.

A közvélekedés gyakran a súlyos társadalmi problémát is válságnak minősíti. A fogalom eredeti (orvosi) értelme szerint azonban a súlyos probléma nem azonos a válsággal. Szerintem érdemes a válság fogalmát fenntartani azokra a társadalmi helyzetekre, amikor a megsemmisülés lehetősége fenyeget.

3. VÁLSÁG ÉS VÁLSÁGTUDAT

Attól, hogy valamit válságnak nevezünk, nem biztos, hogy az tényleg válság és fordítva. A filozófusok jól ismerik azt a hibát, amikor az emberek a nevet összekeverik a dologgal. Ezt a hibát legkönnyebben akkor ismerjük fel, ha megvizsgáljuk, hogy ugyanazt a dolgot (eseményt) a különböző nyelvek hogyan nevezik meg. Az 1929–1932-es gazdasági eseményeket angolul „great depression”-nak, míg magyarul „világgazdasági válságnak” nevezik. Ezzel szemben az 1979-ben Iránban foglyul ejtett amerikai diplomaták fogva tartását a magyarul „iráni túszdrámának”, míg angolul, „Iran hostage crisis”-nek nevezik. Ezek a példák is mutatják, hogy különbséget kell tenni a *válság mint dolog* (ontológiai folyamat) és a *válság mint név* között. Ideális esetben a válság fogalma csak és kizárólag a valóban válságban levő entitásokra vonatkozik. Ugyanakkor előfordulhat a válság fogalmának hibás használata is. Itt alapvetően kétfajta hibát lehet elkövetni.

Egyrészt lehetséges, hogy ontológiai szempontból egy rendszer nincs válságban, miközben a közösség hisztérikus módon válságosnak minősíti azt. A *hamis válságtudat* pszichológiai szempontból jól érthető, hiszen így az ember, illetve a közösség jobban mozgósítja magát. A hisztéria média szempontjából is jól érthető üzleti fogás. A hamis válságtudatnak az a következménye, hogy a közösség a szükségesnél nagyobb erőfeszítéseket mobilizál egy társadalmi probléma megoldása érdekében. Ennek azonban az lesz a következménye, hogy a ’válság’ terminus elveszíti eredeti jelentését („inflálódik”), és gyakran olyan társadalmi szituációkat is válságosnak neveznek, ahol nem merült fel a kérdéses társadalmi entitás vagy állapot megsemmisülésének a veszélye. Ráadásul a hamis válságtudatnak óriási veszélye is van, ha minden problémát válságnak minősítünk, akkor az ontológiai szempontból is válságosnak tekinthető helyzeteket a közösség

nem tudja elkülöníteni a többi problémától. Azaz a közösség csak a szokásos és rutinszerű erőket tudja mobilizálni ebben az esetben is. (Mint a mesében, ha egy kismalac állandóan farkast kiált, akkor egy valódi farkas megjelenése esetében már senki sem fogja a segélykérését komolyan venni.)

Másrészt lehetséges, hogy egy rendszer ontológiai szempontból válságban van, miközben a közösség negligens módon ezt figyelmen kívül hagyja. Azaz a „kérdéses rendszer” válságban van, miközben azt az érintettek hibásan nem minősítik válságosnak. A *hiányzó válságtudatnak* az a következménye, hogy a közösség észre sem veszi, hogy válságban van. Még egészségügyi helyzetekben is előfordulhat, hogy az orvosok nem veszik észre, hogy a beteg halálközeli állapotba került, tekintettel azonban a társadalom bonyolultságára és a folyamatok közvetítettségére, itt ez a hiba fokozottabban fenyeget.

Álláspontom szerint a modernitás főáramlata a gazdasági recesszióval kapcsolatban az első (hisztéria), míg a környezeti problémákkal kapcsolatban a második (negligencia) típusú hibát követi el.

4. GAZDASÁGI ÉS KÖRNYEZETI VÁLSÁG

A hétköznapi értelemben a ‘gazdasági válság’ jelentése lényegében meg egyezik a ‘gazdasági visszaesés’ fogalmával. A közgazdaságtanban különbséget tesznek a rövidebb ideig tartó gazdasági visszaesés vagy recesszió és a hosszabb ideig tartó visszaesés, a depresszió között. Számos közgazdász (Sismondi, Marx, Schumpeter) szerint a gazdaságban a fellendülés (expansion) és a visszaesés (contraction) periódusának van egy természetes ciklusa. A hosszabb periódusú (Kuznets and Kondratiev) gazdasági ciklusoknak a tartós visszaesés, a depresszió is természetes része.

Ha elfogadjuk, hogy a gazdaság ciklikusan működik, és hogy a visszaesést szükségszerűen követi a fellendülés, akkor a visszaesés (legyen az recesszió vagy depresszió), vagyis a gazdasági értelemben vett válság nem tekinthető a szó eredeti értelmében válságnak. Hiszen önmagában a depresszió még nem fenyeget a gazdasági megsemmisüléssel. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a gazdaság ne kerülhetne a szó eredeti értelmében is válságba. Tehát fontos, hogy különbséget tegyünk a gazdasági recesszió (gazdasági válság-1) és a szó eredeti értelmében vett gazdasági válság (gazdasági válság-2) között. Sajnos, maguk a közgazdászok követték el az alapvető hibát, amikor önmagában a recessziót és a depressziót, vagyis a makroökonómiai gazdasági ciklus egy meghatározott fázisát válságnak nevezték. Ebből adódóan a gazdasági válságnak fogalma két határozott elkülönült jelentéstartalommal („visszaesés” és „összeomlás”) rendelkezik, s ezt a különbséget nemcsak a közvélemény, de a közgazdász társadalom is rendszeresen összekeveri.

Látszólag ez a hibás és felületes szóhasználat nem jelent nagy problémát. Valójában azonban súlyos problémát jelent, ugyanis észelve a recessziót, a média azonnal gazdasági válságról kezd el beszélni, amely fogalom persze azt sugallja, hogy haladunk a gazdasági rendszer teljes összeomlása felé, ezért mindenki abból indul ki, hogy azonnal radikális beavatkozásra van szükség. S ekkor a politikusok a velük szövetkező gazdaságpolitikusokkal próbálják a recessziót (gazdasági válság-2) „megoldani”. Tehát a recessziót mint abnormális állapotot fogják fel, és a különböző ún. „válságkezelő” lépésekkel megpróbálják a gazdaságot kirángatni a recesszióból. Nyugodt pillanatainkban azonban maguk a közgazdászok is tudják, hogy a recesszió és a depresszió a gazdasági ciklus természetes része, s mint ilyent nem lehet „megoldani” (azaz kiküszöbölni), legfeljebb csak elodázni, ami viszont többnyire azzal jár, hogy később sokkal nagyobb visszaesés fog bekövetkezni. S ezért a recesszióra adott válságkezelő lépések jobb esetben teljesen hatástalanok, rosszabb esetben azonban időben eltoltják a recessziót, aminek az a következménye, hogy később egy még súlyosabb visszaeséssel (depresszióval) kell a társadalomnak szembenézni. Ráadásul a válságkezelő lépések következményeként további problémák merülnek fel (költségvetési hiány és adósság növekedése, külföldi bankok és nemzetgazdaságok érintettsége), s mindez előbb-utóbb tényleg elvezet a szó eredeti értelmében vett gazdasági válsághoz (gazdasági válság-1). Egy hasonlattal élve a recesszió olyan, mint a gyermekbetegség: át kell esni rajta. Lehet késleltetni, de akkor sokkal súlyosabb problémákat fog okozni.

(*Környezeti válság*) A válság negligálására jó példa a környezeti probléma, amelyet a napjainkra jellemző gondolkodás főáramlata (késő modernitás) – tévesen – nem tekint válságnak, miközben valójában az, hiszen a környezet pusztulása a modern civilizációnk fennmaradását fenyegeti. S így a gazdasági-politikai főáramlat negligens módon nem foglalkozik, vagy az indokoltnál sokkal kisebb mértékben foglalkozik a valóságos környezeti válsággal.

Ráadásul a gazdasági recesszió és a környezeti válság problémája egymással szorosan össze is függ, hiszen maga a gazdasági növekedés, vagy legalábbis annak rossz formája, az extenzív paraméterekben történő növekedés az elsődleges oka a környezeti válságnak. A környezetvédők szerint éles különbséget kell tenni a gazdasági növekedés *extenzív* (népesség, energiafelhasználás, elfoglalt földterület stb.) és *intenzív* (hatékonyság, szervezethezesség, életminőség stb.) formája között. Szerintük a modern gazdaság extenzív paraméterei tovább már nem növelhetők, pusztán a Föld véges kapacitásai miatt, ugyanakkor azt semmi sem gátolja, hogy a társadalom intenzív paramétereiben növekedjen. Ezért a környezeti válság megoldására a megfelelő válasz az extenzív paraméterekben történő gazdasági növekedés megszüntetése, és egy stacionárius (de intenzív paramétereiben fejlődő) gazdasági állapot kialakítása lenne. Számos szerző (pl.

Meadows, Daly, Latouche) a környezeti válság megoldását egy nem-növekvő társadalom vagy állandósult (steady state) társadalom megteremtésében látja. Egy ilyen nem-növekvő társadalom csak intenzív paramétereiben fejlődne.

A jelenlegi politikai-gazdasági főáramlat az extenzív gazdasági növekedést tekinti normális állapotnak, és a nem-növekedést tekinti válságnak. A hamis válságtudat arra ösztönzi a döntéshozókat, hogy mindent megtegyenek vagy éppen feláldozzanak a gazdasági növekedés megteremtése érdekében. Ez azonban a helyzet teljes félreértése, hiszen az (extenzív) növekedés két okból sem folytatható: egyrészt a gazdaság ciklikus működése folytán a növekedési szakaszokat természetes módon töri meg a recesszió; másrészt, ahogy azt a zöldek is hangsúlyozzák, ökológiai okok miatt az extenzív növekedés korszaka elérte a saját határait. Tehát a főáramlat egy megvalósíthatatlan állapotot tekint normális állapotnak, és az adekvát állapotot, vagyis a nem-növekedést tekinti válságnak. S így a kortárs politikai-gazdasági főáramlat ideológiai csapdába zárta a világot.²

IRODALOM

AMERICAN Heritage Talking Dictionary <crisis>.

HAJDUSKA Marianna 2010. *Krizislélektan*. Budapest

HANKISS Elemér 1999. *Proletár Reneszánsz*. Budapest

Lásd Kennedy elnök híres megjegyzését (Remarks at the Convocation of the United Negro College Fund, Indianapolis, Indiana, April 12, 1959) <http://www.jfklibrary.org/Research/Ready-Reference/JFK-Speeches.aspx> (Megnyitás: 2011. 06. 20.)

MAIR, Victor H. 2009. How a misunderstanding about Chinese characters has led many astray <http://www.pinyin.info/chinese/crisis.html> (Megnyitás: 2012. 06. 05.)

OXFORD Értelmező Kéziszótár 1989. Budapest, Crisis szócikk

SEEGER, M. W.; Sellnow, T. L.; Ulmer, R. R. 1998. „Communication, organization, and crisis“. *Communication Yearbook* 21: 231–275.

VENETTE, S. J. 2003. Risk communication in a High Reliability Organization: APHIS PPQ's inclusion of risk in decision making. Ann Arbor, MI: UMI Proquest Information and Learning.

² Diamond is felhívta arra a figyelmet, hogy a környezeti okokból bekövetkező összeomlások mögött a kedvezőtlen fizikai-ökológiai folyamatok mellett mindig ott vannak a közösségre jellemző hibás ideológiák is. Jellemző, hogy a 14. században elkezdődő kis jégkorszakhoz a Grönland északi részén élő eszkimók tudtak, míg a sziget déli részén élő vikingek nem tudtak alkalmazkodni, s kihaltak. Diamond, Jared (2007): *Összeomlás*. Typotex Budapest, 245.

Crisis and Crisis Consciousness

The notion of crisis was first used in medicine to describe a near death state of a patient where drastic and immediate procedures are needed for survival. Later this concept was extended to other fields as well. At the same time the meaning of crisis was diluted and modified, which can lead to misinterpretations. On the one hand, it is possible that by the ontological point of view the system is not in crisis, while the community states that it is in crisis. On the other hand, it is possible that from the ontological point of view, the system is in crisis, while the community ignores it. This is a good example of the former being economic recession, while the latter is environmental crisis.

Keywords: crisis, crisis consciousness, problem, psychology of crisis

Abból a – talán meglepőnek tűnő – állításból indulok ki, hogy *a válság-magyarázatok maguk is válságba esnek*: tudniillik abból a szempontból, hogy a válságok ideológiai reflexiója, kommunikációja átláthatatlan, kétségbeejtően zavaros, előítéletes és indulatos, végső soron mind törekvését, mind eredményét tekintve nem a válságból való kilábalás, hanem annak mélyítése irányába mutat. Az alábbiakban a válságkommunikáció válságjegyeit kívánom röviden szemügyre venni, s néhány példa felvetésével vizsgálni.

*

Nyilvánvaló tény, hogy manapság a kommunikáció számára (is) új formák, csatornák s távlatok nyílnak. Mindenki érzékelheti, hogy a ma már klasszikusnak tekinthető közlési megnyilvánulási formák (sajtótermékek, rádió, televízió) mellett sorozatban születnek új és fölöttébb látványos technikai csodák, eljárások, mint például az internet, az on-line jelenlét, a mobiltelefon (s annak folyamatosan korszerűsített válfajai), amelyek megváltoztatják, mégpedig alapvető módon a kommunikáció világát, úgyszólván az élet minden területén. Ezzel kapcsolatban nem tartom túlzónak Rovinszkaja orosz média- és kommunikációkutató állítását, hogy tudniillik „a világháló megjelenésével egy új Felvilágosodás korszaka köszön be” (ROVINSZKAJÁra hivatkozik GOROKHOVA 2009: 55). Viszont nagy kérdés: *miképpen élünk a válságok közepette a kommunikációs eszközök nyújtotta mai vívmányokkal*. Hogyan függ össze a globális válság a globálissá váló kommunikációval? Ez a dilemma izgalmas kihívásként nehezedik a politikusokra, a gazdasági élet főszereplőire, ám legfőképpen a kommunikációs szakemberekre, a sajtó, a rádió, a tv és a világháló munkatársaira, a vonatkozó tudományok, valamint az ideológia művelőire. Mi több, még olyan, „távolinak” tűnő ágensek is előtérbe állíthatók, mint könyvkiadói igazgatók, szerkesztők vagy éppen gyakorló pedagógusok.

Számomra elfogadhatatlan és elszomorító fejlemény, hogy a kommunikációban érintett valamennyi szakember számára még mindig nem tudatosult kellő mértékben ez a probléma. Sajnos, tévováság, bátortalanság, nagyfokú felszínesség és felelőtlenség tapasztalható. Hiányzik a szükséges szakmai együttműködés és igényesség. Olykor az az érzésem, hogy még a kihívás ténye sem vált felismertté s elfogadottá. Azonban a legfőbb veszélyt abban látom, hogy a válság(ok) kezelésében, kommunikálásában jórészt *régi gyökerű ideológiai reflexek* működnek, amelyektől azután jó lenne mihamarabb és véglegesen megszabadulnunk. Ha nem sikerül leküzdenünk az ideológiai kövületeket, akkor csekélyebb az esély a válságból való kijutásra. Ilyen feltételezésre az ad alapot, hogy bár a reális folyamatok mikéntje a döntő, annak konkrét alakulásába a tudati-szemléletbeli tényezők manapság sokkal nagyobb szerepet játszanak, mint ami eddig a történelemben megnyilvánult.

Miféle ideológiai reflexekkel, ködképekkel találkozhatunk? A válasz érdekében először forduljunk Aldo Giannuli, a milánói egyetem professzorának egyik, számomra meghökkentő eseteírásához. Előzetesen arra hívnám fel a figyelmet, hogy a szakértők egy része azonosan látja a válságkirobbanó okot. A fő „bűnös” az amerikai ingatlanpiac anomáliája. Az ingatlan forgalmának s a vele kapcsolatos hitelszerződések drámai súlyú robbanása váratlanul és felkészületlenül érte a pénzüvilágot, s azon túlmenően az egész gazdaságot és a politikát. Miközben a tudományban már közvetlenül a válság előtt megfogalmazódtak a figyelmeztető jelek. Éppen erre vonatkozik Giannuli megjegyzése. „2006. szeptember 7-én Nouriel Roubini professzor, a Nemzetközi Valutaalap (IMF) által rendezett vita-fórumon felszólalva azt állította, hogy az amerikai ingatlanpiac soha nem látott bukás előtt áll, amelyet kegyetlen olajválság követ majd, s mindez egy súlyos recessziót von maga után. Ahogy a professzor befejezte felszólalását, nyomban Anirvan Banerji közgazdász vette át a szót, aki megállapította, hogy mivel Roubini professzor semmilyen matematikai modellt nem vett alapul, így nem lehet azt komolyan venni” (GIANNULI 2010: 21).

Roubini felvetése nem volt alaptalan, mások is hangot adtak aggodalmuknak, illetőleg mérvadó szaklapban (*The Economic*) közöltek figyelmeztető adatokat. Például fölöttébb szemet szűrő tény, hogy az amerikai „befektetők jó húszonöt százaléka egy dollár előleggel sem rendelkezett, s az ingatlan értékének 105%-át is meghaladó hitelt kaptak, gyakran mindennemű jövedelemigazolás nélkül” (GIANNULI 2010: 23). Így azután nem meglepő, hogy hamarosan az új ingatlanok építése s finanszírozása adja az USA GDP-növekedésének kilencven százalékát. Az ingatlan-buborék gyorsan növekedett és kiterjedtté vált, olyan régiókat, országokat is érintett, mint például Ausztrália, Kína, Spanyolország, Írország, Dél-Afrika, Szingapúr és Dubai. Kétségtelen, az ingatlanárak látványos összeroppanása súlyos zavarokat okozott a pénzpiacon, s negatív módon hatott a világgazdaság egészének alakulására. Noha túlzottnak tartom e folyamat kommentálására a „világtörténelem legnagyobb gazdasági válsága” megfogalmazást, annyit mindenképpen el kell ismernünk, hogy krízishelyzet állt elő, amelyet sokkal komolyabban kell vennünk, és körültekintőbben szükséges megítélnünk, mint ahogyan eddig tettük.

Visszatérve a Roubini-esetre, tünetértékűnek, egyszersmind kétségbeejtőnek, legalábbis elszomorítónak tartom, hogy egy mérvadó szakember józan figyelmeztetését ilyen mondvacsinált ürüggyel lesöpri egy másik szakember. Első reflexióként gondolhatunk arra, hogy tudósi dölyf és arisztokratizmus nyilvánult itt meg: Banerji elfeledkezett arról az „apró” általános tanulásról, hogy a valóság sokkal gazdagabb, mintsem a tudományos módszerek, akár a legszigorúbb szakmai követelmények alkalmazásával át tudnánk azt fogni a maga mélységével s teljességével. Végül is az történt, hogy egy komoly figyelmeztetésre,

sajnálatos módon, komolytalan reagálás született. S azért vélem tünetértékűnek Banerji válaszát, mivel sokáig (legalább 2008 nyaráig) nem is igen lehetett recesszióról beszélni, a válság-téma tabuvá silányodott a közgazdaságban, s még inkább a gazdaságpolitikában. Mindenesetre az első időszakban a válság alulértékelése következett be, és nem vagyok bizonyos benne, hogy manapság már teljesen túl vagyunk ettől a megítéléstől s gyakorlattól.

Azt gondolom, a válság s annak kommentálása szempontjából súlyosabb probléma előtt állunk, mintsem gondolnánk. Ha jóhiszeműek vagyunk, akkor azt mondhatjuk, a válságra adott eddigi nem megfelelő reagálás mögött pénzügyi szakemberek, politikusok, netán közgazdászok szakmai-tudományos „vak-sága” rejlik. Azonban a kritikai vizsgálódásban nagyon is indokolt és kíváncsú továbblépnünk. A válság alulértékelése mögött alighanem „a különböző közgazdasági iskolák ideológiai mámorának, [...] a végtelen öntömjenezésnek, [...] a piacialapú gazdaság és a piacimádó vallás felsőbbrendűségének” (GIANNULI 2010: 24–25) hitét fedezhetjük fel. Ez az „ideológiai mámor”, még erősebb kifejezéssel élve: „gyilkos ideológiai hibrid” (Giannuli újabb fogalmi leleménye!) talán mérgezőbb hatású, mint maga a pénzügyi rendszer összeomlása. Annyit mindenképpen állíthatunk, hogy olyan tényezőről van szó, amelyet a pénzügyi-gazdasági szemponton túlmenően célszerű – különállóan – figyelembe vennünk s vizsgálnunk.

Számomra meglepő módon, a fentebb vázolt politológusi és közgazdászai aggodalomhoz igen közel került egy vezető politikus, a volt angol miniszterelnök, Gordon Brown. Nagyszabású könyvének (*Beyond the Crash: Overcoming the First Crisis of Globalisation*) mondanivalójára oda kell figyelnünk, már csak azért is, mivel ő fontos szemtanúja s irányítója volt az Európai Unió akkori válságkezelésének, és valamelyest képes volt befolyásolni a válságkommunikációt.

A válság közepette zajló politikai és ideológiai viták, válságstratégiák kapcsán önkritikusan jegyzi meg Brown, hogy mielőbb indokolt s kíváncsú megszabadulnunk különféle téves előfeltevéseinktől. Konkrétan két tévhitet emel ki. „Az első hibás feltevés, hogy hamarosan visszatérhetünk a status quo-hoz, és a legjobb, amit tehetünk, az a régi politikához való visszatérés. [...] Néhányan még mindig hisznek abban, hogy a hiányok felszámolása egyszerűen a költségek csökkentésével fog bekövetkezni” (BROWN 2011: 244). Miután a helyzet komolyabb annál, mint gondoljuk s feltételezzük, számomra kétségtelen, a régi beidegződéssel, egyfajta kényelmes alapállással nem jutunk messzire. „Az európai és az amerikai kontinensek hozzászoktak – hangsúlyozta az angol vezető politikus – a *gondolkodás nélküli dominanciához*” (kiemelés tőlem – K. S.) (BROWN 2011: 246). Kétségtelen, ezen a ponton Brown fölöttébb közel került a tudós Giannuli – fentebb vázolt – kritikájához, tudniillik a szakértők öntömjenezésére, felsőbbrendűségére vonatkozó ideológiai mámorához. Ily módon csak

tovább erősödik az olasz tudós bírálata. „A másik tévhit, hogy az »új normák« stabilizálódnak, [...] ám sürgősen rá kell ébrednünk, hogy a válság által okozott instabilitás még közel sem ért véget” (BROWN 2011: 245). Vagyis szakítanunk kell azzal a hamis reménnyel s várakozással, hogy a válságból való kilábalás gyorsan és csupán kisebb gazdasági-pénzügyi rázkódással fog bekövetkezni.

A fentiekhez hasonló tudósi és politikusi kritikai megnyilvánulások úgyszólván tetszés szerint folytathatók, de talán ennyiből is már adódik egy fontos tanulság. Nem elég magával a válsággal szembesülnünk, bármily kellemetlen és fájdalmas is az, hanem ráadásul meg kell birkóznunk a válságkezelés és -kommunikálás elhibázott voltának problémájával. A reálfolyamatok megítélésében, kezelésében és kommunikálásában régi gyökerű tudati reflexek működnek. Olyan automatizmusok, amelyek a társadalomtól nem kívánnak külön erőlködést, erős kritikai-önkritikai készséget s képességet. Ennek nyomán a válságot egy felszínes, kényelmes és megtévesztő, ám alapvetően hamis tudati képződmény lengi körül, amely egyáltalán nem ösztökéli az egyes állampolgárt a felelős hozzáállás és magatartás kialakítására. Bízvást hívhatjuk ezt a gondolkodásunkra, ítélőképességünkre és közlési megnyilvánulásunkra makacsul rátelenedő maradványt egyfajta *ideológiai mámor*nak, amely csalóka módon rabul ejti a mindennapok emberét, de még a politikusok és a szakemberek egy részét is. Ez az ideológiai mámor végső soron megtéveszti a kommunikátort, elhiteti vele, hogy haladunk a válságból kivezető úton, holott – a maga módján – csak tovább mélyíti azt. Ebből a szempontból jogosnak vélem a kijelentést, miszerint *nemcsak a pénzügyi világ, a gazdaság, hanem maga a válság-magyarázat s -kommunikáció is válságba került.*

Aligha vitatható, a válságkezelésben s -kommunikálásban radikális fordulatra van szükség, amelynek lényegét végtelenül egyszerűen fogalmazhatjuk meg, viszont a megvalósítása elfogadhatatlanul lassan, fölöttébb zavarosan és ellentmondásosan történik. Jelesül: *végre nézzünk szembe következetesen s önkritikusan a reális folyamatokkal*, a számunkra kellemetlen tényezőkkel s tényekkel, a kritikai-önkritikai szemléletmódot állítsuk gondolkodásunk s cselekvésünk középpontjába, adjuk meg a válságfolyamatok egyértelmű, mindenki számára érthető bemutatását, és tudatosítsuk a szükséges konzekvenciákat a mindennapi kommunikációban.

Általános tapasztalat, hogy az ember mindent könnyedén és szívesen elfogad, amit felkínálnak neki. Egyáltalában nem csodálkozhatunk azon, hogy „az emberek örömmel élnek illúziókban” (GOROKHOVA 2009: 46–47). Tehát először az illúziók, a hamis tudati képződmények, az ideológiai mámor okozta megtévesztő beidegződést és tespedtséget indokolt leküzdenünk. Ennek útja csakis az lehet, hogy a válságkommunikáció lehatol a mai válság mélyebb gyökeréig, feltárja annak lényegi világát, törvényeit (nem pedig eltakarja vagy pótolja azt a különféle

ideológiai bűvészmutatványokkal), miközben őszintén szembesít bennünket – a legtöbbször – fájó igazságokkal, különféle gyarlóságainkkal. A válságkommunikáció akkor teszi jól a dolgát, ha a fogyasztót a kritikai s az önkritikai készség és képesség kialakítására, illetőleg folyamatos művelésére sarkallja.

Pozitív dolognak tartom például azt a fejleményt, hogy ma már mind többen felismerik s hangoztatják a gazdasági válság legmélyebb kiváltó okát. Sokan a pénzügyi világ instabil állapotában vélik azt megragadni. Tudatosítják bennünk a – talán legfontosabb – változás lényegét: az utóbbi évtizedekben a legfejlettebb országokban „a pénzügyi szolgáltatásokból származó GDP-részesedés aránya 1/4-ről 1/3-ra növekedett. [...] Korábban a pénzügyi szektor a gazdaságot segítette, most a fejlődés fő irányát mutatja. [...] Azonban a pénzügyi intézmények tevékenységének átláthatatlansága és sok más pénzügyi eszköz a kockázatok elfedéséhez, annak globális bagatellizálásához vezetett” [GRIVIN 2011: 151]. Nyilvánvaló, a túlzó, a mértéktelen és ellenőrizhetetlen ingatlanvásárlási láz a pénzügyi szektor torz alakulásához vezetett, nyomában felbukkant a kölcsön- s adósságállomány követhetetlen megugrása. A folyamat Amerikából indult ki, s hamarosan áterjedt Európára s más földrészek régióira.

Amerika és Európa számára tovább súlyosbodott a helyzet annyiban, hogy ma már a világpiac és -kereskedelem központja lassan áttevődik a világ más térségeibe. Napjainkban és a közeljövőben még inkább az a helyzet áll elő, hogy Amerikán és Európán kívüli térségekben többet termelnek, gyártanak s beruháznak, mint a Nyugathoz tartozó, klasszikusnak mondott régiókban.

Egyáltalán nem könnyű érteni-megértetni, akceptálni és kommentálni az ilyen, nagy horderejű gazdasági-pénzügyi változást. Politikusok, a gazdasági s pénzügyi világ szakértői, a közgazdászok és a médiabirodalomban dolgozók egy része hajlamos a gazdasági átalakulás és a pénzügyi válság folyamatát alulértékelni, vagy csupán egy tüneti kezelési javaslatot preferálni. Ezért jogosnak gondolom Jacobo Munoz, a madridi egyetem kutatójának kemény Európa-bírálatát. Szerinte sokak számára ma már „az »öreg kontinens« [Európa – K. S.] öregebbnek tűnik, mint valaha, [...] igazából nincs egységes európai terv, [...] nincs gazdasági stratégia, hogy a jövő gazdasága mit kövessen: a szabad piac, vagy a szociális piac modelljét” (MUNOZ 2010: 39–41)?

Az „egységes európai terv és gazdasági stratégia” hiánya már önmagában is súlyos tehertételként nehezedik napjaink európai politikai-gazdasági és tudományos életére. Ezen túlmenően számolnunk kell a globális gazdasági-pénzügyi válság negatív hatásaival. E két „eredő” összegeződik, így a kihívás elementáris erejű, a rá adandó válasz pedig történelmi jelentőségű lesz. Abban bizonyos vagyok, hogy a hatékony válasz megtalálásában magának a kommunikációnak is nagyobb lesz a felelőssége és a szerepe. Minden válságmagyarázat, -közlés és -kommunikáció középpontjában az a törekvés álljon, amely hangsúlyozza

és tudatosítsa minden érdekelten: a globális szintű válságot „nem lehet úgy megoldani, mint nemzeti probléma, vagy régió szintű, akár bilaterális kezdeményezés. Az globális megoldást igényel, [...] kizárólag összehangolt globális együttműködéssel lehet – írja a már idézett Gordon Brown új kiadású könyve Utószavában, majd keserűen hozzáteszi –, a globális gazdasági együttműködés eddigi legnagyobb kudarcával nézhetünk szembe, [...] a világ letért az együttműködés útjáról” (BROWN 2011: 244 és 247). S mintha csak rímelve a politikai kemény kritikájára Medrano spanyol szociológus megállapítása: az európai polgár Európa-tudata s -érzete megroggyant, vagy enyhébb fogalmazással élve, „gyerekcipőben jár, amely még nem mutat erős nemzetek közti társadalmi kötődést” (MEDRANO 2011: 48). Ha gyöngye állapotú a „nemzetek közti társadalmi kötődés”, akkor alighanem kevesebb esély is adódik a globális gyűrűző válság csillapítására. Ha csak az európai identitás problémáját nézzük, el kell ismernünk, az úgynevezett európaizációs folyamat megerősítése ma inkább csak kíváncsi, mint kemény realitás. Medrano két példát is felhoz az európai nemzetek együttműködésének kezdetleges voltára: az egyik az oktatáspolitikai törekvésére, a másik a médiavilág működésére vonatkozik. Tanulságos mindkét kritikai megjegyzése, érdemes itt röviden összefoglalnom s reagálnom rá.

Az oktatással kapcsolatban a Bologna-folyamatot említi. Kétségtelen, sok helyes lépés történt eddig a nemzetek közti oktatásügyi együttműködésben, amelyekre büszkének lehetünk. Ám önkritikusan azt is fel- s elismerhetjük, hogy „az oktatás továbbra is nemzeti vagy regionális kompetencia marad, így a földrajzi és történelmi tantervek a legtöbb országban túlnyomóan nemzeti. [...] A Bologna-folyamat, amely a felsőoktatási rendszerek homogenizációját célozza, [...] csupán a hallgatók és a diplomások képzési idejét s kreditjét illető elvárásokat, mintsem a tanrend egységesítését érinti” (MEDRANO 2011: 44). Anélkül, hogy vizsgálnám itt a Bologna-folyamat mai állapotát, s állást foglalnék a ma is zajló izgalmas szakmai vitákban, csak jelzem: még nagyon távol vagyunk a szükséges és kíváncsi tananyagok harmonizálásától, az azonos tényanyagot bemutató közös oktatási szisztémától, illetőleg az azonos értékrenden nyugvó nevelési rendszertől. És ez a kritika nemcsak a – Bologna-folyamat szempontjából – klasszikusnak tekinthető tárgyakra (történelem, földrajz, etika, filozófia, művészeti kurzusok) vonatkozik, hanem olyan szakokra is, mint például a közgazdasági, a politológiai, a jogi, a pedagógiai stb. Számomra nyilvánvaló, az oktató- s nevelőmunkában eddig még kiaknázatlan lehetőségek rejlenek abból a szempontból (is), hogy átlássuk a világtörténelmi folyamatokat (közte például a globális válságot), megtaláljuk benne Európa, illetőleg hazánk helyét s jelentőségét, egyáltalán, hogy megértsük s értékeljük a nemzeteken belüli és a nemzetek közötti társadalmi kötődés fontosságát és nemes szépségét.

Nem kevésbé figyelemre méltó Medrano médiakritikája. A „média, amely napjaink társadalmában a legjelentősebb szocializációs csatorna, továbbra is nemzeti média marad, változatlanul a nemzeti identitásokat reprodukáló politikai szereplőknek ad elsőbbséget az uniós szereplőkkel szemben. [...] A média munkásai a tudósítások felszínén tapogatóznak az ügyben, hogy mit is jelent Európával azonosulni” (MEDRANO 2011: 44, 48). Annyit fűznék hozzá a szerző meglátásához, hogy a média „nemzetbe burkolódzó” törekvése nem nemzeti, hanem nemzetközi sajátosság. (Lásd például Amerika médiapolitikáját!) Valóban, a médiafogyasztót legfőképpen az érdekli, mi folyik a „háza táján” (azaz a falujában, városában, országában, nemzetében). Az ilyen események emelhetik a nézettségi, az olvasottsági stb. mutatókat. A nemzetek közötti együttműködés témája már nem olyan érdekes és izgalmas. Ugyanakkor maguk a médiaszereplők sem szorgalmazzák különösképpen a „nemzetek közötti társadalmi kötődés” konkrét történéseinek, problémáinak nyomon követését és vizsgálatát, mert az már nagyobb „utánajárást”, felkészültséget, szellemi, nemritkán fizikai bátorságot igényelne tőlük. Medrano kritikája jogos, és azt gondolom, a hiányérzet – furcsa módon – azt bizonyítja, hogy a médiakommunikáció feladata nemcsak a nemzeti folyamatok bemutatása, hanem egyúttal a nemzeti határokon átvívelő, általános fejlemények, változások és érdekek folyamatos és megalapozott követése is. Illetőleg annak a kérdésnek a felvetése és megvizsgálása, hogy a világegész mozgása miként függhet össze a nemzeti-helyi képződmények alakulásával.

Medrano fenti gondolata közvetlenül átvezet bennünket a válság és a kommunikáció kapcsolatának kérdéséhez. Átfogalmazva a spanyol kutató állítását, úgy látom, a média munkatársai a „tudósítások felszínén tapogatóznak az ügyben”, hogy mit is jelent a válsággal szembesülni. A kommunikációban, sajnos, érződik még a felszínen való megrekedés, a tüneti kezelés, súlyosabb kifejezéssel élve, az „ideológiai mámor” kényelme s felelőtlensége. *A globális válságot az eddigieknél sokkal erőteljesebben, komolyabban, szakszerűbben és közérthetőbben szükséges és kívánatos kommunikálni.* Sokan gondolják úgy, hogy a válság-kommunikációban a médiaműködés kitüntetett szereppel és felelősséggel bír. Azonban azt is mind többen belátják, hogy a megnövekedett követelménynek nem tudnak eleget tenni. Csak egyetérteni tudok Rutger Claassen, a leideni egyetem politológusának határozott álláspontjával, hogy tudniillik a médiakommunikáció nem pusztán „árucikk, mint egy pirítóssütő cikk, amelyet a piachoz hasonló törvények működtetnek, [...] az emberek nem csupán arra vágynak, hogy szórazottassák őket, [...] hogy meglegyen a napi szappanopera, a kvíz- és sportadagjuk” (CLAASSEN 2011: 65). Jogosnak tartom azt a kritikát, mintegy továbbgondolva Claassen állítását, hogy a válság megértetésébe a kommunikációnak minden szinten „intenzívebben szükséges belépnie, [...] azt átláthatóbbként indokolt megjeleníteni, a médiamunkás pedig oknyomozó újságíró legyen,

aki őrzi a vizsgálandó tárgytól való távolságtartását, objektivitását, a kritikai függetlenségét, [...] illetőleg aki megszabadul az *ideologikus hangnemtől*” (kiemelés tőlem – K. S.) (NOIJE 2010: 259–261).

A fenti szövegekben már többször előbukkant a felelősség fogalma. Érdemes itt egy pillanatra megállnunk. A felelősségtudat s -érzet mint alapvető erkölcsi érték elsőrendű kötelessége a kommunikációban résztvevők számára. Furcsamód, ezt könnyű belátni, ám a valóságban, a gyakorlatban képviselni mégis oly nehéz. A felelősséget illik és hatásos felvállalni mindenkinek, aki valamilyen módon részt vesz a válság értelmezésében, a téma közkinccse tételében. Mint kommunikátor csakis így válhat hiteles személyiséggé. S fordítva: nem illik és nem meggyőző *minden* felelősséget áthárítani a válságot kirobbantó objektív folyamatokra, az azokat alakító, többnyire arctalan, név nélküli szereplőkre. A kommunikációban résztvevő is felelősséggel tartozik, az nem spórolható meg és nem ruházható át semmi és senki másra. Ezzel kapcsolatban megfontolandónak vélem Ungvári Zrínyi Imre etikakutató felvetését. A „válságért nemcsak a gazdasági rendszerjellemzők – írja – hanem [...] a szubjektív elvárások is felelősek. Ily módon a válság okainak megszüntetése nem a közgazdászok, vállalkozók és politikusok speciális problémája, hanem elsőrendű probléma a közember számára, ill. a humántudományok és a filozófia számára is” (UNGVÁRI ZRÍNYI 2011: 85). Egyetértve a szerzővel, hadd vigyem tovább a gondolatmenetét. Bővítsük és konkretizáljuk a „szubjektív elvárások” kitételét. Azt gondolom, a szubjektív tényezők közé sorolhatók a hamis tudati ködképek, beidegződések, a hiú remények, a csak rövid távú gondolkodásmód, a mélyebb szintet megragadni képtelen vizsgálódás, a gyors, látványos, ám tűnékeny sikert hirdető ideológiai mámorok. És nehezen tudnánk elvitatni, hogy a felelősségben osztozniuk kell a politikai és gazdasági élet főszereplőin kívül a tudományok (közgazdaságtan, politológia, szociológia, jog, etika, pedagógia!), valamint a filozófia képviselőinek, s persze a válságot kommunikáló valamennyi szakembernek s érdekeltnek.

A válságkommunikációt az a felismerés és célkitűzés vezérelje, hogy egyszerre váljék képessé a válsággal való komoly, szakszerű és őszinte szembesítésre, illetőleg egy hihető, hiteles és legalább a reménnyel kecsegtető kivezető út körvonalainak a felvázolására. Tudatosítsa, hogy szakítanunk kell minden régi beidegződéssel, lapos válságmagyarázattal, alul- és túlértékelt felfogással, egyszersmind hagyjuk magunk mögött a tehetetlenség, a letargia, a passzivitás és a felelősségáthárítás hamis érzetét s gyakorlatát. Pillanatra sem felejthetjük, minden „válságnak van konstruktív és destruktív kimenetele” (KOCHETKOV 2010: 11). Vagyis egy válságba zuhant dolog teljességgel elpusztul, megszűnik, avagy gyökerében valamilyen új világ(struktúra) születik helyette.

A felelős válságkommunikáció is sokat tehet annak érdekében, hogy csilapodjon a válság által csak erősödő „szervezett felelőtlenység, a felelőtlenység

kockázata” (KARIKÓ 2010: 70). Kiváltképpen annak a tévhitnek, ideológiai mámorának az elosztatásában játszhat szerepet, amelyik a válságot – ahogyan magát az egész világot – valamiféle „nagy sakktáblának tekinti, ahol a legerősebb győz, a gyengébbet lecserélik és feláldozzák” (GRIVIN 2011: 155). Ellenkezőleg: a válságjelenség, amely – mint láttuk – globálissá válik, gyökerében más „terep”, más törvények és érdekek alapján működik. A válság kezelésének s kommunikálásának középpontjába az a tudati felismerés, valamint erkölcsi elv és követelmény kerül, hogy égetően szükségünk van a nemzetek közötti erős társadalmi kötődés, új alapon álló együttműködés kialakítására. Bízhatunk, legalábbis reménykedhetünk abban, hogy közösen sikerül meghoznunk azokat a döntéseket és lépéseket, amelyek szükségesek a válság leküzdése érdekében. Illetőleg sikerül egy *nyílt, hiteles és együttműködő kommunikációval* megértetni a létrehozandó új világ(struktúra) lényegét és fontosságát.

Közismert kommunikációtörténeti tény, hogy a véleményformálás aktorai, műhelyei korábban az angol kávéházak, a francia szalonok és a német asztaltársaságok voltak (CLAASSEN 2011: 69). Manapság a domináns szerepet átveszi az internet, a mobil- és a médiakommunikáció. Ahogyan utaltam már rá, a válságértelmezésben és -kommunikálásban is szerepet játszanak ezek az új formák, „csatornák”, amelyek működését és hatását nyilvánvalóan sokféle módon lehet s kell vizsgálnunk. Amiben bizonyos vagyok, akárhogy alakul is a kommunikáció, célszerű s kíváncsú elkerülni – újra hangsúlyozva – a válsággal kapcsolatos két végletes felfogást és törekvést: az egyik alulértékeli jelentőségét, a másik túldramatizálja a hatását. Az első foglya marad az ideológiai szirénhangoknak, az utóbbi apokaliptikus mélységbe rángat. Az egyik elringat, a másik elriaszt. Az első eset könnyűnek találta, és sehová se vezet. A másik letaglóz, és kishitűségbe kárhoztat.

Az előbbi a magam részéről nagyobb veszélyforrásnak vélem, ezért nagyrészt csupán azt vizsgáltam, néhány, úgyszólván magától értetődő összefüggés (tanulság) felvetésével. Nem tagadva, hogy szükséges a másik véglettel is foglalkoznunk. Ám abban a minimális követelményben és célkitűzésben már most valamennyien megállapodhatunk, hogy a válságkommunikáció találja meg saját szakmai és erkölcsi felelősségét: azaz mindenekelőtt a válságfolyamat differenciált, végletektől mentes megítélését s bemutatását tartsa szem előtt. S könnyen elképzelhető, a kommunikáció számára mindez majdnem akkora kihívás (teher), mint a társadalom számára legyűrni magát a válságot.

IRODALOM

- CLAASSEN, Rutger 2011. Communication as Commodity: Should the Media be on the Market? *Journal of Applied Philosophy*, Vol. 28. No 1. A szerző hivatkozik Richard Posner cikkére. „Bad news”, The New York Times Book Review, 31. July, 2005.
- GIANNULI, Aldo 2010. *2012: la grande crisi*. Ponte Alle Grazie, Milano
- BROWN, Gordon 2011. *Beyond the Crash: Overcoming the First Crisis of Globalisation*. Simon and Schuster UK Ltd, London. Jellemző, hogy a szerző figyelmeztető „kiáltvány”-nak nevezi könyvét.
- GOROKHOVA, A. V. 2009. Osznovije teorii media-indusztrii i kommunikacii v szovremennom maszovnom obsesztve. *Voproszi Filozofii*, 13. A szerző Rovinszkaja munkájára hivatkozik.
- GRIVIN, L. E. 2011. Will the World Face Global Changes? *Herald of the Russian Academy of Sciences*, Vol. 81. No 2.
- KARIKÓ Sándor 2010. A felelőtlenség kockázata. In: *Kockázati társadalom és felelősség*. Szerk. Karikó Sándor, Budapest
- KOCHETKOV, V. V. 2010. Identicsnoszty v mezsdunarodnüh otnoseniyáh: teoreticeszkije osznovy i rol v miraboj politike. *Vesztnyik Moszkovszkavo unyiversziteta*. Szeria 25. No 1.
- NOIJE, Lonneke van 2010. The European paradox: A communication deficit as long as European integration steals the headlines. *European Journal of Communication*, 25. A szerző európai uniós gondolatát fogalmaztam át a válságértelmezésre. K. S.
- MEDRANO, Juan Diez 2011. Social Class and Identity. In: *Sociology of the European Union*. Adrian Favell and Virginea Guiroudon. Palgrave Macmillan
- MUNOZ, Jacobo 2010. La Europa de los Ciudadanov. In: *Europa ante si misma*. (ed. Couceiro – Bueno, J. C), Madrid
- UNGVÁRI ZRÍNYI Imre 2011. Válságtényezők és/vagy felelősség-perspektívák. *Válságtapasztalatok és etikai távlatok*. Szerk. Ungvári Zrínyi Imre és Veress Károly. Kolozsvár

'Ideological Flush' of Crises?

The ideological reflection and communication of the global (financial) crisis is tending to fail. Crises are not communicated adequately and effectively and they are far underestimated. Still, the old-fashioned approaches are present: the ideological flush of different schools of economics; the adulation of business analysts; the belief in the strong primacy of markets; and the cramped dominance of mindless will. We are a little avail of such (otherwise very comfortable) communication. It does not help us get over the crisis, but on its own, helps deepening it further on.

Keywords: crisis, ideology, credit, manipulation, money, morals

Lurcza Zsuzsanna

: Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kommunikáció
és Kultúra Doktori Iskola, Kolozsvár
: lurcza_zsuzsa@yahoo.com

IDENTITÁSVÁLSÁG ÉS KOMMUNIKÁCIÓ A POSZTMODERNIZMUS KONTEXTUSÁBAN

Identity Crisis and Communication in the Context of Postmodernism

Jelen tanulmányban a válságprobléma a posztmodernizmus kontextusában merül fel, utalva az identitás, a kommunikáció, a kultúra, a hatalom kérdésköreire, s egyúttal ezek fogalmi válságára. A posztmodernizmus hozta átstrukturálódások kapcsán ugyanis megkerülhetlenné válik a kérdés, hogy milyen új, illetve más szemléletbeli beállítódás társul a fogalmi válságokhoz és a válsághoz mint olyanhoz egyaránt.

Kulcsszavak: posztmodernizmus, válság, identitás, kultúra, kommunikáció, dekonstrukció

A posztmodernizmus a XX. század elején jelentkező irányzat, amelynek státusa, meghatározása, pontosított „kezdet” és egyáltalán „léte” is kérdéses tulajdonképpen. Az sem világos, hogy beszélhetünk-e a posztmodernről mint „egységes” irányzatról vagy inkább többféle posztmodernizmusról van szó, lényegi elem viszont, hogy a posztmodern *identitása* is mint olyan igazából *kérdés*.

Hans Bertens *A posztmodern Weltanschauung és kapcsolata a modernizmussal* című tanulmányában utal arra, hogy a posztmodernizmus kapcsán jelentkező terminológiai bizonytalanságok oda vezethetnek – amennyiben nem egységesíthetők annak definíciói –, hogy elvileg minden esetben külön kellene döntenie arról, hogy mi nevezhető az erre a címre pályázó elgondolások közül posztmodernnek, vagy pedig „ki kell nevezni a terminusnak egy bizonyos használatát »hivatalosnak«, s ekkor a többi posztmodernizmust át kell keresztelni” (BERTENS 2002: 21). De azt is kérdezhetnénk, hogy hogyan dönthető el, hogy ki legyen a posztmodernizmus zászlóvivője, hogy a terminus melyik használatát kellene hivatalosnak kinevezni, hogy mi a posztmodern „általánosságban”, és hogy ki a „leginkább” posztmodern, amellyel ellentétben más definíciók és elgondolások nem posztmodernnek vagy éppen „kevésbé” posztmodernnek? Ezek a kérdések éppen a posztmodernizmus *többéltű természetére*, voltaképpen arra az aspektusára mutatnak rá, hogy az ellentmondani látszik merev kategóriarendszereknek, terminológiai behatárolásoknak.

Frederic Jameson *A késői kapitalizmus kulturális logikája* című tanulmányában a következőt írja: „ha nem fogadunk el valamiféle általános értelmű kulturális dominanciát, akkor a ma történelmének olyan felfogásához térünk vissza, mely azt mint abszolút heterogenitást, véletlen különbözőséget, eldönthetetlen hatékonyságú és különálló erők egyidejű fennállását láttatja” (JAMESON 1996: 418). Azonban a posztmodernizmus éppen valami olyasmit jelent, ahol a különbözőségek nincsenek egységbe szedve, nem érvényes rá már az a modern vagy metafizikai hagyomány, amely tételezi az egységet, és ha az meginogna, később mégiscsak helyreállna egy helyreálló azonosságban, ahogy azt korábban Hegel látta. Így maga a posztmodern státusa is játékban van, olyan játékban, amely már nem is öncélú, de „igazi” célja sem belátható, vagy éppen cél nélküli. Ezért valóban érvényes rá az abszolút heterogenitás, a különbözőség, az eldönthetlenség és a véletlenszerűség – ahogy azt Jameson állítja – de anélkül, hogy fennállna egy általános érvényű dominancia, hiszen a posztmodernizmusra is érvényes a véletlenszerűség, a törés, a szóródás, az osztódás és a halogatás, mindezek pedig kérdésessé teszik státusát, jelen-nem-levő „identitását”.

Ihab Hassan *A posztmodernizmus egy lehetséges fogalma felé* című írásában a modernizmus és a posztmodernizmus összevetését illetően azok irányadó fogalmainak ellentétességét emeli ki. A modernizmus a forma, cél, hierarchia, műtárgy, befejezett mű, szintézis, jelenlét, koncentráltság, paranoia, eredet, ok, metafizika, determináció által írható le. A posztmodernizmus pedig a játék, véletlen, folyamatszerűség, a mű mint történés, dekonstrukció, hiány, szórtság, kombináció, skizofréria, elkülönöződés, nyom, indetermináció által határozható meg (vö. HASSAN 2002: 54). Ezek a fogalmak azonban nem mindig ellentétek egymással, maguk is belső ellentmondásokat tartalmaznak. Hans Bertens ugyancsak hangsúlyozza, hogy a posztmodernizmus egy „totális pluralizmus felé mutató olyan tendencia, amelybe könnyedén beleférnek egymást kölcsönösen kizáró kategóriák” (BERTENS 2002: 33), hisz a sokaság uralma jut érvényre az egy fölött.

Mindezek alapján a posztmodern korban a heterogenitás, pluralizmus, többféleség, különbözőség, mozaikszerűség, az egységek és azonosságok megadásadása, az én elvesztése, a válság, dekultúra, dehumanizáció, dezintegráció, dekonstrukció, a linearitással és a modern időfogalommal való felhagyás, az igazság relativitása és az eredetnélküliség kerül előtérbe. A „biztos tudás” megtörése és a vilásképek felbomlása válik uralkodóvá, nem utolsósorban pedig ellehetetlenedik a világnak és az önértelmezésnek az egységes szemlélete.

A „mi is a posztmodernizmus?” kérdés bizonytalansága többféle értelmezés lehetőségét vagy többféle lehetőség értelmezését rejtje magában, de sosem készen állva, hanem mindig játékban maradva, olyan játékban, amely nem építődik le egy elnyert jelen-létben, nem zárul le egy egységben, nem nyugszik meg

egy azonosságban. Nem egy terminológiai diszfunkció, hanem a posztmodern aspektusa. A posztmodern így maga is elkülönбözőдés, nyom, osztódás, szóródás és halogatás, akár Derrida *différance*-a. A posztmodernnek mint irányzatnak így nincs identitása, egysége, jelenléte, nincs önálló jelenvalósága, lényegi sajátzerúsége, „mi”-volta. Egyrészt a modernség identitásának megkérdőjelezéseként felfogott, de nem is merül ki ebben, hiszen a posztmodernizmus irányadó „kötegei” új beállítódásként, egy új szemléletmódként és érzékenységgént értelmezhetők, anélkül, hogy tudnánk, mire megy ki a „játék”.

A posztmodernizmus ellentmondásossága abban is megmutatkozik, hogy önmaga megelőlegezése és egyúttal megkésettsége. Az értelmezések megoszlanak a tekintetben is, hogy az a modernizmushoz hozzátartozó, mint a *modernizmus vége*, vagy pedig egy viszonylag független irányként értelmezhető? Mindenképpen önellentmondó, hisz valamiképpen azt is magába foglalja vagy arra is utalt, amin túllépni akar. Fel is tehető a kérdés, hogy a modern a posztmodernben véget ér? Vattimo szerint a posztmodernizmus „késő modernitás” (CODOBAN 1995: 103), amennyiben azonban a posztmodernizmust a modern végeként értelmezzük is, ez már *olyan vég, amelyik már után is* egyben, így „a »poszt« elébe kerül és előtte jár annak, aminek az *utánja*” (VERESS 2006: 62).

Mindezek tükrében elkerülhetetlenül fennáll az a kérdés, hogy az egységek megghasádása, a megváltozott technikai állapot, a kommunikáció robbanásszerű fejlődése által produkált „átláthatóság”, az állami és a tőkésvállalatok hatalmi kérdései, a szociális és tudományos tudás státusának megváltozása, egyszóval a posztmodernizmus hozta átstrukturálódások közegben még kultúra-e a kultúra, vagy már inkább csak *dekultúraként*, azaz a kultúra dekonstrukciójaként gondolható el? Identitás-e még az identitás, szubjektum-e még a szubjektum, kommunikáció-e a kommunikáció? A posztmodern korban egy sor értelmét már előfeltételezetten magába foglaló fogalom radikális újragondolása/dekonstruálása válik elháríthatatlanná. Egyre sürgetőbben megválaszolásra vár az a kérdés, hogy milyen politikai, jogi, gazdasági, etikai, morális és kommunikatív stratégiát követelnek meg a posztmodernizmus hozta átrendezőдések?

A posztmodern sokféleségében problematikussá válik a kultúra *Bildung*ként való meghatározása, a legitim szubjektum kinevelésének eszménye, hiszen a tudás státusának újraértelmezésében az ismeret és az információ a javak egyik formájává, „informatikai áru”-vá (LYOTARD 1993a: 16) válik. A kultúra már nem vizsgálható a meglevő kategóriák által, hanem a heterogenitás előtérbe kerülése által, inkább a transzkulturalitás, interkulturalitás, a nyelvjátékok, „elemek heterogenitása”-ra (LYOTARD 1993a: 8–9) esik a hangsúly. Így már nincs egységesként, egyneműként felfogott kultúra, amelyek között az átjárás megvalósítható lenne, nem homogén kultúrák heterogenitásáról, hanem heterogén de-kultúrák heterogenitásáról van szó.

A posztmodern erőteljesen megkérdőjelezi az identitást, az egységszemléletet, a szubjektumot, az azonosságot, az univerzalizálható eszmerendszerek létét, s egyáltalán a létet mint jelenlétet. Az identitás és a szubjektum státusa meginog. Nincs egységesként elgondolt identitás, sem szubjektum. Az „identitás” vagy szubjektum egyre inkább elvonttá vált státusa azonban kapcsolódik azokhoz a rendszerekhez, amelyek meghatározzák vagy meghatároznák, hogy „ki”, „mi” a szubjektum, illetve hogy „kinek”, „minek” kellene lennie? Az identitás körüli széttöredezések, amelyek a kulturális, nyelvi, szociális, politikai és a társadalom minden rétegét felölelő változások produkálnak, már nem rendelkeznek egy összeegyeztethető szférával, ahol az identitás egység lehetne. Első pillantásra mindezek az identitás válságára utalnak, de *válság-e*, hogy nem rendelkezünk egységes azonosulási modellel, vagy pedig ez éppen a különböző partikuláris lét-lehetőségek érvényesítésének módja?

Hasonlóképpen merül fel a kérdés a kommunikáció kapcsán is. Lyotard joggal teszi fel a kérdést, hogy a posztmodern közegben a kommunikáció kinek és minek a kommunikációja lesz? Ki mondja meg, hogy mit lehet kommunikálni? Ki és hogyan informál a kommunikáció irányairól, és tulajdonképpen mi lesz a kommunikáció: manipuláció, információcsere, a véleménymondás szabadsága vagy párbeszéd? Ki mit fog tudni és ki mit fog kommunikálni arról, amit tud? Hogyan részesül a társadalom a tudásból, és hogyan hasznosítja azt? „Ki fog tudni?” (LYOTARD 1993a: 18), „ki dönti el, mi a tudás? Illetve ki tudja, mit kell eldönteni?” (LYOTARD 1993a: 23).

Mindez egyfajta áttekinthetlenséget és válságtudatot produkál. Filozófiailag a jelenkori filozófia áttekinthetlenségét és a nyugati metafizikai tudat válságát, vagy legalábbis az ehhez kapcsolódó állásfoglalások tisztázatlanságát. Már Nietzsche-nél megjelenik a metafizika túlhaladására tett igény, majd ezt követi a heideggeri–gadameri destrukció, Adorno ideológiakritikája, ugyanakkor ez radikalizálódik a francia dekonstrukcióban. A metafizikából lett negatív metafizika, aztán metafizika-kritika, végül posztmetafizika. Az világos azonban, hogy a metafizika történetét meghatározó egységszemlélet, azonosságcentrikus beállítódás és idealizmus a töredezetté vált posztmodern korban mindinkább tarthatatlanná válik, azonban felütik fejüket a különböző scientista szekták, amelyek Habermas szerint éppen az egység és az egésze való kíváncsiság szükeleteit elégítik ki (HABERMAS 1993b: 180).

A posztmodern kornak a válsággal való asszociálása a művészetek területén is erőteljesen megmutatkozik. Előzménynek tekinthető E. Poe, F. Kafka, Ch. Baudelaire és az avantgárd, dadaista, szürrealista művészetek. Már Baudelaire-nél az ún. esztétikai utópikus optimizmus átfordul a társadalmi megbékéltetés negatív utópiájába. Pszichológiai irányból elengedhetetlen Freud, filozófiai szempontból pedig Nietzsche „korszerűtlenségét” felemlíteni. Az is kérdés

viszont, hogy a modernségben gyökerező, a posztmodern korban radikalizálódott pesszimizmus tekinthető-e újfajta optimizmusnak vagy afirmáló igenlésnek, ahogy erre Derrida Nietzsche nyomán rámutat? Vagyis a pesszimizmus a modernizmus felől nézve pesszimizmus, posztmodern szempontból pedig akár újfajta optimizmusnak is tekinthető, a dekonstrukcióban felidézett nietzschei örömteli táncnak és játékoságnak, az „identitás” széttörésének.

A posztmodernizmus hozta átstrukturálódások nagyrészt a válsággal asszociálódnak, ahol a válság mint „diszfunkció” jelenik meg: Európa-szerte jelentkező gazdasági válságok, politikai forradalmak vagy a tudományok területén jelentkező fogalmi válságok, szakadások. A radikális váltások és a világaspektus egyetemes átértékelődéseire, váltásaira már a nihilizmus is utal: a tudás megkettőződik, az igazság tudományos követelménye maga e tudományos követelményre van alkalmazva. Ez éppen az európai nihilizmus egyik alapja Nietzsche-nél – Lyotard interpretációjában (vö. LYOTARD 1993a: 84). A tudományos tudás válsága nem a XIX. század produkálta jelentős változásoknak tudható be, hanem éppen „a tudás legitimáló elvének belső eróziójából ered” (LYOTARD 1993a: 85). Különböző diszciplínák eltűnnek, más diszciplínák saját határaikat strukturálják át, lépik túl, új tudományágak jönnek létre, „»fakultások« mindenféle intézetekké és alapítványokká robbannak szét” (LYOTARD 1993a: 85). Az egységek, a homogenitás meghasadásából kifolyólag pedig nincs egységes kritérium-, illetve értelmezési, értékelési rendszer.

A „MIT KELL/LEHET TENNI?” KÉRDÉS RETORIKÁJA

A társadalmi, gazdasági, tudományos, fogalmi bizonytalanságokból és bizalmatlanságokból, mindent összevetve a „létbizonytalanságból”, ún. „*válságokból*” való „kiutat” kutatva tevődik fel a válasz-, illetve megoldáskeresés kérdése. A posztmodern válaszkérés azonban valamiképp mindig kérdés marad, érvényes rá a dekonstrukció el-különböződése a halogatás, osztódás, szóródás. Míg nem fogadjuk el a kérdések létjogosultságát, a modern válaszkérés, végső egységes válasza utáni illuzórikus keresés bizonyosságkeresésként munkál. Itt nem a végérvényes válaszok, illetve válaszlehetőségek kerülnek előtérbe, hanem a kérdések szakadatlan megvitatása és újravitatása. Habermas szerint már a modern kor szellemi világa magába rejt egyfajta dekadenciát, viszont azt is hangsúlyozza, hogy „a *társadalmi* modernizációból következő problémáktól függetlenül is, a kulturális fejlődés *belső szemléletéből* is keletkeznek a modern kor projektumával kapcsolatos kétely és kétségbeesés motívumai” (HABERMAS 1993a: 162). Gyakorlatilag a dekadencia már a „nyugati gondolkodás kezdetekor, Hésziodosznál és Platónnál is jelen van. Úgy követi az emancipációt, mint ha csak az árnyéka lenne” – teszi hozzá Lyotard (LYOTARD 1993b: 258). A

felvetett fogalmi válságok igazából csak a modernitás felől szemlélve tekinthetők válságnak, a posztmodernizmus felől szemlélve már kevésbé. A társadalom minden szférájában jelentkező válságokra a posztmodernizmus nem megoldást, mint inkább *új kontextust* kínál. Mi mellett lehet állást foglalni, és ez az állásfoglalás hogyan hat ki a társadalmi-kulturális közösségekre és azok önszemléletére, együttműködésére és kommunikációjára?

Habermas Adornóhoz hasonlóan a modernizmus mellett foglal állást, becslése szerint ugyanis „inkább tanulnunk kellene a modern kor projektumát kísérő tévelygésekből, a hóbortos megszüntetési programok hibáiból, mintsem hogy feladjuk magát a modernséget” (HABERMAS 1993a: 172), éppen ezért kritikusan szemléli azokat az áramlatokat, amelyek a modernizmust bírálják. Lyotard álláspontja szerint a lényegi kérdés az, hogy képesek vagyunk-e egyáltalán *folytatni* a modernséget, mint a „gondolkodás, a közlés, a szenzibilitás egy *módjáj[t]*”? (LYOTARD 1993b: 252). Lyotard a kérdés három vonatkozását emeli ki. Az első az, hogy a folytatás itt a modernségre mint a *gondolkodás és szenzibilitás e módjának* a folytatására vonatkozik. A második, hogy a felvetett kérdés előfeltételez egy „mi”-t, arra kell rákérdezni, hogy miben áll, és hogy előfeltételezhető-e még egyáltalán ez a „mi”? Az előfeltételezett *mi* vagy *én* ugyanis éppen az identitás és egység kérdését veti fel, annak önellentmondásosságában és mondhatni lehetetlenségében. Végül pedig az is felmerül, hogy a „képesek vagyunk-e?” kérdés egy kompetenciát igényel, viszont az nem világos, hogy ennek a kompetenciának a birtokában vagyunk-e vagy sem? (vö. LYOTARD 1993b: 252–257). Lyotard álláspontja, szemben Adornóval és Habermasszal az, hogy a megoldás nem a visszanyúlás a modernség szellemi világához, se nem az egység, az azonosság sebeinek begyógyítása kell hogy legyen (vö. LYOTARD 1993b: 255).

Richard Rorty, az amerikai pragmatizmus képviselője a *Kozmopolitizmus emancipáció nélkül*, Lyotard-nak címzett írásában az általa felvetett „képesek vagyunk-e” kérdést minden habozás nélkül igennel válaszolja meg. A posztmodern kor előállította helyzet kapcsán Rorty meggyőződése, hogy a legkézenfekvőbb pragmatista alternatíva a kozmopolitizmus és a szuperközösség kiépítése. Azonnal nekiszogezhető azonban a kérdés, hogy a szuperközösség hogyan „fogja össze” a különbözőségeket, a partikularításokat, a sokféleségeket, a már önmagukon belül is differenciált kultúrákat és a diskurzusok sokféleségét?

Rorty szerint a szuperközösség annyiban valósítható meg, amennyiben komolyan vesszük a liberális gyakorlatot és a liberális intézményeket, a demokráciát, de vajon a liberális gyakorlat és intézményeinek komolyan vétele, valamint a demokrácia primordialitásába vetett hit elegendő-e a szuperközösség megvalósításához? Továbbá *miért* kellene mindenkinek komolyan venni a liberalizmust és a demokráciát? Kinek a belső morális, jogi, politikai és nem utolsósorban gazdasági értékrendszere képezi az elsőbbséget a szuperközösségben? A válasz

viszonylag egyszerű, hisz az amerikai pragmatizmus kozmopolita törekvése elsődlegesen saját kulturális, jogi, morális rendszeréből indul ki. Minden, ami ettől különbözik, csak annyiban jogosult – hangsúlyozza Rorty –, amennyiben „sikerült ezeket a mi jellegzetesen nyugati társadalmi demokratikus törekvéseinkkel – összhangba hozni” (RORTY 1993b: 271). Elgondolásában azonban ez az etnocentrizmus „elkerülhetetlen és nem kifogásolható” (RORTY 1993b: 271). Rorty a *szabad emberek közösségéről* beszél, de mi lesz a szabad közösség szabadsága, a szabadság melyik eszméje, moralitása, legitimitása lesz érvényben? Az erőszak helyett a meggyőzés moralitását hangsúlyozza, azonban itt csupán arról van szó, hogy a fizikai erőszak helyett a mentális erőszakot részesítjük előnyben. „Szabad konszenzusról” beszél, de ki dönti el, hogy mik lesznek a szabad konszenzus feltételei? Ki dönti el, mi az erőszak és mi a tárgyalás? Ki dönti el a tárgyalás feltételeit? Lyotard szerint a demokráciát *lényegét illetően* kell megkérdőjelezni, és nem mint az erőszakkal szembenállót.

Rorty a különbözőségekből adódó konfliktusok forrását abban látja, hogy „többségünk számos különböző közösséggel azonosul, és egyformán vonakodunk bármelyiktől is marginalizálni önmagunkat” (RORTY 1993a: 220). Ezt pedig csak fokozza az a tény, hogy növekszik azon közösségek száma, amelyek az egyén azonosulhat. A plurális társadalmak problémáinak megoldását a demokráciában, a demokrácia jobbítására tett kísérletekben, a szuperközösség megvalósításában látja, vagyis valamiképp az egységesítésben, a „saját értékek” egyetemes kiterjesztésében, vagyis az egységesítés visszaállításában (?) / megteremtésében (!) látja. Rorty-nál a posztmodernizmus így „bizonyos filozófiai hagyományok fokozatos betokosodásának és elfelejtésének” az állapota marad, az egységesítés azonban megoldásként merül fel (RORTY 1993b: 290). Ezzel szemben Lyotard a kultúrák közötti különbözőségek ellenállását hangsúlyozza, és kritikával illeti a kozmopolita vonalat, „a partikuláris értelemben vett kulturális identitásnak az egyetemes polgári irányában történő »meghaladását«” (LYOTARD 1993b: 263–264). Azaz „fel kell dolgoznunk a modern [én és] *mi* elvesztését” (LYOTARD 1993b: 260).

ÁTVEZETÉS?

A posztmodern válaszkeresésben nem a végérvényes „válaszok”, „megoldások”, hanem a kérdések megvitatása és leginkább újravitatása, nem utolsósorban azok *létjogosultsága* kerül előtérbe. A posztmodern átrendeződések elsősorban egy új, de mindenképpen *más szemléletbeli beállítódással* társulnak, amely keretében a különböző problémák új értelem összefüggésben válnak beláthatókká.

A posztmodernizmus kontextusában egyre inkább kérdésessé válik az egységesítő rendszerek létlehetőségére irányuló törekvések *jelenlegi formája/formái*,

mert a partikularitások és a különböző „kulturális identitások” és általában a különbözőségek lételemétét ugyancsak az egységesítéssel próbálja orvosolni. A működési elv még mindig inkább az egységesítés, a homogenizálás, mint inkább a különbözőségek kooperációjának, kooperáció-lehetőségének, illetve a kooperáció-lehetőség kontextusának az elgondolása vagy megalapozása. Ilyen összefüggésben egy ún. „egység” csak az egyenletes együttműködés formájára alapozhat egyfajta differenciált „egységet”, ami már inkább a *különbözőségekre alapozott kooperáció* mintsem egység lehetne.

Az a tény sorozat, miszerint a posztmodernizmusban nincs már egységes világkép, biztos tudás, valamint az egyetemes béke, a jólét és a helyes morális magatartás egysége sem létezik, továbbá az erkölcsi kérdések differenciálódása és a tökéletesség, tökéletesíthetőség, a „fenntartható fejlődés” kérdéseinek meggyásadása és egyúttal illuzórikussá válása mindinkább oda vezetnek, hogy nincs egységesen elfogadott törekvés sem. Éppen ezért elvileg minden döntés *vita* tárgyává kellene váljon. Az abszolút heterogenitás ugyanis eldönthetlenséget produkál, hisz kinek a kulturális, morális, erkölcsi, politikai, hatalmi helyzete alapján és kritériumai szerint zajlik majd a vita? A társadalmi kérdések differenciálódnak, nincs egységesen elfogadott törekvés, ezért minden döntés *vita* tárgyát kell hogy képezze. A politikai kérdéseknek a vita és a szüntelen meg- és újratartás tárgyává kell válniuk, legyengítve a merev, fennálló beidegződések jogosultságát, hisz mindinkább összeegyeztethetetlen imperatívusok állnak egymással szemben, mivel a többféleség és a heterogenitás a maga összemeztethetlenségében találkozik. Nem részesíthető kiváltságosan előnyben az eddig konszenzusként felfogott konszenzus sem, mert az is már egy perspektívából legitim konszenzus.

Mindezek a kérdések a kommunikáció radikális újragondolása felé tendálnak. Jogos a lyotard-i kérdés, hogy a kommunikáció az manipuláció, a véleménymondás szabadsága, információcsere, netán párbeszéd lesz? Mivel nincs egységes igazság-, kritérium- és értelmezési rendszer, így a kommunikáció és a konszenzus feltételeit is vissza kell vezetni megvitatásra. A kommunikációt és a politikai magatartáshoz tartozó kommunikációt is diskurzusok tárgyává kell tenni, így a folyamatban levő vita kerül előtérbe, nem a rögzített „igazságok” előnyben részesítése, hanem a *hatalom elgyengítése*.

A dekonstrukció, a decentralizálás kap hangsúlyt, nemcsak filozófiailag, hanem politikailag egyaránt, mivel azok inkább *kontextusok* meglétét és sokaságát állítják, mintsem egységes, univerzalizálható rendszerek különbözőségekre való terjeszthetőségét. A kontextusok előfeltevése pedig a különböző társadalmi problémák plurális, heterogén kontextusait helyezi előtérbe egy mindenre kiterjeszthető egyetlen kontextus rovására. Itt a különböző értelmezések kontextusfüggőek és nem előre meghatározottak.

A posztmodernizmusban helyet kapó „válságok” elsősorban az egységek, az azonosságok válsága, a számos ellentmondás és önellentmondás ellenére azonban a posztmodernizmus lényegileg mégsem kiábrándulás, hanem olyan alakulóban levő jelenség, amelynek nyitottsága még előre nem látható lehetőségek kibontakozását rejti magában. Mindennek úgynevezett „előszobája” az identitás felbomlásának az elfogadása, az egységes kultúra illúziójával való felhagyás, az egységes azonosulási modell elvetése, a hatalom decentralizált elgondolása, a kommunikáció, politikai vita, diskurzus, konszenzus, demokrácia, etnocentrizmus és egyáltalán a válság újragondolása/dekonstruálása. Mindezek alapján a társadalmi szféra különböző területein jelentkező válságok, vagy „bevett” rendszereinek felbomlása inkább egyfajta *paradigmaváltás* felé tendálnak.

IRODALOM

- BERTENS, Hans 2002. A posztmodern *Weltanschauung* és kapcsolata a modernizmussal. = Bókay Antal–Vilcsék Béla–Szamosi Gertrud–Sári László (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Budapest, 19–48.
- CODOBAN, Aurel 1995. Postmodernismul, o contrautopie? = *Postmodernismul. Deschideri filosofice*. Cluj-Napoca, 91–108.
- HABERMAS, Jürgen 1993a. Egy befejezetlen projektum – a modern kor. = Bujalos István (összeáll.): *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai*. Budapest, 151–179.
- HABERMAS, Jürgen 1993b. A metafizika utáni gondolkodás motívumai. = Bujalos István (összeáll.): *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai*. Budapest, 179–213.
- HASSAN, Ihab 2002. A posztmodernizmus egy lehetséges fogalma felé. = Bókay Antal–Vilcsék Béla–Szamosi Gertrud–Sári László (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Budapest, 49–56.
- JAMESON, Frederic 1996. A késői kapitalizmus kulturális logikája. = Kiss Attila Atilla–Kovács Sándor s. k.–Odorics Ferenc (szerk.): *Testes Könyv I.* Szeged, 413–443.
- LYOTARD, Jean-François 1993a. A posztmodern állapot = *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai*. Budapest, 7–146.
- LYOTARD, Jean-François 1993b. A történelem egyetemessége és a kultúrák közötti különbségek. = Bujalos István (összeáll.): *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai*. Budapest, 251–268.
- RORTY, Richard 1993a. Posztmodern burzsoá liberalizmus. = Bujalos István (összeáll.): *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai*. Budapest, 213–224.
- RORTY, Richard 1993b. Kozmopolitizmus emancipáció nélkül. = Bujalos István (összeáll.): *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai*. Budapest, 268–291.
- VERESS Károly 2006. A hermeneutika a modern és a posztmodern határán. = *Korunk* 7. 61–67.

Identity Crisis and Communication in the Context of Postmodernism

In this paper, the problem of crisis is brought up in the context of postmodernism, pointing to the issues of identity, communication, culture and power, and at the same time to the crisis of their notions. That is to say, regarding the restructuring brought by postmodernism, the question that imminently arises is what kind of new or different viewpoints associate with notional crises as well as with crisis as such.

Keywords: postmodernism, crisis, identity, culture, communication, deconstruction

Véry Dalma

∴ ELTE, BTK, Budapest
∴ Irodalomtudományi Doktori Iskola
∴ dalmavery@gmail.com

LÉT ÉS MŰVÉSZET

A művészet létviszonylatának kérdése James Joyce fiatalkori írásaiban

Being and Art

The issue of art's relation to being in James Joyce's early writings

A művészetről való gondolkodás mindig a művészet létviszonylatát illető gondolkodás is, még ha ez nem is válik tematikusan kifejezetté. A mód, ahogy a műről gondolkodunk, már mindenkor feltételez egy, a mű mű-létét illető állásfoglalást is, melyet a művészetnek a létet illető kérdéséről való gondolkodás határoz meg. James Joyce fiatalkori írásaiban vet számot művészet és lét egymásra vonatkozásának alapvető kérdésével. 1902-ben James Clarence Manganról írott esszéjében Joyce gondolatmenete világossá teszi, hogy a költészet csak a szellem szüntelen igenlésének mértékadó viszonyulása révén válik lehetővé, s ez az állásfoglalás a *Stephen Hero* című korai regénykísérletében ismét megfogalmazódik, de nem korlátozódik e két írásra. A kérdésfeltevést más irányból közelítve, az 1900-as *Ibsen új drámája* című kritika, valamint az azonos évben keletkezett *Dráma és élet* című esszé egyaránt a művészet létigenlésének szükségessége mellett foglal állást, hiszen az csak így módon teheti láthatóvá – Joyce megfogalmazása szerint – a szellem titokteli életét. A dolgozat arra tesz kísérletet, hogy felfedje a fiatalkori írások azon vonatkozás-összefüggéseit, melyek a maguk sokrétűségében adják értésre, milyen helyet foglalt el Joyce a művészet létviszonylatát illető kérdést illetően.

Kulcsszavak: létviszonylat, létigenlés, szellem, művészet, gondolkodás

A KÉRDÉSFELTEVÉS

Novalis *Heinrich von Ofterdingen* című befejezetlen művében a költészet, az irodalom mint „az emberi szellem sajátos cselekvési módja”¹ (NOVALIS 1985: 97 sk) kap kitüntetett szerepet. Ember és művészet viszonylatáról való gondolkodás pedig, ahogy a német kora romantika esztétikai és az ettől elvá-

¹ Novalis művéből Lukács György idézi ezt a megfogalmazást a *Dosztojevszkij-jegyzetek*-ben. Lukács György: *A regény elmélete. Dosztojevszkij-jegyzetek*. Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2009. 172.

laszthatatlan filozófiai problémáiban is megmutatkozik, szükségképp a művészet létviszonylatának kérdését veti fel. James Joyce (1882–1941) a tizenkilencedik és a huszadik század fordulóján ugyancsak számot vetett e vonatkozás döntő jelentőségével, vagyis az emberi szellem és a költészet (a művészet) egymásra vonatkozásának kérdése, ahogy Novalis és a német kora romantika gondolkodásában, Joyce számára is együtt jár a művészet létviszonylatát illető kérdés megfontolásával. Korai regénykísérletében, mely a *Stephen, a hős* címet viseli, a költészet az emberi szellem által véghezvitt szüntelen igenlésként fogalmazódik meg² (JOYCE 1981: 75), az emberi lét igenléseként, mely lét vonatkozásai ezáltal „a szférák zenéje közepette” (uo.) ismét láthatóvá válnak. A *Stephen, a hős* mellett Joyce már egy ugyancsak korai, 1902-es, James Clarence Manganról írott esszéjében is ekképp, a szellem szüntelen igenléseként tűnik fel a költészet, mely, mint ilyen, egyszersmind az „élet dicsérete” is kell hogy legyen³ (JOYCE 1959d: 83). A következőkben azt kíséreljük meg körüljárni, hogy az emberi szellem szüntelen igenléseként értett költészet gondolata milyen megfontolások mentén fogalmazódik meg James Joyce fiatalkori írásaiban, vagyis annak feltárására irányulunk, hogy a művészet létviszonylatának kérdése hogyan bontakozik ki ezen írásokban, és ez milyen állásfoglaláshoz vezet. Ez a kérdés elsősorban Joyce kapcsolódó korai kritikai írásai, valamint a *Stephen, a hős* és e regénytöredék későbbi átirata, az *Ifjúkori önarckép* vonatkozó részei felől történő közelítést kíván meg.

MŰ ÉS LÉT – LÉT ÉS MŰ

Joyce legkorábbi írásainak egyike Henrik Ibsen *Ha mi holtak feltámadunk* című drámájáról szóló kritikája, melyben a művészet létvonatkozásának kérdése döntő jelentőséggel bír. Az *Ibsen új drámája* (JOYCE 1959c) címmel megjelent kritika a drámában megfogalmazódó kérdéskör Joyce által kimunkálatlannak gondolt⁴, mégis összetett interpretációját nyújtja, mely kérdéskört a művész létlehetőségeinek a művészet vonatkozásában történő tematizációja határozza meg. Ibsen drámájában a műalkotás eszményének alávetett létezés a lét tulajdonképpeni tapasztalatával, s ekképp a tapasztalatra nyitott léttel való összeütkezésben mutatkozik meg. Joyce kritikájában a művészet létvonatkozásának az Ibsen-drámában felvetődő problematikája a maga nyers sokrétűségében válik láthatóvá. A kritika szövege a drámával folytatott dialógusról tesz bizonyosságot,

² Az angol eredetiben: “Thus the spirit of man makes a continual affirmation.”

³ A Joyce kritikai írásaiból idézett részletek saját fordításomban szerepelnek, kivételt képeznek ezek közül a *Királyi Irlandi Akadémia: „Ecce Homo”* című esszéjéből származó passzusok, melyek Egri Péter fordításai (JOYCE 1961).

⁴ Lásd Richard Ellmann előszavát a kritikához (JOYCE 1959c: 47).

mely által lehetővé válik az Ibsen-darab számára, hogy ebben a dialógusban megannyi megvilágító idézet által, az értelmezés változó irányai mentén, önmagáért beszéljen. Vagyis, Joyce kritikai írása az Ibsen-műben megfogalmazódó kérdéskör értelmező felfedése által éppen annak meggondolását teszi lehetővé, ami a mű által kérdezett: annak megfontolását, hogy Arnold Rubek professzor, „egy híres, középkorú szobrász” (JOYCE 1959c: 50) szembesülve eszményéért „elfecsérelt életével” (IBSEN 2001: 602) elvétett lehetőségeivel, hogyan kényszerül számvetésre a lét tapasztalatához való viszonyát, s ekképp az általa elfoglalt művészi pozíciót illetően. Joyce olvasatának vezérfonalát követve oly módon kíséreljük meg az Ibsen-drámában felfedett kérdéskör megvilágítását, hogy az Joyce a művészet létviszonylatát illető állásfoglalására is fényt vessen.

Ahogy Joyce kritikája kibontja az Ibsen drámáját meghatározó relációkat, úgy tárul fel az olvasó számára a darab fő kérdése, mely tehát a művészet létvonatkozásának lehetőségeit célozza. Arnold Rubek váratlan találkozás részese lesz egykori modelljével, Irenével. Irene „modellt állt [...] híres remekműve, a »A feltámadás napja« főalakja számára. Munkája befejeztével hirtelen és megmagyarázhatatlanul távozott, nyomot sem hagyva maga után” (JOYCE 1959c: 53). Rubek Irenével való találkozása s a vele folytatott dialógusai nyomán a létet illető mulasztásának belátására kényszerül: a főmű eszményének szolgálatába állított élet felemésztette a tapasztalatra nyitott lét lehetőségét, s e hiány megakadályozta Irenével való viszonyának és művének kiteljesedését egyaránt. A szobrásznak tehát főműve eszménye vonatkozásában kell számot vetnie létének elvétett lehetőségeivel: ekképp szembesül azzal, hogy az eszményi remekmű ígéretének szolgálatába állított élet mellett hozott döntés által a lét tapasztalatának lehetőségét milyen módon hibázta el. Mint Joyce fogalmaz, Rubek „komolyan gondolkodni kezd magáról, művészetéről, és róla [Irenéről], felelevenítve életpályáját remekműve, »A feltámadás napja« óta. Belátja, hogy nem teljesítette be a mű ígéretét, s ráébred, hogy élete nélkülöz valamit” (JOYCE 1959c: 53). Amit élete nélkülöz, az az Irenével osztott létezés tapasztalata, melyet a szobrász főműve „tisztá” eszményének (IBSEN 2001: 582–583) megőrzésére való törekvése folytán, a lét tapasztalatára nyitott viszonyulás ellenében hozott döntésével mulasztott el. Hiszen a „tisztaság” megképzésének lehetősége ’tisztaságot’ követelt a művésztől is.

IRENE	[...] Meztelenül álltam előtted, odaadtam magam a tekintetenednek, és... (<i>Halkabban</i>) És te soha, egyetlenegyszer sem nyúltál hozzám.
	[...]
RUBEK	(<i>nyomatékosan</i>) Művész voltam, Irene.
IRENE	(<i>komoran</i>) Hát igen. Éppen ez az.

- RUBEK Elsősorban, mindenekelőtt, művész. Szinte betegesen mindig arra gondoltam, hogy meg kell csinálnom életem fő művét.
[...]
Szentté váltál a szememben, akihez csak áhítatos gondolatokkal szabad közelíteni. [...] Eltöltött a babonás érzés, hogy ha megérintelek, ha érzékileg megkívánlak, akkor lelkem elveszti tisztaságát, és nem tudom létrehozni azt, amit szeretnék. – Még ma is úgy gondolom, hogy ebben van valami igazság.
- IRENE (*bólint, csipetnyi gúnyval*) Előbb a műalkotás, a művészet – aztán az ember [...]” (IBSEN 2001: 581–582).

Az eszményének megfelelő műalkotás létrehozásának ígézetében Rubek így elvétette önnön létlehetőségét: a jó élet és a létet illető belátás lehetőségét egyaránt. Ezzel pedig kettejük boldogságának és a mű mű-létének ígéretét egyszerre szüntette meg. Irene távozik, Rubek műve pedig beteljesületlen marad, hiszen a műalkotás éppen a létet illetően kell, hogy belátást engedjen: a lét vonatkozásait illető belátás lehetőségét kell létrehozni a felmutatás módjában. A mű létrehozására tett kísérlet a lét tapasztalatának való kitettség és az ezzel való számot vetés hiányában ily módon *felszámolja* önmagát. Eme belátás Joyce kritikájában is kiemelt jelentőséggel bír, hiszen a dráma alapproblémájára mutat rá – a szobrász élete és művészete közötti konfliktusra: „Magáról és ehhez a nőhöz való korábbi viszonyulásáról egyre és egyre mélyebben tűnődve, még erőteljesebben érinti a felismerés, hogy óriási mélységek húzódnak művészete és élete között, s hogy még művészete sem tanúskodik páratlan tehetségről, kifogástalan zsenialitásról” (JOYCE 1959c: 54).

A remekmű létrehozásának ígézetében, a „tisztaság” eszménye által vezetve, a szobrász, mint Joyce fogalmaz, „mesteri kezűgyességre [tett szert], mely korlátozott gondolkodással párosult [...]” (JOYCE 1959c: 66.), s mely gondolkodás a tapasztalatra nyitott lét lehetőségét és a mű mű-létét egyaránt felszámolta. Műve éppen erről tanúskodik. Értésre adja azt, ami benne beteljesületlen maradt, s ennek felismerése elől nem enged kitérést. Rubek Irenével való találkozását, mely során a szobrász *létét* illető döntésével vet számot művészete vonatkozásában, megelőzi annak meggondolása, hogy mit jelentett számára *művészete* a lét tekintetében. S ennek folytán a mű felépítettségét annak befejezése előtt oly módon változtatja meg, mely már nem felel meg a korábbi eszménynek. „[A]mit magam körül láttam a világban. Annak is ott kellett lennie” (IBSEN 2001: 601). A lét tapasztalata anélkül is érinti az embert, hogy annak magát kitéve számot vetne vele. A műalkotás megképzésére tett kísérlet azonban szükségképp kikényszeríti a tapasztalattal való szembenézést, hiszen másként nem lehetséges a létet illető belátás, mely a mű létrehozásának és működésének egyaránt

feltétele. Rubek, meggondolva, mit jelentett művészete létének viszonylatában, s belátásra jutva azt illetően, hogy művészete miért tévesztett irányt, elhelyez egy alakot a szoborcsoporthoz, aki „elrontott életét gyászolja” (IBSEN 2001: 602).

„RUBEK Na de most hallgassd meg azt is, hogyan helyeztem el *magamat* ebben a csoportban. Egy olyan csermely partján, mint ez az itteni, magába roskadtan ül egy férfi, aki nem bír teljesen elszakadni a föld színétől. Az elrontott életét gyászolja. Ujjait a csobogó vízbe mártja, tisztára akarja mosni a kezét, de közben retteg, hogy ez soha, soha nem fog sikerülni neki. Soha nem juthat fel a feltámadás szabad életébe. Örökre lenn marad tulajdon poklában” (IBSEN 2001: 602–603).

Rubek felismeri, hogy a mű eszményének alárendelt lét megfosztotta a tapasztalatra való nyitottságtól, s ekképp az ezáltal engedett belátás lehetőségétől, mely felismerésnek „A feltámadás napja” emléket állít, s mely mégsem teljesítheti be ennek mű-létét, nem teheti ezt „remekművé”. A lét tapasztalatával való számot vetés hiányát a mű létrehozásában már nem pótolhatja e hiány felismerése. Mint azt Joyce kiemeli, „Arnold Rubek [...] nem zseninek rendeltetett [...]. Ha zseni lett volna [...], igazabb módon értette volna az élete értékét” (JOYCE 1959c: 65–66).

Jóllehet Joyce nem tér ki saját, a művészet létviszonylatát illető állásfoglalásának kifejtésére, a dráma értelmezésében, annak fent idézett gondolataiban és a kritika záró passzusában is megmutatkozik a már fiatalkori írásaiban elfoglalt pozíciója: „[a]z életet nem kritizálni kell, hanem szembenézni vele és élni” (JOYCE 1959c: 67). A művésznak igenlennie kell a tapasztalatra nyitott létet, hiszen csak ezáltal képezheti meg műveit úgy, hogy azok a létet illető belátás változó lehetőségét újra és újra lehetővé teszik a felmutatás meghatározott módjában. Joyce Ibsen művészetében és művészi attitűdjében is a léthez való ilyen módú viszonyulás példaadó voltát hangsúlyozza. Mint írja, „[a]z ő művészi zsenialitása mindennel számot vet, nem tér ki semmi elől” (JOYCE 1959c: 62). Ibsen nem-kitérése teret enged a létezés tapasztalata által hozott belátásnak, s ezáltal igenli azt, melynek igenlésére Rubek nem vált képessé. Éppen ezért írhatja Joyce Rubek alakjáról, hogy „halott, majdnem reménytelenül halott, a végkifejletig, mikor életre kel” (JOYCE 1959c: 65). Rubek, szembesülve létének elvett lehetőségével, elveti „hamis művészet”-ét (JOYCE 1959c: 58), és megnyílik a lét végső tapasztalatának irányába. A halál fényében válik nyitottá arra a tapasztalatra, melyet éppen létével és létében tagadott meg, annak tapasztalatára, melyet Irene a földi élet szerelmének nevez: „A szerelem, mely a földi élet – a nagyszerű, a csodálatos földi életé – a titokzatos földi életé [...]”⁵

⁵ A fordításon az angol fordítás alapján módosítottam.

(IBSEN 2001: 602). Ennek igenlésére, s ezáltal a létnek való kiszolgáltatottság elfogadására válik képpé Rubek a halálra való elhatározása révén, vagyis „életre kel”. A lét mindenkor a vele való számot vetésre, a vele való szembenézésre szólítja fel a művészt, az embert, hiszen csak a lét tapasztalatának és az azt illető belátás lehetőségének igenlése teheti szabaddá saját sorsára és arra, hogy az alkotásban a műnek mű-létet engedjen.

Ibsen drámája a művészet létvontatkozását érintő kérdéskör felfedésében a lét igenlését illető döntés lehetőségeinek meggondolását teszi szükségessé. S ezek meggondolása kényszeríti ki a Joyce által megfogalmazott felismerést, mely szerint „[a]z életet nem kritizálni kell, hanem szembenézni vele és élni”. Rubek ezt szem elől tévesztve tesz szert mesteri képességeire, mely korlátozott gondolkodással párosul, s vezet ily módon az eszményre törekvő mű létrehozásának kudarcához. Ilyen értelemben, mint azt Richard Ellmann kiemeli, „Joyce számára pusztán a művi tökéletességgel való számot vetés inkább az esztéta, mintsem az igazi művész sajátja” (ELLMANN 1977: 74). Hiszen, bár a tizenkilencedik század második felében kialakuló eszteticizmus is élet és mű elválaszthatatlanságát hangsúlyozza, alapvetően másra irányul, mint amit a műalkotás létrehozása megkövetel. Míg az eszteticizmus esztétája a mű létrehozásán keresztül saját létének – vagyis létét illető elképzelésének – pusztán *megformálását* célozza, addig a művész a lét tapasztalata révén a lét lehetőségeinek való kiszolgáltatottság felismerése és az ezáltal engedett belátás nyomán *képi meg* a műalkotást, mely minduntalan meggondolásra készíti az embert azt illetően, ahogy ebben a világban van. Rubek eszteticizmusa a mű eszményében való benne-élés: a művet az élet egy általa konstruált, a lét tapasztalatát kizáró eszménye hordozójának tekinti, s saját létét is ennek az eszménynek rendeli alá. Ekképp, csakúgy, mint a tizenkilencedik század „esztétikai kultúrája”, mely az élet művi konstrukcióját tekinti művészetnek, elvéti a létet illető felismerés s belátás lehetőségét. Az esztétikai mozgalom (Aesthetic Movement) a tizenkilencedik század második felében a művészethez való viszonyulás egyik meghatározó modusát jelölte ki. „A művészet tapasztalatát nem pusztán az élet tapasztalatával egyenértékűnek kezelték, hanem néhány esetben azt meghaladónak. Az eszteticizmus számára »az élet művészi megtapasztalása« volt a szellem dicsőségének meghatározása [...]” (SMALL 1979: 12). A fiatal Lukács György gondolkodásában a művészet létvontatkozásának döntő kérdése az „esztétikai kultúra” problémáját is minduntalan fölvetette, s ezt illető meggondolásai alapvető felismerésekkel szolgálnak e problematika megértésében. 1910-es *Esztétikai kultúra* című írásában ekképp fogalmaz: „Esztétikai kultúra: az élet művészete; művészetet csinálni az életből. [...] Ez az életművészet az élet kiélvezése csupán; nem a művészi alkotás, csak a művészi élvezés elveinek (helyesebben: egy részüknek) az élettel szemben való alkalmazása” (LUKÁCS 1977: 425). Jóllehet az „esztétikai kultúra” esztétája a

lét tapasztalatának szükségességét hangsúlyozza, nem a mindenkori létvonatkozások ezáltal lehetővé váló szüntelen máshogy-értésére és azoknak a műben való máshogy-mutatására, hanem létezése módjának a tapasztalat általi *önkéntes* konstrukciójára irányul. Az esztéta azt éli meg a tapasztalatban, ami megfelel a művészi módon konstruált életet illető előzetes koncepciójának. Ebből fakadóan, mint Lukács írja, „az esztéta élete: az élmény mint mesterség, mint szakma, az élmény, amely eltakarja az ember elől az életet” (LUKÁCS 1977: 423). A mesterséggé vált élmény-művészet és a rubeki, korlátozott gondolkodással párosult mesteri kézügyesség eredője egyaránt egy, a művészet és lét viszonyának konstruált eszménye által meghatározott állásfoglalás, mely a létet illető belátást engedő tapasztalatot kiiktatja. Ily módon Richard Ellmann gondolata, mely szerint „Joyce számára pusztán a művi tökéletességgel való számot vetés inkább az esztéta, mintsem az igazi művész sajátja”, ugyancsak megvilágító Joyce a művészet létvonatkozását illető állásfoglalása tekintetében.

Láthattuk, Joyce kritikájában megfogalmazódik, hogy az „igazi művész”, mint Ibsen, „művészi zsenialitása mindennel számot vet, nem tér ki semmi elől”. E nem-kitérés Ibsen kései művészetében úgy is megmutatkozik, hogy „utolsó néhány társadalmi drámájából nem hiányzik az emberek iránt tanúsított szelíd együttérzés” (JOYCE 1959c: 66). A lét tragikusságának tapasztalatát illető együttérzés mint nem-kitérés Joyce számára később is a művészet létvonatkozását illető döntő viszonyulás maradt. „Ha, mint azt Joyce lányának írta, [Tolsztoj] »Mennyi föld kell az embernek?« című műve az elbeszélések legkiválóbbika, az abban az emberek balgasága iránt megfogalmazódó együttérzésből fakad” (ELLMANN 1977: 74). A lét igenlése a tapasztalatra való nyitott-lét vállalása, amely soha nem „az élet művészi megtapasztalása”, hanem szabaddá válás a létet illető belátásra, mely egyedül teszi lehetővé, hogy a mű ne művivé váljon, hanem mű-létre jöjjön, vagyis, hogy saját létében az emberi létezés mértékének megfelelően legyen képes felmutatni azt, amivel szembesülnünk kell. Ekképp a művészet nem is lehet más, mint, ahogy Joyce egy másik már említett írásában fogalmaz, „lázaság a művéség ellen” (JOYCE 1959d: 81). Az ellen, ami megakadályozza, hogy a világba vetett ember a műalkotás által számot vessen létezésének módjával, a létezés lehetőségeivel, s annak feloldhatatlan konfliktusaival. Csak – ahogy Ibsen művében Irene fogalmaz – a „földi élet” igenlése, az ennek való kiszolgáltatottság belátása teszi lehetővé a mű létrejöttét, mely ekképp, ahogy Joyce a James Clarence Manganról írott esszéjében írja, az emberi szellem igen és szüntelen igenlésévé válik.

A LÉTEZÉS DRÁMÁJA

Az 1902-es Mangan-esszé létrejöttét megelőzően, s az Ibsen-drámáról szóló kritika megírásával azonos évben, 1900-ban, Joyce *Dráma és élet* című írásában ugyancsak a művészet létigenlésének szükségessége mellett foglal állást. Mint írja, „[a]z életet úgy kell elfogadnunk, ahogy magunk szembesülünk vele, férfiakat és nőket, ahogy a létező világban találkozunk velük, nem pedig úgy, ahogy a tündérvilágból ismerjük őket” (JOYCE 1959b: 45). Ez azonban csak azáltal válik lehetségessé, ha elállunk előzetes vélekedéseinktől, s szabaddá válunk a lét tapasztalata által engedett belátásra. „Először is, meg kell tisztítanunk gondolkodásunkat a közhelyektől, és meg kell döntenünk a hazugságokat, melyek mellett állást foglaltunk” (JOYCE 1959b: 42). A művészet, mint Joyce kifejti, nem ragaszkodhat tovább vallásos, morális, idealizáló tendenciáihoz. Az emberi létezés tényleges viszonylatainak megértő felmutatására kell irányulnia. S ha így tesz, nem lehet más, csak dráma. „[H]a egy színdarab, egy zenemű, vagy egy festmény múlhatatlan reményeinket, vágyainkat és gyűlölségeinket mutatja meg, vagy ha természetünk széles körű összefüggéseinek szimbolikus bemutatására irányul, még ha ennek csak egy fázisára is, akkor az dráma” (JOYCE 1959b: 41). Csak a létezés drámájának meg- és felmutatása teszi művé a művet, s így módon, belátást engedve e drámába, megőrzi a titokzatos, rejtőzködő „szellemet” (uo.), vagyis az emberi létezés viszonylatai tapasztalatának változó lehetőségét. A művészet mint dráma így válik az emberi szellem szüntelen igenlésévé. A dráma a létből nő, s arra mutat vissza: „spontán fakad az életből, s ezzel egyidejű” (JOYCE 1959b: 43). Mindenkor a lét tapasztalatát illető felismerésnek tesz ki, s éppen ezáltal megőrzi e tapasztalatot a meggondolás változó lehetőségei számára. Joyce számára a művészet a létezés drámáját illetően ekképp enged belátást. A műnek a lét tapasztalatára való rányílásból kell születnie, az emberi létezés változó viszonylatainak való kiszolgáltatottság megértéséből, hogy lehetővé tehesse ennek mindenkori meggondolását.

Joyce említett *Dráma és élet* című esszéje az egy évvel korábbi, Munkácsy Mihály *Ecce Homo* című képe kapcsán született írásának gondolatain alapul. Mint azt Gula Marianna kiemeli, a *Dráma és élet* című írás sok helyen átveszi a Munkácsy-esszé megfogalmazásait, jóllehet azokat számos esetben kiegészíti, módosítja (GULA 2008: 35). A két írást mégis egyazon gondolat vezérli: a művészet létviszonylatát illető meghatározottság felmutatásának igénye, mely meghatározottság a művészet drámaiságának követelményében fogalmazódik meg. Mint azt Joyce a Munkácsy-kép kapcsán hangsúlyozza, „[t]évedés a drámát a színpadra korlátozni; a drámát egyaránt lehet festeni, énekelni vagy játszani, és az *Ecce Homo*: dráma” (JOYCE 1961: 19). Munkácsy képe dráma, hiszen címéhez híven azzal szembesít, ami emberi, vagyis az emberi létet

illetően enged belátást. Mint írja, „a művész szemléletmódja emberi, mélyen, megrázóan emberi. [...] Könnyű lett volna Máriát Madonnának és Jánost evangélistának ábrázolni, de a művész inkább Máriát anyának, Jánost pedig férfinak ábrázolta. [...] [Ő] emberi módon szemléli az eseményeket. Következésképp műve: dráma” (JOYCE 1961: 20–21).

Az *Ecce Homo* nem idealizál, nem egy eszmény szolgálatába állított bemutatásként van jelen, hanem számvetésre készlet mindazzal, ami az emberi lét vonatkozásában a képen és a kép által megmutatkozik. S mint ilyen, Munkácsy alkotása dráma: lehetővé teszi az ember számára mindenkori léthelyzetének s e helyzetre adott válaszában való kiszolgáltatottsága felismerését. Joyce számára a Munkácsy-kép illetéknépp megmutatkozó drámaisága az emberi lét örök konfliktusaival való együttérzést nyilvánítja meg (JOYCE 1961: 21), mely, mint korábban láttuk, Ibsen utolsó néhány drámáját és Tolsztoj *Mennyi föld kell az embernek?* című elbeszélését is kitünteti. Mindezekből láthatóvá válik, hogy a dráma Joyce számára miért nem korlátozódhat egy műnemre. Mint az *Ecce Homo*-ról írott esszében fogalmaz, „[d]rámán a szenvedélyek kölcsönhatását értem; a dráma küzdelem, fejlődés, mozgás, bármilyen módon bontakozzék is ki” (JOYCE 1961: 18). Az ember elszenvedi a létét illető döntésének való kiszolgáltatottságát, s a dráma éppen ezt tárja fel: a létezés elszenvedését, vagyis a műben mint szenvedélyek konfliktusaként megmutatkozót, mint a titokzatos, rejtőzködő szellem mozgását. „[A] dráma az emberrel foglalkozik”⁶ (JOYCE 1961: 21), s ez nem korlátozódhat egy műnemre. A műalkotás a létezés drámáját teszi láthatóvá. Másképp fogalmazva, Joyce számára a mű, ha mű, csak dráma lehet, amennyiben az emberi lét kényszerítő vonatkozásait mutatja fel, s az ezeket illető nem-kitérő viszonyulást követel meg. Joyce fiatalkori írásaiban a dráma megnevezés, s a drámaiság követelménye ily módon válik a műalkotás létviszonylatát illető meghatározottság felmutatásává.

E megfontolások Joyce néhány évvel későbbi, 1903 és 1904 folyamán létrejött esztétikai jegyzetei tekintetében is jelentőséggel bírnak. Az esztétikai jegyzetek legkorábbi megfogalmazásai 1903 februárjából és márciusából, Joyce második párizsi tartózkodásának idejéből származnak⁷, s a tragédia mibenlétének kérdésére helyezik a hangsúlyt. „A tragédia, írja Joyce a párizsi jegyzetfüzetben Arisztotelész meghatározása nyomán, a félelem és a részvét érzéseinek felkeltésére irányul.” Majd ekképp folytatja: „a félelem az az érzés, mely az emberi sors bármily megrendítő volta láttán lebilincsel bennünket, és egyesít annak titkos mozgatójával, a részvét pedig az az érzés, mely az emberi sors bármily megrendítő volta láttán lebilincsel bennünket és egyesít annak elszenvedőjével” (JOYCE 1959a: 143).

⁶ A fordítást, „a dráma emberrel foglalkozik”, módosítottam.

⁷ Lásd Richard Ellmann bevezetőjét az esztétikai jegyzetekhez (JOYCE 1959a: 141–143).

Joyce eme Arisztotelészt követő meghatározása világossá teszi a művészet létvonalkozását illetően, hogy a tragédia, mint az emberi lét drámaiságának felmutatása, a másik sorsán keresztül szükségképp saját sorsunknak, vagyis saját létezésünk módjának való kiszolgáltatottságunk felismertetése is kell hogy legyen. Az emberi sors megrendítő volta ámulatba ejti az embert, lebilincseli, hiszen a másik sorsán keresztül azzal szembesíti, ami elől nem térhet ki: saját létével. S e megrendítő felismerés elfogadása, mint a létnek való kiszolgáltatottság igenlése, az elragadtatottság állapotát teremti meg. Hiszen a félelem és a részvét által osztozunk a másik előttünk kibontakozó sorsában, s a műben ekként feltáruló létvonalkozást másképp értjük meg mint korábban: a másik sorsát illető felismerés elragadtatottsága ekképp a saját létünkkel való megütöztető szembesülésből fakad.⁸ „[A] félelem és a részvét lebilincsel minket, úgyszólván, elragadtatottá válunk” (JOYCE 1959a: 143). A tragédia a félelem és a részvét megtapasztalása által az emberi létet illető belátás szükségességének teszi ki a szemlélőt, vagyis arra hívja fel, hogy vesse alá magát a műben feltáruló létvonalkozás megrendítő felismerésének. A felismerés megrendít, s fájdalmas, hiszen részessé tesz abban, ami a sorsban való semmissé válást jelent. „[A] félelem és a részvét [...] a fájdalom vetületei, melyet fájdalommal értünk meg – azon érzés által, melyet valamely jótól való megfosztottság kelt bennünk” (JOYCE 1959a: 144). A félelem és a részvét tanúsítja, hogy osztozunk az előttünk kibontakozó sors fájdalmában, mely ekként a mi sorsunkká is válik, amennyiben képesek vagyunk szembenézni azzal, ahogy e sors a benne és általa felfedetté váló létvonalkozásokba minket bevonva saját létünket érinti. A lét drámaiságának elragadtatott felismerése ily módon a saját létünket illető belátást teszi lehetővé. A létezés semmisségének való kiszolgáltatottság igenlése a szembesülésre való késszé válásban azonban mindig a veszteség fájdalma is, hiszen ahogy osztozunk a tragédiában kibontakozó sorsban, s ahogy eme osztozásban belátásra jutunk egy adott létvonalkozást illetően, oly módon válunk *mássá: elállunk* attól a megértésmódtól, ahogy létünket korábban értettük egy

⁸ Ehhez lásd Bacsó Béla: *Tragédia és jellem: a görög tragédiához és annak elméletéhez = Az elmélet elmélete: Filozófiai és művészetelméleti írások*. Kijarat Kiadó, Budapest, 2009. 21–45.

⁹ Az angol eredetiben: „Terror and pity, finally, are aspects of sorrow comprehended in sorrow – the feeling which the privation of some good excites in us.” Az angol „sorrow”-t a fordításban mindvégig a magyar „fájdalom”-nak feleltettem meg, mivel a „szomorúság”, „bánat”, „bű” és „fájdalom” jelentések közül az utóbbi olyan értelem-összefüggést teremt, mely lehetővé teszi a többi jelentéshez való kapcsolódást, mégis kiküszöböli a „sorrow”-nak a pusztán „lehangoltság”-gal való azonosítását.

Mint arra Richard Ellmann e szöveghelyhez írott jegyzetében felhívja a figyelmet, Joyce esztétikai jegyzeteinek a Yale Egyetem Slocum-gyűjteményében található, feltehetően korábbi származó holografikus kézirat-változata „a fájdalom vetületei, melyet fájdalommal értünk meg” helyett „a fájdalom eredője” megfogalmazással él.

adott vonatkozásban. A felismerés elragadtatottságának fájdalma ekképp mindig önmagunk elvesztésének fájdalma is, hiszen a mű által ekképp engedett belátás révén elállunk, elválunk attól, ahogy korábban értettük magunkat a létben, s e mássá válás máshogy-létre ébreszt. A fájdalom, mint a mássá válás igenlése a létnek való kiszolgáltatottság fényében ekképp a művészet létvonatkozásának alapvető vetületeként tűnik fel. A fájdalom e megtapasztalásának való kitettség Joyce 1902-ben James Clarence Manganról írott esszéjében (valamint a Triesztben, 1907-ben tartott Manganról szóló előadásában) is jelentőséggel bír.

Az előbb említett írások értelmezésére tett kísérletet megelőzően azonban ugyancsak meg kell jegyeznünk, hogy a tragédia az esztétikai jegyzetekben éppen a fájdalom tapasztalatából adódóan a komédiának alárendeltként tűnik fel, vagyis az utóbbi az öröm érzésének közvetlen felkeltése által felülemelkedik az előbbin. Bár Joyce gondolatmenetének szempontjai ennek kifejtése során változóan mutatkoznak, ami megnehezíti az értelmezést, mégis meg kell kísérelnünk megérteni, hogy milyen viszonyban is áll a tragédia a fájdalom és az öröm érzéseinek kettősségével, hiszen ez a kérdés a művészet létvonatkozásának döntő problémáját is érinti. Joyce esztétikai jegyzeteiben az öröm érzésének felkeltése először a komédia sajátjaként tűnik fel, hiszen, mint írja, a komédia „(a komédia művészetének alkotása) [...] nem ösztökél minket arra, hogy rajta kívül bármi mást fürkésszünk”, vagyis nem vágyakozást kelt, hanem „az öröm érzését kelti fel bennünk” (JOYCE 1959a: 144). Örömet tehát a mű önelégessége kelt bennünk azáltal, hogy nem enged kitérést a vágyakozás irányába, hanem egy adott létvonatkozás felmutatása révén megfontolásra szólít, ezáltal lebilincsel és belátást enged. „Minden művészet, mely az öröm érzését kelti fel bennünk ennyiben komédia, és a művészetet annak megfelelően kell többé vagy kevésbé kiválonak ítélni, ahogyan az öröm érzését az emberi sors bármily lényegi vagy véletlenszerű története által előidézi [...]” (uo.) A komédia művészete tehát az öröm érzésének felkeltése a létet illető belátás engedésének módja révén, vagyis az ebben az értelemben vett komédia nem kizárólag a komédia műfaji sajátosságaiban gyökerezik, hanem a mű létmódjában, amennyiben önmaga által lehetővé teszi a létet illető elragadtatott felismerést és ezzel a belátás lehetőségének örömét adja az ember számára. Ily módon, mint Joyce fogalmaz, „azt mondhatjuk, hogy a komédia művészete effajta természetének még a tragikus művészet is részese, amennyiben egy tragikus műalkotás (egy tragédia) birtoklása az öröm érzését kelti fel bennünk. Ebből látható, hogy a tragédia a művészet tökéletlen, míg a komédia annak tökéletes módusza. Minden művészet, ismétlem, statikus, hiszen egyfelől a félelem és a részvét érzése, másfelől az öröm érzése olyan érzések, melyek lebilincselnek bennünket” (uo.).

Joyce gondolatmenetében, annak kidolgozatlanul maradt részletei ellenére is, megmutatkozik egy alapvető irány: a művészet a léttel való szembesülés le-

hetőségének örömet adja az ember számára, s ebben a tragédia is osztozik. A tragédia az elragadtatott együttérzés fájdalmában részesíti az embert, mely, mint a felismerésben történő mássá válás fájdalma, a máshogy-lehető-lét örömének tapasztalatát is jelenti. Ez a Joyce gondolatmenetében benne rejlő vonatkozás nem válik kimondottá. A mondat azonban, mely szerint „egy tragikus műalkotás (egy tragédia) birtoklása az öröm érzését kelti fel bennünk”, a tragédia korábban kifejtett működéséből adódóan az általa keltett öröm érzése mibenlétének megfontolásához kell hogy vezessen. Eme öröm mibenléte pedig nem lehet más, mint osztozás a sorsban való semmissé válásban a felismerés által, vagyis, e felismerés fájdalmából fakadó belátás elragadtatott öröme.¹⁰ A tragédia alárendelése a komédiának tehát, Joyce gondolatmenete alapján, pusztán e kettőnek az öröm érzését illető szembeállításából fakad: a komédia, Joyce megfontolásának megfelelően, *közvetlenül* kelti fel az öröm érzését az előttünk kibontakozó sors örömteli volta révén (mely az örömteli felismerésben belátást enged, és a mássá válás fájdalmát ily módon szintén nem nélkülözi), míg a tragédia a félelem és a részvét fájdalmas tapasztalatában *rejlő* belátás örömet adja az ember számára. Az értelmezés vezérfonalát követve tehát megmutatkozik, hogy a Joyce fiatalkori írásaira jellemző nyers fogalmazásmód, valamint a komikus és tragikus művészet széles körű szembeállításában rejlő, a gondolatmenet részleteinek kidolgozatlanságából fakadó ellentmondások lehetőségei ellenére sem téveszthetjük szem elől ezen íásaiban megképződő, a művészet létvontakozását illető felismeréseinek megvilágító voltát. Abban, hogy a tragikus mű a létezés drámájával szembesít – vagyis, hogy a másik sorsán keresztül fájdalmas felismerésben részesít azt illetően, ahogyan mindenkor vagyunk, s ezáltal a létet illető belátást örömteli lehetőségét adja – a művészet kitüntetett létvontakozása artikulálódik. Vagyis, a művészet eme kitüntetett létvontakozásának megfogalmazódása nem nélkülözheti Joyce számára sem annak felismerését, hogy a létezésünk mindenkori módjának való kiszolgáltatottság fájdalmas felismerése a mű által a létet illető belátás örömteli voltát is jelenti. A művészet tehát ilyen értelemben „komédia” Joyce számára: az emberi sors drámai voltát mutatja fel számunkra, örömtelien fájdalmas és fájdalmasan örömteli vonatkozásaiban egyaránt. Ennek megfelelően, mint Joyce a *Dráma és élet* című írásában fogalmaz, „[m]ég a legközönségesebb, az élők között a legélettelenebb is részese lehet egy nagy drámának. [...] A nagy emberi komédia, melyben mindegyikünknek része van, határtalan mozgásteret biztosít az igazi művész számára, ma csakúgy mint tegnap, valamint a megelőző években” (JOYCE 1959b: 45).

¹⁰ Ehhez lásd Bacsó Béla: *Az ész nevetségességéről: Joachim Ritter Über das Lachen című írásához = Kiállni a zavart: Filozófiai és művészetelméleti írások*. Kijarat Kiadó, Budapest, 2004. 18–19.

A „nagy emberi komédia” a létezés tragikomédiája, mely az ember annak való kiszolgáltatottságát teszi nyilvánvalóvá, ami létében érinti: annak, ahogy eme érintettségre választ ad. Vagyis, a „nagy emberi komédia” az emberi létezés drámaiságának örömteli beismerése: késszé válás a fájdalmat nem nélkülöző számot vetésre azzal, mely elől nem térhetünk ki. S csak ez teheti a művészetet művészetté, csak ez részesíthet minket a belátás örömteli lehetőségében, a tragédia és a komédia vonatkozásában egyaránt.

„NEMES GYÖTRELEM” ÉS A FÁJDALOM ÖRÖMÉNEK ÍNSÉGE

Joyce 1902-es, James Clarence Manganról, a 19. századi ír költőről szóló esszéjében a művészi alkat, a művészi kedély kérdése vonatkozásában fogalmazódik meg a művészet létviszonylatát illető problematika. Minthogy Joyce Manganról írott esszéjében a kritikai tevékenység feladatákként a művészi alkat feltárását, annak megértését jelöli ki, ő maga is ezt célozza, s ennek viszonylatában bontakozik ki a művészet létvontkozásának kérdése. A művészi alkat megértésére való törekvés, mint Joyce írja, „nem egy üzenet keresésében áll, hanem azon kedély megközelítésében, mely a művet létrehozta, amely egy öregasszonyt imádság közben, vagy egy fiatalembert cipőfűzőjét kötve láttat, valamint annak megértésében, hogy mi az, ami ebben helyénvaló és mindez mit is jelent” (JOYCE 1959d: 75).

A művészi alkat feltárása ekképp a szellemi hangoltság modusának megértése kell hogy legyen: annak megértése, hogy a művet létrehozó kedély milyen gondolkodást nyilvánít meg. „[M]inden művész vonatkozásában fel kell tennünk a kérdést, hogy milyen viszonylatban áll a legmagasabb tudással és azokkal a törvényekkel, melyek nem mennek szabadságra pusztán mert az emberek és az idők megfelelkeznek róluk” (uo.). A kedély tehát, mint Joyce írása mindezek folytán rámutat, nem pusztán az „érzések” mindenkor szeszélyes megnyilvánulásának módja, hanem a létezés által valamilyen módon érintett, az ahhoz valamilyen módon viszonyuló művész gondolkodásmódját teszi láthatóvá. A művészi alkat feltárására irányuló kérdés ekképp, mint a szellemi hangoltság megértésére tett kísérlet, szükségképp magába foglalja a művészet létviszonylatát illető probléma körüljárását a művész – kedélye által meghatározott – gondolkodása vonatkozásában. Mivel Joyce az 1902-ben Manganról írott esszéje később egy 1907-ben tartott trieszti előadásának is alapjául szolgált, a következőkben az 1902-es esszét, valamint az 1907-es előadás szövegét egyaránt követjük.

James Clarence Mangan művészi alkatának értelmezését Joyce Mangan életének meghatározott vonatkozásai mentén bontakoztatja ki. E vezérfonalat követve Joyce írásaiban megmutatkozik, hogy Mangan gyötrelmeinek sokrétűsége,

vagyis gyermekkorának traumái, rossz életkörülményei, az őt körülvevő értetlenség, valamint az őt illető megvetés és ellenállás alapvetően meghatározta e hallgató, szelíd s magányos alak szellemi hangoltságát, s ekképp a művészetét létrehozó kedélyt is. Mint Joyce fogalmaz, Mangan fájdalmas elszigeteltsége annál fájdalmasabb volt számára „a benne lakozó érzékeny művész miatt, aki oly élesen látja a kegyetlenség és a gyengeség vonásait azon emberek arcán, akik gyűlölettel és megvetéssel tekintenek rá” (JOYCE 1959e: 180). Mangan kedélyt tehát szükségképp létviszonylatainak gyötrelmes tapasztalata, „a fájdalom és keserűség mély érzése” (JOYCE 1959d: 80) határozta meg, s éppen a létezés eme fájdalmas terhe, magányos létének vonatkozásaival való nem szűnő szembesülés, az azokkal való számot vetés kényszere működtette művészetét is. Vagyis, Joyce értelmezésében a fájdalom „mély érzése” jelölte ki Mangan kedélyének irányultságát, szellemi hangoltságának módját, s e szellemi hangoltság hozta létre, tette lehetővé azt a művészi alkatot, mely teret adott sajátos költői képzelete világító képződményei megalkotásának. Hiszen az általa létrehozott, a „képzelet szépségének fényét” (JOYCE 1959d: 78) adó költői képződmények a „szellem szentélyébe” térő alkotóról tesznek tanúbizonyságot, aki oda tér tehát, „melyet sok évszázadon keresztül, a búskomor és a bölcs helyéül választott magának” (JOYCE 1959e: 181). S a szellem szentélyében a magány elszigeteltsége a titokzatos, a rejtőzködő szellem életét (JOYCE 1959e: 184) őrzi: ezt az életet teszi láthatóvá a gondolat elevensége az általa megképzett műalkotásokban, a „képzelet szépségének fényét” adó költői képződményekben. Mangan műveinek világa fájdalmas elszigeteltségben képződő álmvilág, mely azonban mégsem a lét egy utópikus eszményére való vágyakozásból születik, hanem a létezés lehetőségei alternatív meg gondolásának igényéből, ennek művészi módozataként. „A költészet, még megnyilvánulásának legfantasztikusabb módján is, mindig lázadás a műviség ellen, lázadás, bizonyos értelemben, a realitás ellen. Arról beszél, ami fantasztikusnak és irreálisnak tűnik azok számára, akik elveszítették a realitás próbáiként szolgáló egyszerű intuícióikat [...]” (JOYCE 1959d: 81).

A fájdalom mély érzéséből születő művészet tehát éppen azért bizonyul a „realitás próbájának”, hogy a képzelet által létrejött fordított világon keresztül a lét mindenkori lehetőségei meg gondolásának szükségességéhez vezet vissza: a képzelet ellenvilága feszültséget képez a tényleges létlehetőségekkel szemben, s eme feszültség ily módon kényszerítő jelleggel bír az önnön világunkkal való számot vetést illetően. Mangan művészete „nemes gyötrelomból” (JOYCE 1959d: 80) születik, s éppen ez tünteti ki művészetét, amennyiben az általa létrehozott költői képződmények imaginatív, fordított rendjei azon létösszefüggések meg gondolására, újra- és máshogy gondolására intenek, melyek elől nem térhetünk ki, s ekként mindenkor a léttel való számot vetés elkerülhetetlenségét szövegeik meg. Mangan művei, mindezek folytán, soha nem a panaszos érzü-

let kifejezéseiként értendők, hanem a létezéssel való fájdalmas szembesülés és szembesítés költői képződményeiként. Vagyis, dalai az elszenvetés tapasztalatát megszólaltató alkotások, melynek folytán a létezés nyugtot nem hagyó viszonylataiba hívnak: azzal szembesítenek, aminek kiszolgáltatottak vagyunk, s amely meggondolásának ismételten ki kell tennünk magunkat. „Minden költeménye emlékezik a rosszra, a szenvedésre és annak vágyódására, aki szenvedett, s akit nagy kiáltásokra és gesztusokra indít, midőn az a fájdalmas óra megrohanja a szívet. Ez a témája száz dalnak, de egyikben sem olyan intenzitással, mint [azokban] a dalokban, melyek nemes gyötrelemben születtek, mint kedvence, Swedenborg mondaná, a lélek kiszenvetéséből” (JOYCE 1959d: 80).

Mangan költeményei tehát a „nemesen elszenvedett balsors” (JOYCE 1959e: 184) dalai: a létezés szorongató vonatkozásaival szembesítenek, vagyis képesek a léttel való számot vetés kényszerítő igényével megszólalni és megszólítani. Joyce megfogalmazásában: „Mangan, aki egy ország és egy korszak lelkét fogta egybe saját magában, nem igazán arra törekszik, hogy dilettánsok szórakoztatása céljából alkosson, hanem arra, hogy durva ütések erejével az utókorra hagyja az életét mozgó gondolatot” (uo.). S ahogy Mangan eme törekvésében, a szellem szentélyébe térve, önnön létét a művészet szolgálatába állította, példának bizonyul Joyce számára. Hiszen Mangan az elszigeteltség magányában „[e]gyike volt ama furcsa és esztelen szellemeknek, akik hiszik, hogy művészi életük nem lehet egyéb szellemi életük igaz és folytonos felfedésénél” (uo.), s akik művészete, mint azt Mangan kapcsán láthattuk, éppen ezáltal tesz tanúbizonyosságot a szellem titokteli élete, a gondolat elevenisége, vagyis az emberi létezés lehetőségeivel való kényszerítő szembesülés, e létlehetőségek ismétlődő meggondolásának igénye mellett. Ők azok, akik „hiszik, hogy benső életük oly értékkel bír, hogy nem tart igényt a népszerűség támogatására, s így tartózkodnak a hitről szóló vallomásoktól, akik hiszik, egyszerűen, hogy a költő elégséges önmagában [...]”. (Uo.) A költőnek elégségesnek kell lennie önmagában, hogy a szellem szentélyébe térve, a mű létrehozása által, kísérletet tegyen a szellem életének felfedezésére, ez azonban nem jelentheti a lét tapasztalatától való elfordulást, mint Rubek professzor esetében, éppen ellenkezőleg. Hiszen a szellem életének láthatóvá tételére való törekvésben a költő a lét folytonos felfedésének igényét őrzi, mely nem nélkülözheti a lét tapasztalatára irányuló gondolkodást. Vagyis, a művészet szelleme a létet illető belátás mindenkori lehetőségének igenlését igényli, s ily módon nem nélkülözheti a törekvést a tapasztalat létvontakozásának szüntelen meggondolására. Mangan művészi hangoltsága által, a létezés szorongató jellegével való állandó szembesülésben, lehetővé válik, hogy a mű, a mindenkori létviszonylatokba irányítva a látást az azoknak való kitettség fájdalmas felismertetésében és így a felismerés tapasztalatában részesítsen, vagyis a mássá válás fájdalma belátást enged. Ez azonban mégsem jelenti azt,

hogy e mangani műveket is drámai létigenlés működteti. S éppen ebben a vonatkozásban válhat láthatóvá Mangan művészetének paradox jellege. Hiszen költeményei a „nemesen elszenvedett balsors” dalai, melyek a léttel való szembesülés tapasztalatából születnek, de nem a létezés fájdalmasan örömteli igenléséből, hanem a fájdalmas alávetettség bánatából. Más szóval, a létezés kényszerítő vonatkozásainak felismertetése itt nem a lét igenlésének örömteli fájdalmából fakad, hanem a Mangan hangoltságát meghatározó fájdalom kötelező jellegéből. S ekképp, Mangan művészete „nemes gyötreléből” születik bár, mégis nélkülöznie kell a Joyce értelmezésében a művészet létviszonylatát eredendően meghatározó drámaiság lehetőségét.

A Mangan alakja által kijelölt csapás éppen ezért nem bizonyult követhetőnek Joyce számára: annak ellenére sem, hogy Mangan önnön létének a szellem élete szolgálatába állításában, valamint költői alkotásai megképzésének módjában példaadónak mutatkozik. A mássá válás fájdalma mindig a létezés öröme is kell hogy legyen¹¹, ama megnyíló létlehetőségek igenlése, melyek a számot vetés révén adódó felismerés által megadatnak számunkra, s Mangan számára éppen e létigenlés nem vált lehetővé. Bár az elszigeteltség magányában művészi alkatát a „fájdalom mély érzése” által hangolt szellem határozta meg, a létezéssel való kényszerítő szembesülés tapasztalata, melyet a szellem szentélyébe térve – létét és művészetét a szellem életének szolgálatába állítva – tett láthatóvá, Mangan mégsem vált képessé a művészetét működtető kedélyben rejlő fájdalmas sors bölcs kihordására, azaz a létezés fájdalmas mivoltának eltökélt vállalására és az ebből fakadó belátás lehetőségének örömteli igenlésére. A szellemi hangoltság állhatatosságát, mely Joyce számára a létezés lehetőségeire való megértő nyitottá váláshoz nélkülözhetetlen, Mangan művészi alkatának nélkülöznie kell. A „nemes gyötrelémhez” bánat és keserűség járul, hiszen Mangan „nem lelte fel magában a magányosság hitét [...]”. Erőtlenebb Leopardinál, hiszen nincs meg benne önnön elkeseredésének bátorsága, hanem feled minden rosszat, és levetkőzi megvetését a szívélyesség bármely gesztusa nyomán [...]” (JOYCE 1959d: 80). Joyce értelmezésében ez Mangan erőtlensége, mely abban is akadályozza, hogy szabaduljon a tradíció béklyóiból, hogy utat törjön abból. „És mert ez a hagyomány annyira hozzánőtt, elfogadta azt minden bánatával és elégtelenségével együtt, és nem tudta, hogyan változtassa meg, mint azt az erős szellem tudja [...]” (JOYCE 1959d: 82). Vagyis, Mangan művészete is pusztán előfutára lehet annak, melyet egy „buzgó szellem” (uo.) hoz létre, s mely a létezés kényszerítő tapasztalatával való szembesítést célzó törekvésében *mint* a létezés igenlésében egyszersmind képes meghaladni mindazt, ami a művészet nemzeti hagyomá-

¹¹ Ehhez lásd: Martin Heidegger: *Das Wort = Unterwegs zur Sprache*. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1985. 222.

nyában természetlenné bizonyult. Joyce esszéje tehát Mangan művészetében a mangani kedélyt mint a „nemes gyötrelem” szellemi hangoltságát teszi láthatóvá, mely hangoltság a léttel való kényszerítő szembesülésből fakad, s éppen ennek folytán arra is hív fel, s amely a belőle fakadó művészet számára mégsem teszi lehetővé, hogy felfedje a „győzedelmes szépség erejét”, „az igazság ragyogását, melyet az ókor istenít” (JOYCE 1959e: 186). Mert Mangan nem vált képessé arra, hogy vállalja a kedélye által eredendően meghatározott sorsot, mely a fájdalom igenlésében a létezés örömet szóltatja meg. „A bánat szeretete, a kétségbeesés, harsány fenyegetések – ezek James Clarence Mangan népének nagy tradíciói [...]” (uo.). S Mangan nem volt elég erős, hogy kitörjön eme tradíciókból, nem vált szabaddá ama lehetőségre, hogy műveiből, mint a lét tapasztalatával való számot vetés fájdmájából képződő alkotásokból egyszersmind a lét igenlése, azaz a létet illető felismerés örömteli volta is megszólalhasson.

Joyce a művészet létviszonylatát illető gondolkodását jól mutatja, hogy a „győzedelmes szépség erejét” megnyilvánító eljövendő művészetet éppen a „buzgó szellem”, avagy „erős szellem” törekvésében leli fel, mely törekvésben, mint fogalmaz, „egy szelíd, bátor ember megragadja a pokol és a halál kulcsait, és messze, a feneketlen mélységbe hajítja, kihirdetve az élet dicséretét, melyet az igazság maradandó ragyogása szentesíthet, s a halálét, mely az élet legszebb formája” (JOYCE 1959d: 83). A Joyce fiatalkori írásaira jellemző magasztos hangvételben megmutakozó elfogódottság sem engedi szem elől téveszteni a művészet létviszonylatát illető itt megfogalmazódó igény radikalitását. A művészet csak akkor lehet a szépnek – „az igazság ragyogásának” (uo.) – öröke, annak megnyilvánulása, ha az az élet és a halál – „az élet legszebb formája” – dicséretében gyökerezik, vagyis mindannak örömteli igenlésében, melybe az ember létébe vontan van. S éppen ebből fakadóan „a költő élete intenzív” kell hogy legyen, hiszen ez az az élet, mely „középpontjába gyűjti mindazt ami körülveszi, s a szférák zenéje közepette ismét láthatóvá teszi” (JOYCE 1959d: 82). A költő a lét tapasztalatának való kitettség igenlésében életre hívja a művet, a képződményt, mely az általa engedett belátásban, az embert érintő kényszerítő létvonatkozások fájdalmas felismertetésében, a mássá válásban, a lehető-léttel való szembesülés örömet adja. „Mikor a meddő és hamis rend felbomlik, egy hang vagy hangok kórusának éneke hallható, először kissé halványan, egy derűs szellemről, mely bejárja az erdőket, városokat, átjárja az emberek szívét, és a földi életéről – a nagyszerű, a csodálatos földi élet, a titokzatos földi élet – mely gyönyörű, csalogató, rejtélyes” (JOYCE 1959d: 83).

Az imént idézett passzus közbevetése – „a nagyszerű, a csodálatos földi élet, a titokzatos földi élet” – az eredeti szövegben Ibsen *Ha mi holtak, feltámadunk* című drámájából kiemelt, az eredeti norvég nyelven szereplő idézet, mely, mint fentebb, Joyce Ibsen említett művéről írott kritikája kapcsán kitértünk rá, az

Ibsen-drámában a lét tapasztalatának való szükségszerű alávetettség belátása révén fogalmazódik meg. E belátás, mint az idézetből világossá válik, a Mangan művészi alkatát értelmező esszé irányát is meghatározza. Vagyis, mint azt az Ibsen-drámáról írott kritika, valamint a korábbi (1902-es) Mangan-esszé záró passzusaiban megfogalmazódó, a művészet létvonatkozását illető gondolatok láthatóvá teszik, Joyce értelmezésének irányát a művészet drámai létigenlése mellett tett állásfoglalása jelöli ki. Eme állásfoglalás azonban nem jelenti az értelmezés kényszerét, sokkal inkább az értelmező megértés azon törekvését, hogy a művészi alkat által megnyilvánított gondolkodást a mű mű-léte által támasztott igénynek megfelelően láttassa, mely a létnek való kitettség fájdalmas igenlésében gyökerezik. S minthogy Mangan a kedélye által eredendően meghatározott sors elhatározott vállalására való képtelenség révén művészetét sem tudta megszabadítani a tradíció béklyóitól, Joyce értelmezésében az ő művészte sem lehet példaadó az eljövendő művészet számára. A szellem életének szolgálatába állított művészet kitüntetett jellege ellenére is egyenművé válik az általa képviselt tradícióval. Mert a fájdalom e művészetben csak fájdalom marad. „Egy buzgó szellem erőszakkal verné le Mangan népének nagy tradícióit – a fájdalom szeretetét a fájdalom kedvéért és a kétségbeesést és a félelmetes fenyegetéseket – de ahol hangjuk végső könyörgés, csak apró kegynek tűnik, hogy jóindulattal bírjunk” (JOYCE 1959d: 82).

Mangan drámája éppen művészetének drámaiatlanságából fakad. Hiszen a létezés viszonylataival való kényszerítő szembesülésben vállalta az ismételt számot vetés szükségességét, de e számot vetésből fakadó belátás sem vezethetett számára a lét igenlését adó szabaddá váláshoz. Mangan számára „a fájdalom és keserűség mély érzése” ekképp a fájdalom örömeinek hiánya, a lét igenléséből fakadó öröm ínsége is. S ezért vall kudarcot abban, hogy jelenvalóvá tegye a „győzedelmes szépség erejét”. Nemes gyötrelemben képződött költeményei mégsem hiábavalóak. Hiszen, mint Joyce 1902-es írásának végső szavai kiemelik, „egyetlen élet, az elragadtatás egyetlen pillanata sem merül soha feledésbe; és mindazok, akik nemesen írtak, nem írtak hiába, bár az elkeseredettek és az erőtlének soha nem hallották a bölcsesség ezüst kacagását. Sőt, nincs-e részük mindezeknek, ama kifürkészhetetlen eredeti szándék folytán, melyet fájdalommal emlékezve vagy jóslat által világossá tesznek, a szellem szüntelen igenlésében?” (JOYCE 1959d: 83.)

A „nemes gyötrelém” művészte a lét igenlését illető ínsége ellenére, önnön meg-nem-felelésében és talán éppen ezért, mégis hírt ad arról, ami az ember számára mindenkor a legfőbb tét marad: számot vetni azon létvonatkozásokkal, melyek elől nem térhet ki. Ez a „szellem élete”. S ekképp a művészet, a létezés ismétlő meggondolásának igényében gyökerezvén, törekvésében nem irányulhat másra, mint a szellem szüntelen igenlésére. Joyce tehát a Mangan

művészi alkatára irányuló értelmezés kapcsán teszi a művészet létvonatkozását illető állásfoglalását egyértelműen világossá. Vagyis, mint azt Richard Ellmann kiemeli, Manganról szóló írásaiban Joyce „egyszer és mindenkorra kimondta egész életében fenntartott meggyőződését, mely szerint az irodalom az emberi szellem igényése” (ELLMANN 1982: 96).

MŰVÉSZET MINT LÉTIGENLÉS

Az irodalom, a művészet, mint a szellem szüntelen igényése, mindenkor a lét tapasztalatának való alávetettség igényését kell hogy jelentse, s így azon létviszonylatok meggondolásának igényét, amelyekben az ember volt, van, és ahogy ennek fényében még lehet¹² mindenkori létlehetőségeinek való kiszolgáltatottságában. Csak eme igénylés adhatja meg a létezés örömét a felismerésben. Joyce fiatalkori kritikai írásainak a fentiekben körüljárt vonatkozásaiban a művészet létviszonylatát illető joyce-i állásfoglalás ekképp tárul fel, s eme állásfoglalás a *Stephen, a hős* címet viselő korai regénykísérletében, valamint ennek későbbi átíratában, az *Ifjúkori önarckép*ben is megfogalmazódik. Mint az a szerkesztők által az 1902-es Mangan-esszéhez írott előszóból kitűnik, Joyce az említett esszében kidolgozott esztétikai megfontolásait korai regénykísérletében is alkalmazta. „A *Stephen, a hős*ben Joyce gondosan átfogalmazta a Mangan esszé esztétikai elméletét, minden Manganre való utalást elhagyott, és az esszét »Dráma és élet«-nek nevezte el, így szándékosan összekeverve ezt azzal a dolgozattal, melyet két évvel korábban ugyanannak az egyetemi társaságnak olvasott fel [a University College Irodalmi és Történeti Társaságának].”¹³

A két dolgozat ily módon történő egymásra vonatkoztatása világossá teszi, hogy Joyce *Dráma és élet* című, 1900-ban írott munkáját és a Mangan művészi alkatának feltárását célzó esszéjét a kérdés közös iránya vezette, jóllehet ez mindkét írásban más és más tematika mentén, más és más aspektusból vált láthatóvá. A *Stephen, a hős* ezt a közös irányt mutatja meg, nemcsak a két esszé egymásra vonatkoztatása révén, hanem azáltal is, hogy a művészalak, Stephen Daedalus által kidolgozott *Dráma és élet* című esszé végleges változatában a *Művészet és élet* címet kapja. „Mikor befejezte, szükségesnek találta írása átnevezését »Dráma és élet«-ről »Művészet és élet«-re, mivel olyannyira lekötötte az alapok megteremtése, hogy nem hagyott magának elég teret a teljes szerkezet felállítására” (JOYCE 1981: 75–76). Az esszé *Művészet és életre* változtatott végleges címe teszi világossá, hogy Joyce számára a művészet létviszonylatának kérdése az esztétikai diskur-

¹² Ehhez lásd Bacsó Béla: *Kiállni a zavart: az arisztotelészi retorikáról = Kiállni a zavart: Filozófiai és művészetelméleti írások*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2004. 53.

¹³ Előszó a *James Clarence Mangan* című esszéhez (JOYCE 1959d: 73).

zus alapját képezi, vagyis, az esztétikai kérdésfeltevés fő csapását kell kijelölnie. A regényben csak körvonalaiiban láthatóvá tett írásban Stephen Daedalus a művészetre és az irodalmi műfajok különböző modusaira vonatkozó megfontolások által kísérli meg „megalapozni azon viszonyokat, melyek az irodalmi kép, maga a műalkotás és az ezt elképzelő és megalkotó erő, ama tudatos, reaktív, egyedi élet középpontja, a művész között fennáll” (JOYCE 1981: 73). Más szóval, minthogy a mű mint bemutatás, mindenkor a létet célozza, Stephen Daedalus az irodalmi műfajok bemutatásmódjai, mint az emberi lét vonatkozásait illető meghatározott bemutatásmódok felől közelít a művészet létviszonylatára vonatkozó kérdéshez. Vagyis, Stephen a művészetéről való gondolkodásnak ezen összefüggéseit illetően fontolja meg a művész létbe vontságának, a léthez való viszonyulásának módját is. Ennek kapcsán fogalmazódik meg ismét az első Mangan-esszé egyik zárópasszusában olvasható állásfoglalás: „[a] költő élénk középpontja a kor életének, melyhez olyan viszony fűzi, aminél egy sem lehet lényegibb. Egyedül ő képes felszívni magába az őt körülvevő életet, s azt a szférák zenéje közepette ismét láthatóvá tenni. [...] Így az emberi szellem szüntelen igenléssé válik” (JOYCE 1981: 75). Azzá az igenléssé, mely, mint a Mangan-esszében is megfogalmazódik, magát a szépséget teszi láthatóvá, az „igazság ragyogását”, s amely e korai regénykísérletben mint a látható világ létének igazságaként tűnik fel (uo.). A látható világ létének igazságára – vagyis megmutatkozására – irányulás a művészet lehetőségét adja a művész számára, mely lehetőséget ő a lét változó vonatkozásaival való ismétlődő szembesülés igényében hordhat ki. Hiszen a műben csak akkor mutatkozhatnak meg a lét meggondolást igénylő vonatkozásai, ha az az ezeknek való alávetettség igenléséből s eme alávetettség tapasztalatának megfontolásából születik. „A művészet nem menekülés az élettől. Pontosan az ellentéte ennek. A művészet, éppen ellenkezőleg, az élet lényegi kifejeződése. A művész nem egy olyan fickó, aki gépies mennyországot himbál a közönség előtt. Azt a pap teszi. A művész önnön életének gazdagsága révén igenli azt, alkot...” (JOYCE 1981: 80).

Minthogy Stephen Daedalus a regényben körvonalazódó esszé által önnön állásfoglalásának megfogalmazására törekszik (JOYCE 1981: 72), a *Stephen Heró*ban az említett esszét illető passzusok és a regény más szöveghelyei által kijelölt művészi pozíció a művészet létviszonylatát illető radikális igényt mutatja fel: az emberi szellem szüntelen igenlését, mely maga is csak az igenlésben és igenlésként képződhet meg a műben – a lét igenléseként. A létezés kényszerítő jellegével való állandó szembesülés igenlése, a mássá válás fájdalomának tapasztalatából fakadó belátás öröme őrzi meg a mindenkori lehetőséget az ember számára, hogy újra és újra részesüljön a létet illető felismerés lehetőségében, abban tehát, amelyben egyszersmind maga a szellem élete válhat láthatóvá.

Az *Ifjúkori önarckép*ben felfedetté váló vonatkozások már Stephen Daedalus művészi állásfoglalása kibontakozásának módját mutatják fel, vagyis e re-

gényben már a művész képződésének folyamata a fő csapás, melynek nyomán a művészet létviszonylatát illető kérdéskör más és más aspektusból kap megvilágítást. A *Stephen, a hősből* előttűnő küzdelem a művészetért tanúsított, annak megfelelő viszonyulásért, vagyis a művész által elfoglalt adekvát pozícióért az uralkodó gondolkodás ellenében, az *Ifjúkori önarckép* struktúráképző kérdés-feltevésévé válik. Stephen a lét eltérő és változó viszonylataival való ismételt szembesülés, és az ebből fakadó számvetés nyomán jut el a létezésnek való kitettség igenlését illető döntéshez, mely lehetővé teszi művészi állásfoglalásának megfogalmazását. „Ez az élet hívása volt, mely a lelkét szólította, nem a kötelességek és a reménytelenség világának unalmas és durva hangja, nem az embertelen hang, mely az oltár sápadt szolgálatára hívta fel. [...]”

A lelke feltámadt a gyermekkor sírjából, és lehányta magáról síri öltözékét. Igen! Igen! Ő is, mint az a nagy mester, akinek nevét viseli, lelkének szabadságából és erejéből merítve fog büszkén alkotni, valami élő, valami újat, lebegőt és szépet, megfoghatatlant és elpusztíthatatlant”¹⁴ (JOYCE 1977: 179).

A Stephen part menti barangolása során ekképp létrejött felismerés „a nagy-szerű, a csodálatos földi élet, a titokzatos földi élet” egy újabb mértékadó tapasztalata révén nyer megerősítést: „[e]gy lány állt előtte a folyó közepén: magányos volt és hallgatag, és kibámult a tengerre” (JOYCE 1977: 181). A lány jelenléte, „a halálos szépség szárnyától legyintett” arca, Stephen számára a lét hívására adott saját válaszában, a lét igenlését illető döntésének méltó voltát adja értésre, vagyis e találkozás tapasztalatában s az általa nyert belátásban Stephen az élet mértékadó voltára lel. „Hirtelen elfordult a lánytól, és átvágott a partnak. Orcái lángoltak, teste tüzelt, tagjai remegtek. Csak ment, ment, ment át a fövényen, vad dalt dalolva a tengernek, s kiáltva üdvözölte az életet, mely eljött hozzá, s hangos hívással hívta.

A lány képét örökre a lelkébe zárta, és eksztázisának szent csendjét semmi szó nem zavarta. A lány szeme hította őt, a lelke pedig ugorva szökött a hívás nyomán. Élni, véteni, bukni, győzni, az életet életből formálni!” (Uo.)

Az *Ifjúkori önarckép* ekképp válik azon az *Ibsen új drámája* című korai írásában megfogalmazódó igény sokrétű kibontakozásává, mely szerint „[a]z életet nem kritizálni kell, hanem szembenézni vele és élni”. Ebben is megmutatkozik, hogy a művészet létviszonylatának kérdésével való ismételt számvetés igénye Joyce korai kritikái írásaitól kezdődően az *Ifjúkori önarckép*ig egy irányba mutat: a létezés kényszerítő vonatkozásainak való kiszolgáltatottság igenlésének irányába, mely igenlés szükségképp a létezés mindenkori viszonylatainak megfontolása, s az ezen viszonylatokat illető belátásra történő szabaddá tétel a mű megképzésében. A művészetnek a szellem szüntelen igenléseként a lét

¹⁴ A fordítást egy helyen módosítottam.

igenlésének kell lennie: a lét tapasztalata örömteli igenlésének az annak való alávetettség, az azt illető felismerés, s ekképp, a mássá válás fájdalmában, mely belátást enged. Ebben, a fájdalom örömteli igenlésében válik láthatóvá a léthez való viszonyulás azon módja, mely lehetővé teszi s működteti a művet. S a művészetnek minden vonatkozását illetően csak e létet illető viszonyulás megfontolása alapján tájékozódhatunk. Mert a művet is csak akkor érthetjük, ha megértjük, miből fakad. Joyce a fentiekben körvonalazott megfontolásai éppen erre mutatnak rá, művei ezt tanúsítják. Hiszen tudjuk, az *Ulysses* sem pusztán egy nap története.

IRODALOM

- ELMMANN, Richard 1977. *The Consciousness of Joyce*. Faber and Faber, London
- ELMMANN, Richard 1982. *James Joyce*. Oxford University Press, New York
- GULA Marianna 2008. 'Önlelke könyvében olvasva': James Joyce Munkácsy Mihály *Ecce Homó*járól = *Kalligram* 6. 31–36.
- IBSEN, Henrik 2001. *Ha mi holtak, feltámadunk = Drámák I.* Magvető, Budapest
- JOYCE, James 1959. *Aesthetics* = Ellsworth Mason–Richard Ellmann szerk. *The Critical Writings of James Joyce*. The Viking Press, New York, 141–148.
- JOYCE, James 1959. *Drama and Life* = Ellsworth Mason–Richard Ellmann szerk. *The Critical Writings of James Joyce*. The Viking Press, New York, 38–46.
- JOYCE, James 1959. *Ibsen's New Drama* = Ellsworth Mason–Richard Ellmann szerk. *The Critical Writings of James Joyce*. The Viking Press, New York, 47–67.
- JOYCE, James 1959. *James Clarence Mangan* = Ellsworth Mason–Richard Ellmann szerk. *The Critical Writings of James Joyce*. The Viking Press, New York, 73–83.
- JOYCE, James 1959. *James Clarence Mangan [2]* = Ellsworth Mason–Richard Ellmann szerk. *The Critical Writings of James Joyce*. The Viking Press, New York, 175–186.
- JOYCE, James 1961. Királyi Írlandi Akadémia: 'Ecce Homo' = *Művészet II* 1. 18–21.
- JOYCE, James 1977. *Ifjúkori önarckép*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
- JOYCE, James 1981. *Stephen Hero*. Granada Publishing, London
- LUKÁCS György 1977. *Esztétikai kultúra = Ifjúkori művek*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 422–437.
- NOVALIS (Friedrich von Hardenberg) 1985. *Heinrich von Ofterdingen*. Helikon Könyvkiadó, Budapest
- SMALL, Ian 1979. *Introduction* = Ian Small szerk. *The Aesthetes: a Sourcebook*. Routledge and Kegan Paul, London, XI–XXIX.

Being and Art

The issue of art's relation to being in James Joyce's early writings

Even if the issue of art's relation to being is not thematized explicitly, considerations with regard to it are always already implied in one's thoughts concerning art. The mode in which one thinks of a work of art always already infers a particular way of understanding the work of art's being-work as well which understanding is determined by one's considerations with regard to the question posed by art in relation to being. In his early writings James Joyce explored the fundamental issue of the relation between art and being. The trail of thought developed in his essay entitled *James Clarence Mangan* dating from 1902 makes it explicit that poetry may only be conceived in terms of the "continual affirmation of the spirit" which serves as the measure of the artistic attitude with regard to the issue of art's relation to being. This stance is formulated in the same way in Joyce's early novel-fragment entitled *Stephen Hero*, but the same problem is not raised only in his two mentioned writings. Approached from a different direction though, it is also thematized in Joyce's first piece of critical writing entitled *Ibsen's New Drama* from 1900 and in his essay entitled *Drama and Life* written in the same year, both of which take stance beside the necessity of the affirmation of being in art, since only this allows for the revelation of – according to Joyce's manner of formulation – the mysterious life of the spirit. The present writing makes an attempt to expose those correlations involved in Joyce's early writings which, in their manifoldness, manifest in what way Joyce took his particular position with regard to the issue of art's relation to being.

Keywords: existential relation, affirmation of being, spirit, art, thinking

Tolnai Ottó

: Író, Palics

: tolnaiotto@eunet.rs

KALAPDOBOZ A HOLT-TENGER MELLŐL

Szikora Tamás dobozolása (1943–2012)

Hat Box from the Dead Sea Coast

Boxing by Tamás Szikora

I.

Én is csak egy kis, jópofa, fondorlatos megnyitászöveget csinállok, hiszen nem is csinálhatok mást, ez egy ilyen műfaj, tetszeleg benne az ember, még akkor sem csinálhatok mást, ha éppenséggel magával Heideggerrel kezdem.

Ugyanis a zágrábi filozófusok, tanáraink már korán meglátogatták Heideggert, korán fordítani kezdték, majd magyar viszonylatban korán, szerkesztettem volt egy Heideggernek szentelt folyóiratszámot is, mindezt csak azért említem, hogy érzékeltessem, miért is kerülhetett kezembe mostanság Safranski Heidegger-könyve, miért olvastam oly nagy élvezettel. Na mármost ebben a könyvben, ezt igazán később, illetve valójában csak most, kis, jópofa, fondorlatos megnyitászövegem írásához készülve vettem észre, a margóra két-három helyen is odaírtam nagy betűkkel: DOBOZ, majd egy helyen apróbb betűkkel azt is: *Kifénymásolni ezeket a dobozos passzusokat, és megajándékozni vele Szikora Tamást.* Biztosan arra gondoltam, az olvasás izgalmában nem részletezhettem, inspirálni fogja Tamást, fokozni ambícióit.

Szikora Tamás nevét először Nagy József barátomtól hallottam, ő hozta el nekem Palicsfűrdőre egyik katalógusát Párizsból – ugyanis József jól ismerte fiókokhoz, konkrétan édesapám államosított, majd felgyújtott boltjának festékes (cinkweis, gipsz, kékitőgolyó, a házak aljának elhúzásához szükséges fekete), fűszeres, valamint szöggel, söréttel teli fiókjaihoz, dobozaihoz, ládáihoz való fájdalmas, élő, alkimikusi viszonyomat, tudta, szobám valós fiókok, dobozok, emeletes tolltartók, kimustrált kék-sárga kaptárak valós lerakata.

De most már térjünk vissza filozófusunkhoz, Heideggerhez, mégpedig nevezetes 1919-es előadásához, nagy, ún. katedraélményéhez.

Noha nincs kizárva, nem is vele kellett volna kezdenünk, ugyanis Rilke, illetve Malte erős vonzódása a tárgyakhoz jóval előbbre datálódik, Malte például

már tíz évvel előbb rákérdez a szelence fogalmára. Íme Malte nevezetes részlete: *Biztosra veszem, hogy csakugyan egy doboz fedeléről van szó, holott persze tévedhetek is. Ez nem nyugtalanít. Hajlamomnak végül is az felel meg, hogy az egész egy szelence fedelére hárítom... A szobát nyilván rendbe hozták, a fedelét rátették a szelencére, ahová való, s a kettő együtt alkotja most a szelence fogalmát. Úgy tűnik, mintha emlékeznék rá, hogy azok ketten, a dobozt képező két rész ott állt a kandalló tetején. Igen, méghozzá a tükör előtt, úgyhogy még egy újabb doboz keletkezik, egy másik, megtévesztésig hasonló, látszólagos doboz. Ez a másik doboz olyan, hogy semmibe se vesszük, de mondjuk, egy majom utánanyúlna. Ó, persze, hiszen két majom is nyúlna utána, mert a majom is megkettőződne, amint a kandalló párkányára feljutott. Nos, hát ez a dobozfedő kiszemelt engem.*

És akkor most már tényleg térjünk vissza Heideggerhez, akire – minden jel szerint – a fenti sorok például jobban kellett hogy hassanak, mint azt eddig feltételezték, ha egyáltalán feltételezték, ha egyáltalán vizsgálták Rilke, illetve Malte hatását Heideggerre.

Mi az, amit látok?, kérdi Heidegger említett előadásában. *Egymást derékszögben metsző barna felületeket? Ugyan! Egy dobozt látok, pontosabban egy nagyobb, amelyre egy kisebbet építettek rá. Valóban?? Nem bizony; egymáson nyugvó dobozokat sem, hanem a katedrát, ahonnan beszélnem kell. Maguk a katedrát látják, amelyen állva beszélni fogok maguknak, ahogyan eddig is tettem. A tiszta élménybe nincs beépítve holmi – ahogyan nevezni szokás – megalapozó összefüggés, amely abból állna, hogy először egymást metsző barna síkokat látnék, amelyeket azután dobozként, majd pultként azonosítanék, egy még újabb fokozatban egyetemi pulpitusként, katedraként azonosítanék, azaz a katedraságot valamely címke gyanánt ragasztanám rá a dobozra. Mindez téves és félrevezető interpretáció, elkanyarodás az élmény tiszta szemügyre vételétől...*

Mégiscsak jobb lett volna fénymásolni a passzusokat, elküldeni Tamásnak, de hát nem fénymásoltam, így most még idéznem kellene, hová, meddig is jut el filozófusunk előadásában a katedrán – a dobozon, ugyanis végül úgy tűnik, akárha festészetről értekezne.

A katedra, mondja Heidegger, barna; a barna egy szín; a szín egy tényleges észleleti faktum; az észleleti faktumok fizikai vagy fiziológiai folyamatok eredményei; a fizikaiak primer ok; ezen ok, az objektív: egy bizonyos számú éterrezgés, „egy bizonyos hullámhossz”; az étermagok egyszerű elemi részecskékre esnek szét...

Nem folytatom, mégis inkább fénymásolom majd a jelzett passzusokat, csak azt tenném hozzá, hogy mielőtt még Mallarmé és Valéry azúrfogalmával, költői kategóriájával, vagy a gipsszel, mint olyannal foglalkozni kezdtem volna, nekem már valós találkozásom volt, ott apám festékesfiókjai, -ládái előtt, ezekkel az étermagokkal...

Érdekes, ha a szelence, az iskatulyácska, a doboz, a ládikó, a láda útját próbálnánk követni a filozófiában, a következő állomás ismét egy regény lenne, amely igaz, szintén erősen kötődik Maltéhoz és hát Heideggerhez nem kevésbé: ez pedig Sartre *Az undor* című könyve, mely, mint emlékezünk, éppen egy doboz leírásával kezdődik, egy doboz leírásával kezdi a nagy vállalkozást, a tiszta látás, illetve a lét – az undor megragadásának leírását (hogyan majd, ezt mellékesen jegyzem meg, egy platányökrér informelszerű kátrányos festményén ragadja meg): *El kell mondanom, hogyan látom ezt az asztalt...*

Itt van például egy kartondoboz, benne egy üveg tinta. Meg kellene próbálnom elmondani, hogyan láttam azelőtt, és hogyan most. Most derékszögű paralepipedon, kiemelkedik a – hülyeség, nincs mit mondani róla.

Aztán legkedvesebb szerzőm egyike, Bachelard következne (a *Tér poétikája* *Fiók. Ládák és szekrények* fejezete), majd pedig számomra utolsó olvasásélményként: Deleuze 1976-os Proust-könyve, amelyben külön fejezetet találunk *Dobozok és edények* címmel.

A dolgok, mondja Deleuze, a személyek és a nevek dobozok, amelyekből valami egészen más formájú, egészen más természetű dolgokat, mértéken felüli tartalmat húznak elő...

Deleuze esetében számunkra mégis sokkal izgalmasabb, mondhatjuk akár azt is, eredetibb kategória a *hajtogatás*.

Kategóriájáról beszélve egyik interjújában éppen a képzőművészetre, mégpedig egy magyar származású képzőművészre hivatkozik (akit melleleg körünk egyik legnagyobb művészenek tekint), Hantai Simonra...

És akkor most megszakítanám kis megnyitóm filozófiatörténeti fonalát, s valami egészen másról kérdezném itt önöket: Megfigyelték már a hajléktalanok kezét? Amint dobozokat gyűjtenek.

Ők viszonyulnak ugyanis legkomolyabban – talán még fenti filozófusainktól is komolyabban, mert ők azért mégsem laktak, mint Diogenész hordóban, dobozban – korunk alapformájához, alapegységéhez. Mármost a dobozhoz. Gyűjtik azt. Amit a világ naponta elhány. Ők komolyan, szó szerint veszik Warhol levesesdobozait, illetve a desing-t, Danilo Kišsel mondják: *A desing dasein*.

Gyűjtik. Hihetetlen buzgalommal, megszállottsággal, szorgalommal.

És hogy mozgatni, használni, tárolni tudják: szépen kinyitják, szépen szétbontják, szépen összehajtogatják. Itt kellene megfigyelnünk jobban a kezüket. Ahogyan szét-, illetve összehajtogatják a dobozt. A teret. Amely nem is lehetett sosem is görbéné (hordóvá), megmaradt szögletesnek (doboznak). Összehajtogatják tehát, hogy aztán az alkony, az éj közeledtével ráüljenek, ráfeküdjenek, széthajtogassák, hogy beléje költözzenek. A hajléktalanok papundekliben, dobozban laknak. Doboz a házuk. Emlékezzünk, Rilke még azt mondta: *A szegények háza oltárfiók...*

A doboz könnyebb, szét- és összehajtogatható, hordozhatóbb, semmit sem igényel, hozzá viszonyítva milyen komoly, súlyos dolog is Beckett kukája például, akár egy vitézi vért, illetve hát diogenészi hordó...

Megfigyelték már, kérdeztem, a hajléktalanok kezét? A hajléktalanok keze ismét finom. A paraszt és a proletár keze kérges, kemény volt. A hajléktalanoké ismét finom, mint egy filozófus, mint egy író, mint egy koldus, mint egy majom keze. Nem csinál, nem dolgozik, nem tesz semmit.

Csak hajtogat.

Megfigyelték már, kutatásaik, görcsöveik alá vontak már egy ilyen össze-, majd szét-, majd ismét összehajtogatott dobozt, amellyel gazdája már hosszú ideje él, amelyet hosszú ideje használ, amelyben, amelyen hosszú ideje lakik. Hordozza végtelen (batyujában, szatyrában, hóna alatt, igen, vannak közöttük olyanok is, akik mindössze egy ilyen összehajtogatott, ügyvédi aktatáskára emlékeztető kartont hordanak magukkal), hogy aztán csak úgy véletlen ott hagyják valahol. Ilyenkor vehetnénk mi fel, vihetnénk el tudósi szobánkba, irodánkba, laboratóriumunkba. Igen, ha kezünkbe vennénk, megvizsgálhnánk, láthatnánk patinás, új valamivé lett ez az összehajtogatott, ez az egysíkú doboz, jöllehet abszolút semmi, már doboz, összehajtogatott doboz sem, vásott valami, ami átmeneti mázt, fényt kapott a kosztól, átmeneti fényt, ami egy-egy pillanatra, igaz, még hologramszerűen utal a dobozra mint olyanra... Ám a hajléktalan hóna alatt közben már új doboz van, új ügyvédi aktatáskára emlékeztető valami, ha egyáltalán még tud mozogni, araszozni itt közöttünk, ha nem, ha elesik, ha vége, akkor elejti dobozát, s az mint valami különös, széthajtogatott szárnyas, illetve keresztforma vagy immár csak annak a szárnyas, avagy keresztformának a lenyomata fekszik az aszfalton...

Természetesen önök jól tudják – hiszen jól ismerik műfajunkat –, hogy én nem a filozófusokról, nem a hajléktalanokról beszéltem, hanem egy kitűnő festőről, akinek a kiállítását ezennel széthajtogatom, mint papundecklit, illetve összehajtogatom-összeillesztgetem, mint deszkákat. És lám, máris íme egy zöld láda, amelyben, mint még jól olvasható, sőt a fekete latin és kínai betűk részei is a láda oldalára visszavetített-visszafestett árnyéknak, a dolog pikturális részének, jöllehet a láda így megfestett árnyékkal is új árnyékot vetít a falra, s ezek a vetített árnyékok, akárha valami régi ládaszerű vetítőmasinából vetülnének – Rotterdamon keresztül: egykor lószórt küldtek volt Kínából nekünk –, merem remélni: ecsetek készítéséhez. Köszönöm.

II.

Hát igen, mi mást is tehetnénk, újabb cédulákat szórunk Szikora dobozába. Noha tudjuk, annak ellenére, hogy legtöbbször nyitott, alul-fölül nyitott, nem szellemi aprópénzünk részére készített pikszisről van szó... Hiába dobáljuk be-

léje cetlijeinket, üres marad, konokul védi belterét. Talán éppen ezért is csináltattott, ezért a belső úrtartalomért, belső tömény semmiért, mit az erős, durva, sötét falak, durva, sötét árnyvetületrendszer védenek, amelyek olykor szinte bástyákat, várakat, zárt városokat képeznek. Igen, akár a semmi bástyáiról, váraitól, a semmi településeiről, városállamairól is beszélhetnénk, magunkról pedig, mint a hosszú lándzsákkal, létrákkal, nevetséges faltörő kosokkal felvonuló, a falakon kívül keringő gyanús seregekről... A multiplikált dobozokból várat, várost rak, szép várost, mint Cézanne meg majd a kubisták, illetve hát még inkább olyat, mint az utópisták Napvárosa, jóllehet a nap esetünkben inkább a nyers deszka rostjaiból süt, sugárzik felénk, a festék inkább az árnyékot, egy-egy élet, a doboz felső peremét van hivatva jelölni... Üres mediterrán városok szűk utcáin, vastag falai mögött érezzük olykor hasonlóan magunkat; gondoljunk például Benjamin szép kis esszéjére San Gimignano-ról, amelyet különben nyugodtan lefordíthatnánk itt a Füredi Fordítóházban – ezennel meg is kérem Rácz Pétert erre, mert tudtommal még nincs meg magyarul, akár felolvashatnánk most megnyitászöveg helyett, lévén Benjamin a gyűjtők védőszentje, elméletírója, filozófusa, a doboz elméletírója, filozófusa is ugyanakkor, tehát vele különben is foglalkoznunk kellene... *Moszkva* című naplókönyvében (amely Krleža *Orosz kirándulásával* egy időben íródott, 1926-ban, s számomra Sinkó és Danilo Kiš szovjet vonatkozású könyveivel képeznek majd egészet, ezt azért említem, mert hát különös mód Szikora is a Szovjetunióban végzi bányamérnöki tanulmányait) Benjamin részletesen leírja a Kustarny Múzeumban vett fekete fedelű fadobozka vásárlásának körülményeit... Közben megemlíti, az egyik párizsi kirakatban már látott egy ilyen dobozt, sokáig állt előtte, de ellenállt a kísértésnek, arra gondolván, Moszkvában kellene majd egyszer megvásárolnia, illetve hát megkapnia barátnőjétől, sosem is különösebb szovjetuniói utazást, ahol a fajták, dobozok gyűjtése és egy különös, regényesnél is regényesebb szerelem ellenpontozza, dekonstruálja a tömény, életveszélyes ideológiát, a nagy orosz telet, amely Benjamins nem kevésbé veszélyezteteti, mint a többi nagy hódítót az ázsiai dzsungel, az afrikai homok. A moszkvai doboz megvásárlása, leírása közben Benjamin mellesleg azt is megemlíti, hogy Bloch, a filozófus lakásán is látott egyszer egy ugyanilyen dobozt, s már akkor is nagy benyomást tett rá... Más helyen az enteriőr-alibiről beszél, Kierkegaard-t idézi, hogy a művészet azért van, hogy honvágyat érezzünk, jóllehet otthon vagyunk... Minden lakozás ösformája, a nem a házban, hanem a hüvelyben való ittlét, írja. A hüvely viseli lakójának lenyomatát... A 19. század, az enteriőr kialakulásának százada a lakást az ember tokjaként fogta fel, és minden tartozékával olyan mélyen ágyazta bele, hogy egy körzőkészlet dobozának belsejére gondolhatnánk, ahol az eszköz minden cserélhető részével együtt mély, többnyire violaszín bársonybarlangokba ágyazva fekszik... A tokok, a huzatok és dobozok, melyekkel beborították a

századelő polgári háztartásának felszerelését, megannyi intézkedés volt, hogy nyomokat fogjanak fel és őrizzenek rejtve. Igen, szólunk ki citátumunkból, ezekről a felfogott, megőrzött, rejtett nyomokról lenne szó festőnk esetében is... Igen, Walter Benjamin dobozát most egyelőre becsukhatjuk, jöllehet egész Moszkvát, a Szovjetuniót becsuktuk vele, be Ernst Blochot is, jöllehet a semmi sűrűségét, még sűrűbb várfalszerű árnyékát, avagy az utópistákat illetően még akár szükségünk is lehet majd rá.

Milyen különös: egy bányamérnök, aki dobozokat kezd szerkeszteni, hajtogatni magának... Ezzel most hirtelen nem is tudunk mit kezdeni, vagy talán bányászlifttről, valamiféle keszonról van szó, keszonról, hogy létezni tudjon közöttünk, netán valami barlangról, violaszín barlangról, mély földalatti odúról. Szikora könnyű dobozokat készít, jöllehet mégis súlyosakat, érezni a hegyeket, amelyeket, mint a nagy szobrászok, elmozdít, lehánt róluk, kilapátol belőlük, érezni a ránk nehezedő árnyak egyre növekvő meddőhányásait...

Azt hittem, a Ludwig Múzeum megnyitászövegében Rilke, Heidegger és Sartre szövegei segítségével sikerült megragadni a dobozt mint olyant, a dobozt magát, a *desing*-t mint *daseint*, ám most úgy érzem, mindent előlről kell kezdeni, hiszen ő, Szikora is azt csinálja, rekapitulálja skatuláit. A rekapitulált skatulák, mondhatnánk e tárlat kapcsán. Meg azt, hogy maga konstruálta, szögbe döntötte képtérbe helyezett doboz az új Szikora doboz-kép.

De hiába, mondom, most is előlről kell kezdenünk. Csak majd aztán eljutni még néhány elméletíróhoz, filozófushoz, más dobozoló művészekhez, saját dobozainkhoz, saját dobozos történeteinkhez, saját irodalmi dobozolásunkhoz... A Czuczor–Fogarasi például azt mondja: *DOBOSZ (dob-osz) Skatulya, iskátulya, katyula. Ezen idegen, s nem szépen hangzó, ámbár közdivatú szók fölött az eredeti magyar és jóhangzású dobosz elsőséget érdemel. Jelent falemezből vagy kemény papírból csinált, s dobhoz némileg hasonló alakú tokot, melybe holmit berakni szokás. Másképpen: doboz, döböz.*

A semmi dobhangja, hallgatózunk máris.

A Pallasz Doboz nagyközséggel kezd. *Ősrégi magyar falu, a legrégebb telepített helyek közé tartozik, hajdan nagy, mocsaras tölgyerdő közepén feküdt s nevét a tölgymag tokjáról (doboz) vette.*

Majd a *dobozgyártás* következik, amit több mint valószínű ugyanaz a tudós szakférfi írt volt, akinek a szán leírásáért Mészöly Miklós annyira lelkesedett volt (lásd Szigeti László *Párbeszédkísérletét*). *Vannak esztergált dobozok és forgácsból készült összeenyvezettek. Bármely fa jó az esztergált dobozra, de elsőbbséget mégis a finomabb fának adnak. A forgácsból való dobozok anyagát finom lucfenyő és olcsóbb, szívós kemény fák képezik. Ezeknek a forgácsoknak hasítása szívókéssel, gyaluval és furnírhasítókéssel történhetik. Szívókéssel hasogatják a nagyobb kalap, ruha stb. dobozok forgácsait, melyeket aztán ned-*

vesen mintára hajtvá szívós nyárfaforgáccsal összefűznek. A hozzávaló feneket rajz után szívókéssel alakítják, beenyvezik és szögelik. Kisebb, zsiradékkenőcs stb. fadobozok forgácsait különleges gyaluval gyalulják, ezeket összeenyvezik... Tartós, nagy dobozok készítésére (kalap-, divatárus-, női ruhadobozok) furnírt használnak, melyeket többszörösen egymáson áthajtva, szóval több rétegből egymáson külön varrógépen összevarrnak... Lásd még a Cartonage.

Akár Szikora eljárásának, képeinek leírását olvasnánk. Nekünk is illene elérni ezt a szakszerűséget.

Ahogy például Tamás begyűjti a régi léceket, papirosokat, különösen a régi okmányokat, a régi könyvfedelek golyóálló kartonjait, megért papundeklijeit, bőr- és fatábláit, márványpapírjait... Már maga Kecskemét városa is gyűjti számára, képei számára az anyagot, meséli. És ez felettébb tetszik nekem. Egy város, ahogyan egy modern, geometrikus művész munkájába boldogan befolyik. Igen, engem, a szépírót éppen ez érdekel leginkább, de műkritikusként is errefelé sejtek utat magamnak. Teljesen lázba hozott Tamás kijelentése, ki mindenki és mi mindent is gyűjt számára; igen, Kecskemétre kell utaznom, meg kell ismerkednem a dobozok, a képek anyagának gyűjtőivel, felhordóival, el kell beszélgetnem velük, be kell kapcsolódnom e láncba... Ám nem csak Kecskemét gyűjt Szikorának.

Leghűségesebb segítőm, meséli Tamás, mindig is a Veron volt, Szalay Veronika, a legjobb, a Munkácsy-díjas magyar papírrestaurátor. Hát igen, már itt megállhatnánk, gondoltam, el kellene utaznom Szalay Veronika műhelyébe, laboratóriumába a Százados úti művésztelepre (egyszer már jártam ott, Szabados Árpád műterében), el kellene utaznom oda is, Veronhoz... Szeretem, ahogyan Tamás kiejti a nevét, mintha Veron egész csodálatos lénye része lenne művészetének. Ha egy-egy sötét szegmentum, a sötétség leporellója kivilágosodik, megcsillan valahol, ha egy-egy világos felület kerül elő, pontosabban merül fel, mert legtöbbször, ugye, merített papirosokról van szó, mintha az ő, Veron lénye mutatkozna... El kellene utaznom hozzá, ahogyan elutaztam volt Göttingenbe például, ahol magyar fiúk restaurálták volt a Gutenberg bibliát, hogy megnézzem az intézetet, a műhelyeket, sorra vegyem mind a régi papirosokat, fedőlapokat, szerszámokat, hogy aztán majd szabadkai és berlini ócskapiacon még szerszámok, hajlított cipészkések, dikicsek, régi szikék, csöpp gyaluk vásárlásában is segítkezzem ezeknek a kiváló könyvrestaurátor fiúknak... Képzeljük el, ahogy ezekkel a csöpp, zselettélű marokgyalukkal vájatot, díszeket gyalulnak egy könyv táblájába... De gyűjt nekem, folytatja Tamás, a kecskeméti képerkeretező, a fiatal szobrászlány, a karmesterkedő némettanár is... Találtunk egy giccs képet, magyarázza immár szakszerűen: *A rózsaszedő asszony* a címe, na mármost, e kép rájáa lett a kép a képben rájájának modellje... Nekem már van egy abszolút giccs rózsaképem, netán Tamás majd nekem ajándékozza *A rózsaszedő asszonyt* is, kombinálok máris, hiszen *A rózsza az rózsza az rózsza*... Csodálatosan

érett léceket, deszkákat, bőroket, rongypapirosokat hoznak, tele karistolással, bemetszésekkel, érett sebekkel, szöggel, telelőve ólomgolyóbisokkal, sötéteket, abszolút gyűrötteket, mint Zurbaran hátterei, mint Hantai képei... De kaptam cukorkás- és dominósdobozokat, tolltartókat is, meg hoztak nekem egy női kalapdobozt a Holt-tenger mellől, meséli Tamás. Ezt megismételtetem vele: *egy női kalapdoboz a Holt-tenger mellől*.

Istenem, egy női kalapdoboz a Holt-tenger mellől, ismételvegtem immár magam is, hogy aztán engedjem, ő maga kezdje mesélni, hogyan lett képpé mindez, hogyan alakult krematóriummá, piramisformává az a női kalapdoboz a Holt-tenger mellől, érzem, megvan, itt sikerülni fog megragadni e művészet titkát...

Igen, az üresség, a semmi, a Holt-tenger e tokjának, dobjának falai a telítettek, azok hordozzák, visszhangozzák a történelmi időt (a mi történelmi kofferrünk, mondja Kiš, a mi történelmi kalapdobozunk, mondjuk immár Tamással mi is) és nem üres belterük, valójában valami különös hangdobozokról, hangtestekről van szó, a semmi akusztikájáról...

A semmi ambalázsa így tud a semmi bástyájává, templomává lenni, van ideje, nem úgy, mint a Brillo-dobozoknak, jóllehet azok is kiöntettek aztán bronzból, s közben azok is megöregedtek – öreg vagy, mint Warhol brillós doboza, mondtam egyik öreg, ún. avantgardista társamnak, jóllehet sosem felejttem el a pop első belgrádi kiállítását, amikor is először láthattam ezeket a dobozokat, meg Jaspers Johns zászlaját például, de az avantgárd művészet kifejezetten jelen idejű, illetve hát utópikus, mélysége van, de múlt ideje nincsen...

Am Szikora sem téved az ezen anyagok szuggerálta idő labirintusába, csak fontos neki a tok, a hüvely, a fiók, a doboz, a ládikó, a láda falának minősége, biztos akar lenni benne, hogy létezik, jóllehet elejétől próbáljuk bizonygatni, magában a dobozban sosincs semmi, illetve hát éppenhogy benne van, benne létünk legtitka, illetve hát annak a helye...

Bachelard, mert Rilke, Heidegger és Sartre, illetve Walter Benjamin és Bloch után a doboz, a fiók elméletírói, filozófusai után ő következik, jóllehet ő például majdnem mindig költőktől kölcsönzi, *A tér poétikájában* (Bachelard tomusai alapvető kézikönyveink minden tekintetben, már a Ludwig múzeumi megnyitóban is utaltunk rá, csak akkor éppen nem volt időnk kitérni rá): komplexuális asztaloságról, a doboz és a titok, a rejtőzködő, a zárkózott lélek pszichológiájáról beszél. Meg az intimitás valójáról. Az abszolút dobozról, Mallarmét idézve: *Minden ember valami titok hordozója, sokan úgy halnak meg, hogy meg sem lelik... Én meghaltam, és az utolsó spirituális kazettám kulcsával támadtam fel. Most tőlem függ, kinyitom-e, hogy misztériuma a szép égboltozaton terüljön szét*.

Nem lehet feladatunk ezen elméletírók, a doboz elméletíróinak monografiкус feldolgozása, de Bachelard-t azért idéznünk kell még egyszer: *A rejtékhelyem vagyok*.

És akkor térjünk vissza Szikora festészetéhez, noha a helyzet itt is hasonló. Nem rejthetünk monográfiát, nagy tanulmányt egy érzelmes megnyitászöveg dobozkájába.

De Nagy Istvánra gondolni mindig jó nekem, most is, hogy Szikora indulását próbálom felidézni. Nagy István erős szenes struktúrái, fák, birkák, kerítések, boglyák, illetve ikonerejű portréi, például a Kolozsváry-gyűjteményben látott kisfiú, *Ferenc öcsém Antal fia* meg az a kék bögrés lány...

Most, ez alkalommal egy lépéssel később, talán Szikora *Hentesüzlet* című képével kezdeném. Ahogyan feldaraboltatik, széttrancsírozgatik minden... Rembrandt, illetve Soutine és majd Bacon, igen, itt valami nagy csata folyik, feldarabolódnak a dolgok, elébünk terítve minden, a hús, elébünk terítve minden bensőség, hogy aztán váratlanul bezáródjon a bolt, be világa, cubusba kerüljön a zsigerek titka, bástyával, várral vétessen körül...

A cubus az ő kagylója... Bachelard is tárgyalja persze a kagylót, Valéry meg egész kis könyvet írt a kagylókról (*L'home et la coquille*), s megtanulhattuk tőlük, hogyan kell a héj művészi formálódására figyelniük.

És akkor kezdetét veszi a végtelen csomagolás, dobozolás, annál is inkább, mivel a dobozolás Örkény zseniális művében szintén egyfajta hentesmunka, sőt valami borzalmas hentesmunka.

Próbálom újraélni Szikora művészetének változásait. Monográfiájában utalás történik az alapok elcsúszására, a széthullás előérzetére, igen, egyértelmű immár, miért is lettek a falak valósakká, deszkákká, várfalakká...

Az elméleti és irodalmi, költészeti dobozolással (Bachelard pl. kimutatja Bergson allergiáját a dobozokkal szemben; Vasko Popa *Kis doboz* című versét élete vége felé egész kis ciklussá, könyvvé növesztette, a *Híd* magyarul is megjelentette stb. stb.) párhuzamosan az én dobozolásaimról is mondani kellene valamit.

Néhány éve a szabadkai gyűjtők egyesülete megkért, üdvözljem közgyűlésüket. Vulkánfíberemmel érkeztem a helyszínre, amelyet Budán, a Bartók úton lomtalanítottam (kézirataim hordoztam benne a computer előtti fél évszázadban, majd valaki, valami alkimikusi cerebrálás közepette, hamuval merte tele, most könnyebb) és egy kis fadobozt vettem ki belőle, egy kis fadobozt mutattam föl nekik, egy kis fadobozt, amelyet Pesten, a Népszínház utca egyik udvarán, különben nem messze Szikora műtermétől (igen, olykor már arra is gondoltam, Tamás az egész akciót végignézte műterme ablakából, tudja a dolgot, a ládikó valamiféleképpen tükröződött is a képein) találtunk volt Lábass Endrével (maga Endre is leírta, tükröztette az esetet). Szóval ezt a kis fadobozt mutattam fel nekik, a szabadkai gyűjtőknek, amelyben, mint közben elmagyaráztam: maga a titok, a titkok titka rejtőzik, mert azt sosem is mondhatjuk, hogy található, a titok az rejtőzködő, mint Pascal istene... Lassan, rezgő ujjakkal nyitottam ki, akárha először, s megmutattam, felmutattam nekik. Magát a titkot. A titkok titkát. Amit

most meg fogok ismételni itt, a Füredi Fordítóház tárlatán, amelyen dobozokat látni, jóllehet maga a ház is egy doboz, amelyben egy másik, átfogóbb tárlat is látható, a ház állandó gyűjteménye, amelyben e tárlat után már egy Szikora-doboz is meg fogja találni állandó helyét...

Először is: a kis fadoboz fedelére egy tűpárnát applikáltak, teledöfködve százéves gombos-, kalap- és varrótükkal, zsákvarró tükkal (amilyenekkel a gyarmati jutazsákokat, de a kotlós szemét is varrták volt egykoron). Ez azért fontos, mert egy különös optikai játék részesei leszünk, amelynek még nem is jártunk a végére, ahogyan Szikora Tamás képeinek, doboz-képeinek sem járhatunk a végére, már csak azért sem, mert, mint jelezni próbáltuk, ürtartalmának lényege éppen titkos volta, mert mielőtt elindulnánk a titok felé, már láttuk azt, láttuk, jóllehet nem voltunk tudatában, mit is láttunk, hogy talán éppen magát a titkot láttuk, mármint egy százéves tűpárnát nevezetesen... Belül tükör, s a beragasztott vignetta szerint egyik rekeszében cipőpertliket tartottak. Milyen jó, hogy még oda is írták, afféle irányító táblaként e miniatűr labirintusban, különben nem tudnánk, hogy a cipőpertlik terében, termében tartózkodunk éppen, mert hát a cipőpertliknek már rég hült helye... De minek a cipőpertlinek tükör? Nem tudni. Mi is, hol is a titok, kérdezzük még mindig. Nem tudni, talán örökre titkosítva. Romain Rolland nagy India-könyvében – amelyet Tagore kapcsán már említettem itt Füreden –, leír egy fantasztikus jelenetet Duhamel, a nagy hírű *NRF* egyik szerkesztője, a francia szellem képviselője és Tagore, a keleti szellem képviselője között az egyik svájci szállodában. Duhamel miközben az asztalhoz ül, szemben Tagoréval és kíséretével, néhány gombostűt vesz észre az asztal alatt a szőnyegen. Nem jön zavarba. Egy kis dobozt vesz ki a zsebéből, letérdel az asztal alá, és belerakja a tűket. Majd visszaül, hogy folytassa eszmecserejét esetünkben éppen India, illetve a világbéke helyzetéről, reményeiről, Tagore Mussolinihoz, a faszizmushoz való viszonyáról, miegymásról. Duhamel tehát állandóan magával hordott volt egy ilyen célra szolgáló dobozkát. Hihetetlen. Felfoghatatlan számomra. Én nagyon kötődtem, kötődöm Gide, Valéry nemzedékéhez, de Duhamelről szinte semmit sem tudok, azonnal elhatározom, pótolni fogom mulasztásomat, hiszen ez a jelenet nagyon kíváncsivá tett, ki is lehet ez az ember, aki állandóan egy ilyen és hasonló dolgok részére szolgáló misztikus dobozt hord a zsebében... Rolland finoman megjegyzi, a jelen levő indiaiak regisztrálták a kis jelenetet, az európai ember váratlan kis mozgásszínházát, el tudom képzelni, mondja, az európai takarékoság és rend szellemének szép példájaként szolgálhatott számukra...

Később Palicsfürdőre szállítva ezt a csodálatos fadobozkákat, ezt-azt beledobtam, tároltam benne. Egy száraz békalemezt. Meg egy injekcióstűk tárolására szolgáló, erős falú, ezüstözött dobozt, amelyet leginkább dózniként használnak aztán az emberek. Ugyanis én egy ilyen ezüstdobozban leltem meg a titkot magát.

Pontosabban még egy másik, az ezüstözött dobozba rejtett kisebb pléhdobozban. Egy elhagyott kis villa falába rejtve bukkantam e dobozokra. Észrevettem, mozog a falban egy téglá. Kivettem, s mögötte megpillantottam az ezüstdobozt. Megszédültem. Gyorsan zsebembe süllyesztettem. Végre megleltem, amit kerestem, gondoltam. A titkok titkát. Tudtam, nemhiába lomtalanítok, guberálok, turkálok, zabrálok. Két Napóleon-arany között mondjuk egy rózsaszín, avagy kék Mauritius, vagy legalábbis egy ritka, lyukas Tibeti bélyeg (Szikora papirosain is látni olykor bélyegeket), szóval valami különös dolog, amilyen különösnek a titkok titkát gondoljuk. És ahogy otthon nagy titokban, a végébe zárkózva kinyitottam a kisebb dobozt is, ámulva láttam, valóban valami különös dologról van szó. Első pillantásra fogalmam sem volt, mit is látok. Noha kétség már nem fért hozzá, magát a titkok titkát... Aztán megdörzsölve szemem, azt gondoltam: egy lila ördöglakatot látok. Ahogy közelebb hajoltam, lassan felismertem: nagy, lilára edzett harcsázóhorgok akadtak egymásba valami még nem látott abszolút formát, majdhogynem tényleg egy valós ördöglakatot képezve...

Ami a doboz, illetve a titkok titkát illeti, persze már megválaszoltatott Buñuel filmjében, *A nap szépében* (számomra most ez azért is lett szinte perdöntővé, mivel az én esetem a lila horgokkal némileg hasonlónak mondható, mert annak a majd említésre kerülő aranyláncnak a végén is valamiféle horognak kellett lennie), ahol a bordélyházba egy egzotikus figura behoz a lányok közé egy titokzatos lakkdobozt. Istenem, hányszor láttam ezt a filmet. Először talán rossz lehetett a hang, arra gondoltam, saját levágott falloszát mutatja az egzotikus figura... Később valami zaj is szűrődött a dobozból, de a titok megmaradt titoknak évtizedekre. És akkor Bikácsy Gergely Buñuel-naplójában megfejtette a titkot, rálelt ugyanis Buñuel forgatókönyvírójának könyvében. Bikácsy ravasz-mód, hogy tovább csigázza az érdeklődést, csillaggal jelölve, később elárulja, terjedelmes könyvének egy messzi helyén majd közli a titkot.

A leghíresebb álszimbólum, írja Bikácsy (s nekünk azonnal Orson Welles nagy filmjének, az *Aranypolgárnak* titokzatos rózsabimbója jut eszünkbe, amelyre szintén évtizedeket szántunk, míg végre egy Csehov-jelenetben megtaláltuk a választ magunknak) vitathatatlanul *A nap szépében* látható furcsa doboz, melyet egy kövér ázsiai férfi mutat mosolyogva a luxusbordély hölgyeinek. Mi van benne? Valami zümmögést hall, aki a füléhez tartja. Juj, sikoltanak borzongva a kéjnők. De hogy mi van benne, maga Buñuel sem tudja. Talán *Az andalúziai kutya* csíkos dobozát lopta vissza az ázsiai? Jean-Claude Carrière szerint egyszer egy éjszakai telefonáló azt kérdezte Buñueltől: járt-e Laoszban, vagy ismeri-e a középkori laoszi császárság rafinált szokásait? Mert csak ezzel lehet magyarázni a bordélyba vitt dobozból kiszűrődő rovarhangot. És akkor itt következik az említett lábjegyzet, majd száz oldal után pedig a megoldás.

Járt-e már Laoszban? – kérdi a hang. Mert csak az írhatott és rendezhetett ilyen jelenetet, aki ismerős Laoszban. Középkori királyi laoszi szerelmi kulturális hagyomány volt a távol-keleti országban, hogy a clitorisra aranylánccal élő rovart láncoltak. Ez a rovar zúg csapdosva a luxusbordély ázsiai vendégének dobozában. Az ismeretlen nem hiszi el, hogy Buñuel és filmjének alkotótársa sohasem járt Laoszban.

De folytassuk még egy rövid ideig az én privát dobozolásaimmal.

Sarasotában vagyunk éppen, amerikai előadó körutam egyik utolsó állomásán, az óceán fehér kő- és kagylómorzszás partján (itt élnek Szeles Mónikáék, édesanyja, aki adorjáni születésű, bátyámmal járt iskolába, édesapja, a hármassugró bajnok, nemzetközileg ismert, Bordigerában többször díjazott karikaturista, jó barátom), álldogálunk a hatalmas pálmafák alatt az abszolút kékségben, néhány perc és majd beszélni, felolvasni fogok, lassan gyülekeznek az emberek... Észrevétlen egy vízszintes szekrény áll meg az úton, egy furnéros kredenc, egy drága Chevrolet. Kis idős ember száll ki, hallom, vezetéknévem említi, pontosabban édesapám nevét, azt kérdi az emberektől: ez a Tolnai a Tolnai Matyika fia-e? Odairányítják hozzám. Mondom, igen a bőrkereskedő Tolnai fia vagyok. (Apám a Bata vaskereskedésében inaskodott, aztán vegyeskereskedést nyitott, gyarmatáru-kereskedővé nőtt, de államosították a boltjait, raktárait, őt pedig börtönbe zárták, amikor szabadult, bőrkereskedő lett, aki vadász- és halászfelszereléseket, puskákat is árult.) Városkánkban a tükörgyár helyén – lám, itt is a tükör! – cipőgyárat alapítottak Elita néven... Apám az ő cipőiket árulta. Kezdetben maga szerezte be az ilyen-olyan dobozokat. Csak akkor döbbsentünk rá, városkánkban senki sem gyárt dobozokat, kartondobozokat, nincs dobozolóüzemünk, noha göngyöleg-, illetve gyümölcsládagyárunk az mindig is volt, hiszen ott dolgozták volt fel a Tiszán úsztatott rönköket... Fogalmam sem volt, apám hogyan is találta föl magát. És akkor Sarasotában megtudtam a részleteket. Lám, ezért kell olykor ilyen messzire, egészen az óceán partjáig vándorolnunk. És akkor az az emberke mesélni kezdett az óceán kagylóhéjjal hintett partján, a pálmafák alatt, a végtelen azúrban. Adán (Szarvas Gábor és Rákosi szülővárosában) élt, dobozok készítésével foglalkozott. Apámnak is szállított. Nagyon megkedvelték, megszerették egymást. Kisiparosok, próbáltak talpra állni, talpon maradni valamiféleképpen. Ha édesapámnak gyorsan dobozokra volt szüksége, nagyobb mennyiségű cipőt rendelt nála valamelyik kereskedelmi utazó, akkor felhívta adoi dobozos barátját, és megrendelte a dobozokat. Ha nagyon sürgős volt a dolog, ha azonnal szükség volt a dobozokra, a csónakba raktuk a dobozológépet, mesélte a kis öreg, és két fiammal, Magyarkanizsaig pöfögve a Tiszán, elkészítettük a dobozokat... Nem emlékszem, miről beszéltem aztán ott az óceán partján a sarasotai közönségnek, de minden bizonnyal megemlítettem az aranyos kis öreget, ahogyan az óceánon átevezett oda hozzám dobozológépével, igen,

minden bizonnyal arról a kis tükörgyárról meséltem, amely helyén cipőgyárat csináltak, s minden bizonnyal arról meséltem még, hogy azoknak a csikorgó, erős kérgű cipőknek az árusításához kartondobozokra volt szükség, és hogy azokat a dobozokat ez az aranyos kis ember készítette, aki, lám, most átevezett az óceánon, ide hozzánk, hogy felmutassa a dobozt, a dobozt mint olyant, magát a dobozt, amelyben, lám, benne édesapám szelleme. Ki hitte volna, hogy éppen itt, Sarasotában találkozom vele, s benne – még ma is ott őrzöm – Szeles Mónika kénszín labdája...

Befejezésül szeretnék visszatérni Szikora Tamás általam megnyitott Ludwig múzeumi kiállításán látott *Zöld ládához*, amely számomra Szikora legkedvesebb alkotása. Az a láda is magán kívül hordja titkát. Mármint a képzőművészet, a festészet, az objekt-művészet titkát, csodáját. Egy láda, amelyet nem kell kinyitni, amely eredeti voltában is egy festmény, jóllehet deszkakép, egy objekt, ugyanis régen ilyen ládában küldték a lószórt, illetve hát minden bizonnyal az ecseteket Kínából Pestre, valahová a Keleti környékére, csodálatos, már-már a kék felé mozduló papagájzöld deszka, fekete ideogrammákkal, nem is folytatom, eláll a lélegzetem, illetve hát folytatom ama kis ecsetes üzlet után való kutatással, ahová úgy érkezett Kínából az ecset, a tus, az indigó stb., mint édesapám üzletébe a gyarmatáru...

Mint említettem, lévén scriptor, szépíró, inkább csak témákat, horizontokat szerettem volna jelezni, nehogy beszűküljön Szikora művészetének értelmezése, hogy továbbra is nyitva maradjon dobozának fedele. Lám, most is beléje fért az egész füredi Lipták-villa...

Mielőtt ki-ki magával vinné dobozát, megnyitom, illetve újfent utalok a képek, objektok gesztusértékű nyitottságára, mármint, hogy ezek a dobozok mindig nyitottak, üresek, s arra, hogy a nyitott művek korábban meglepődünk egy valójában nyitott, üres mű elé érve, meglepődünk, mert nem voltunk felkészülve a komor, tragikus súly állandó jelenlétére, noha mint mondtuk, akárha ama bányász, ama hentes munkája visszhangozna bennük, noha munkájának eredménye kívülre, a vak tükörrendszer rembrandti falaira vetül, tapasztódik, rétegződik...

POSTSCRIPTUM

Jutka feleségem áthozott a határon (lestem a visszapillantóban, ahogy a magyar vámos nézi a kocsi csomagterében kopott vulkánfiberem, mint nézni szokta, ha valami performance-ra utazom vele, a szerbek nagyvonalúak, nem érdekli őket az ilyesmi, lestem a visszapillantóban, kinyitattja-e, mert ha kinyitattja, akkor nekem is ki kell szállnom, akkor ki kell nyitnom neki a ládikót, a ládikóban a két dobozt is, szóval elő kell adnom neki a performance-ot, noha feszült vagyok,

túl feszült is, hajnali négykor keltem, átfésültem a most is, mint mindig, hosszúra, túl hosszúra sikeredett megnyitászöveget – egyedül Duhamel dobozkája dobott fel kissé, gyorsan adatokat próbáltam keresni vele kapcsolatban, valami életrajzot, de csak Gyergyainál találtam valamit róla meg az egyik lexikonban egy Duhamel nevű természetbúvárt, aki a sáfrán-halállal foglalkozott, valamint meglepetésemre a hajóépítéssel és a fa konzerválásával is –, elkapott a pánik, valami még most is tovább íratta volna velem a szöveget, hirtelen kíváncsi lettem, mi is az a sáfrán-halál, jöllehet valójában azért ültem a computer elé, hogy meghúzzam a szöveget, kijelöljem a megnyitón felolvasandó részleteket, éreztem, valami baj fog történni, ha a performance előadására kényszerít a vámos, ha köztözködni kezd velem, de megúsztam, Jutka máris lecsapta a hátsó ajtót), áthozott a szegedi vasútállomásra. Amíg én helyjegyet, ő vizet meg kiflit vesz. És föltesz az Inter Cityre, hogy Kecskemétre utazzak. A vonaton bele-belelesek a szövegbe. Bóbiskolok, a sárguló búzatáblákat figyelem, sikerül-e beérniük a sok vihar, jég közepette, itt-ott már elnehezül a rozstáblák egyedülálló óaranya, az üléseken talált újságokat böngészem, de alighogy belefeledkezem, azonnal valami olyasmire bukkanok, amit ki kell jegyzetelnem, ki kell tépnem magamnak, a szegedi dóm több mint nyolctonnás harangjának négyszázötven kilós nyelvéről kezdek olvasni például. Igazán nem irigylem a mestert, írja, aki a derék vastagságú nyelvet kikalapálta. A fëmen látszik a rengeteg ütés nyoma. Nem értem pontosan, hogy a mester ütéseire gondol-e, avagy a harangozás által elszenvedett ütésekre, de hát, teszem félre az újságot, egy harang nyelve nem szenved, miért akarok máris egy szenvedő nyelvet kreálni magamnak, bosszankodom. De alighogy kijutok a dómból, ahol maga Klebelsberg Kunó síremléke is látható, máris Balatonfüreden találom magam, hosszú riportot kezdek olvasni a híres szívkorházról, a ballonkatéteres értágítás részleteiről... Szatymazon megállunk. Meg majd Kiskunhalason. Felállok, sétálok, ma egész nap ülnöm kell majd. Alighogy elindulok az ülések között, Szajbély Mihály barátomat pillantom meg. Fekete pólójában, fekete hátizsákjával, mint mindig. Pestre utazik, hogy onnan Berlinbe repüljön. Kérdi, én hová tartok. Mondom, Kecskemétre, onnan pedig majd Füreden, teszem hozzá: egy kiállítást megnyitni. Nem érti pontosan, miért kell ahhoz, hogy Füreden megnyissak egy kiállítást, Kecskemétre utaznom. Mondom, a festőhöz utazom, akivel majd együtt folytatjuk. A festő kecskeméti?, kérdi. Nem, mondom, csak ott él a művésztelepen. Hogy hívják?, kérdi.

Szikora Tamás, mondom. Dobozokat csinál, mondom. Dobozokat?, kérdi. Csinálja is meg festi is, mondom, s egyszer csak mondani kezdem neki, kiömlik, ráömlik mind a megnyitóban-megnyitókbán felhalmozott anyag. Heidegger katedrájával kezdem... Hiszen Misi is tanár. A katedra mint doboz, mondom. Majd az *Érzelmek iskolájáról* kezdek beszélni, a regény szivarkás- meg más

dobozairól, hogy aztán a diákfelkelésbe keveredő boltosról kezdjek mesélni, aki csipkés dobozokat szállít éppen, úgy keveredik a dologba... Egyrészt azért beszélek erről, mert felesége francia szakos, másrészt mert még Flaubert dobozait is okvetlen be kellene iktatnom oda valahová Proust elé...

Beszéd közben érzem, abba kellene hagynom, inkább őt kellene meséltetnem Berlinről. Két éve ott tanít, az én lokális és világi szövegbonyodalmaimról is tesz említést, meg is jegyzi, hiszen naprakész motívumaimat, éppenhogy formátlan motívumait (csicsóka, karfiol) illetően, eddig nemigen dobozoltam, látom, máris kombinál, mit jelent e szabályos, geometrikus motívum felbukkanása... Elbúcsúznak. Kecskeméten dr. Fekete László a művésztelep (mostanában alkotóházat mondanak inkább) vezetője. Mondja, Tamás az autóban ül, nem érzi jól magát, ideges az út előtt. Tamással megőrülünk egymásnak. Pesti műtermében találkoztunk utoljára, amikor is egy csodálatos, intarziás, biliárdposztó bélésű ládikóval ajándékozott meg – olyan, akárha egy biliárdposztóval vont anyahajó-fedélzet lenne elrejtve benne, mondtam, jóllehet igazán kideríthetetlen, mire is szolgálhatott valójában (Tamásnak különben egy egész múzeumra való való doboza van, még majd foglalkoznom kell azokkal is). Először járok a Koós Károly építette művésztelepen, az állatpark mellett, amelynek, mint szavából kiveszem, szintén dr. Fekete az egyik spiritus movense. Az alkotóházhoz néhány villa is tartozik, az egyikben Molnár Lajos él, akinek írásnesze, csöndje fontos számomra, éppen ő, az ő lapjai azok, amelyek lecsendesítik a tonnás harangok mázsás nyelvét, akihez már évek óta készültem volt... Ebédelünk, magyarázza Tamás, és aztán elindulunk, ugyanis háromkor lesz Füreden a megnyitó, utána rögtön jövünk vissza, itt aludhatsz, kapsz egy műtermet.

Kapsz egy műtermet, visszhangzik bennem mondata. Itt a kulcs, menj fel, a 6-osban lakom (Ivanyi-Grünwald, írja az ajtón), de a képek nagy része a 4-esben, a Koszta-műteremben vannak... Nézem az ajtókat, a 8-as Kmetty, a 7-es Perlot Csaba...

Benyitok Tamás műtermébe. Az előszobában ott áll a rámából kivett *A rózsaszedő asszony*. Érzem, e kép nélkül képtelen leszek visszautazni. Benn a falakon az új képek, amelyek közül Kovalovszky Márta kiszemezte a kis remekműveket. Mintha közben csak még komorabbá lett volna a színvilága, szinte fekete-fehér, hogy egy-egy idom éle, oldala annál erősebben világítson, forróbban idézze a rozstáblák óaranyát. Egyenkint a képekhez lépek, mert külön élmény, akárha teljesen új képet látna az ember, anyagszerűsége, bonyolult applikációk, jóllehet a kép egésze mindig nagyon egyszerű marad. A falakon gyaluk, tolltartók, egy hegedűnyak, petróleumlámpák, szentképek, Toth Franyó kis mongóliai képe, amely valami jurta nemezeze applikált erotikus képecskét mutat, jóllehet az is szentkép (végül majd *A rózsaszedő asszonnyal* azt is nekem ajándékozta Tamás). Asztalán egy kis bőrkötésű Csehov-kötet, forgatom, arra gondolok, netán az is felkerül egy

képre, ugyanis a képeken mind több a könyvfedő, az egyik deszkalapon, amelyből körül szögek állnak ki, már applikált egy könyv bőrfedelét, a másik képből meg szinte kinyílik egy könyv, amelynek a bensője maga a kép...

Még egy művész tartózkodik rajta kívül a művésztelepen, egy neves orosz zománcművész, aki valójában azerbajdzsán. Tamás oroszul beszélget vele, bemutat. De egész Füredig hallgatunk, majd csak visszafelé, a jó balatoni boroknak köszönhetően ered meg a nyelve, s kezd el énekelni. (Faggat, azt mondja, tud szerbül, faggat, hogyan tudna lejutni a tengerre, kell-e vízum neki. Lassan Kosovóra terelődik a beszélgetés. Mondom, két nézet ütközik egyelőre, az amerikai és az orosz. Váratlanul Amerika ellen kezd pörölni, azt mondja, hamarosan hat, nem értem, miért nem öt vagy hét, Bin Laden lesz és Amerika kaput!... De a képei, mert máris az albumait mutogatja, valóban tehetségesnek mutatják. Mondja, rajta és néhány magyar zománcművészen kívül csak két nagy zománcművész van még a világon, egy francia és egy mexikói, akik mind nagyra tartják őt... Visszafelé egész úton azerbajdzsán dalokat énekel. Majd szépen elalszik.) Az orosz nyelv hallatára megnyitószövegem orosz szála erősödik fel, Tamás szovjetunióbeli tanulmányai felől kérdezem. Tatjanáról kezd beszélni. Olyan volt, mint Puskin Tatjanája. Elhoztam Magyarországra. Szereztem egy kis lakást. Majd beiratkoztam a Képzőművészeti Főiskolára. És elváltunk. Ráhagytam a lakást. Egy jugoszláv vízipólóssal Németországba ment, ott feleségül vette egy német mérnök, gyerekei születtek. Sokáig nem hallott róla, aztán egy éjszaka telefonált. Szerezzon neki valami papírokat, hogy nyugdíjat kaphasson. Tatjanának lebénult az alsó fele, nem bír mozogni, és rák van a torkában...

Dr. Fekete észreveszi, érdekelnek az állatpark ügyes-bajos dolgai, a palicsi állatkertről beszélgetünk, elmeséli, akartak venni egy púpos tevét a palicsiaktól (egymillió forintért), ez valóban izgalomba hoz, a palicsi púpos teve, különben is szeretem, ha maguktól berezonálnak-alliterálnak a szavak... De, folytatja dr. Fekete, a határon nem engedték ki. Azt mondták, csak Románián keresztül lehetséges. Csak szerezzünk valami papirosokat a minisztériumban. Szereztünk, de addigra megvették a tevét a románok... Kérdelem, van-e flamingójuk. Van kettő, de csak fekete, a németektől kapták őket... Van tigris, oroszlán, párduc, háromfajta majom, láma, szarvas, farkas, egész gólyapark, madárkórház... A makákók szeretnek elszőkni. Az öreg tigrist szétszedte a fiatal. A szarvasbika is gyilkos, átdöfte a tehenét... Vízilovat meg zsiráfot nem akarunk, a zsiráf EU-szabványos istállója túl költséges... Már alig tudom követni, mikor mesél az állatpark, mikor a művésztelep izgalmas életéről. Aztán megmutatja a telepen épülő templomot, ő vezényli az építkezést is. A templom körüli ügyekhez még jobban ért mint az állatkerthez, s ez kissé zavarba hoz. De aztán közli velem, pap volt maga is... Indulás Füredre. Most ahogy sétálok az alkotóházban le-föl, Tamás dobozai afféle fakabátoknak tűnnek...

Felraknak a vonatra. Boldog vagyok, viszem *A rózsaszedő asszonyt*, egy dobozba csomagolt Szikora doboz-képet, Toth Franyó ázsiai képecskéjét, Jutka vár Szegeden, visz haza, akárha Füredről Palicsfürdőre...

Tamás olykor hív. Mind több képkeretet szerez a kecskeméti antikváriustól. Dobozai, fakabátjai a kép síkjába simultak, képekké lettek, most árnyékukat kivetítik a rámán túlra, maguk is kibuknak, így erősítvén kép-voltukat.

(2001)

Részlet a Kalapdoboz című esszékötetből, amely az újvidéki Forum Könyvkiadó gondozásában fog megjelenni.

Novák Anikó

∴ SZTE, BTK, Modern Irodalomtudományi Doktori Iskola
∴ uneco84@gmail.com

TOLNAI OTTÓ IMAGINÁRIUS MÚZEUMA

Imaginary Museum of Ottó Tolnai

A képtár, a múzeum meghatározó helye Tolnai Ottó szövegeinek. A képzőművészeti esszék elbeszélője többször vissza-visszatér oda egy-egy alkotás megfigyeléséhez, de megkonstruálja saját Imaginárius Múzeumát is André Malraux képzeletbeli múzeuma nyomán. A szerző e gesztussal alternatív képzőművészeti kánon(oka)t teremt, egymástól távoli képeket fűz össze. A dolgozat a művekben megjelenő Imaginárius Múzeum megtestesülési módozatait kívánja körüljárni, hiszen egy olyan állandóan kimozduló, dinamikus gyűjteményről van szó, amely nem szorítható be a hagyományos kiállítótermek falai közé, azokat szétrobbantja. A hipertextuális kapcsolódások, a virtuális tér, vagy a rizóma „sokszoros tere” mind-mind lehetőségként jelentkezik az Imaginárius Múzeum elgondolására.

Kulcsszavak: Tolnai Ottó, André Malraux, múzeum, kánon, hipertextualitás, virtuális tér, rizóma

A múzeum, „a kulturális intézmények legrejtelmesebbike” (BINNI 1986: 9) kiemelkedő szerepet tölt be Tolnai Ottó szövegeiben, elsősorban a képzőművészeti esszéiben hangsúlyos, de szépprózájában sem elhanyagolható. A képzőművészeti esszék írója újra és újra ellátogat a képtárakba, múzeumokba, hogy megfigyelje, felfedezze a műalkotások számára fontos, mások számára szinte észrevétlen mozzanatait, például „egy holland mester csendéletén a kés gyöngyház nyelét” (TOLNAI 2004: 256).

A Foucault által idő-heterotópiaként értelmezett múzeum, mely egy végtelen felhalmozódás megjelenítője (FOUCAULT 2000: 152). Tolnai műveiben ideiglenes otthonná is válhat, sőt időbeli és térbeli utazások helyszínévé, instrumentumává. Mindkét esetben Foucault heterotrópia-fogalmán belül mozgunk, így e kitüntetett tér nem csak elsődleges jelentésében tekinthető az olyan helyek egyikének, „amelyek egyfajta ellen-szerkezeti helyként, megvalósult utópiaként reprezentálják, kétségek elé állítják, kiforgatják a kultúra belsejében fellelhető valódi szerkezeti helyeket” (FOUCAULT 2000: 147). Hogyan lehet ideiglenes otthon a múzeum, és hogyan utazhatunk benne, általa? Mindkét kérdésre választ kaphatunk Tolnai ízelt opusában, a *Grenadírmars* című kötetben. A vo-

naton című *Négy litterula* közül a harmadikban, melynek címe *Orchideázás, avagy a megesett teherben maradt történet*, az én-elbeszélő a vonaton – éppen a vonaton, mely „viszonyok rendkívüli nyalábját gyűjti egybe, hiszen áthaladunk rajta, a segítségével haladunk egyik pontból a másikba, végül maga is halad” (FOUCAULT 2000: 149) – mesél útítársának arról, hogy egyszer lakott Vajdahunyad várában, az épületben működő Mezőgazdasági Múzeumban, vagyis pontosabban annak vendégszobájában: „Ám a dolog kissé még ennél is bonyolultabb, [...] ugyanis elszállásolásunk úgy történt, hogy elkaptuk a múzeum kulcsát. Éjszaka jártunk haza, a hatalmas Mezőgazdasági Múzeum volt a házunk, olykor kissé spiccesen, avagy egész ittasan, fél éjszakát kóvályogtunk a Mezőgazdasági Múzeumban, hol az aratást, hol a sertésstenyésztést bemutató termekben pihelve” (TOLNAI 2008: 301). A vendégek a labirintusszerű múzeum kulcsának birtokában házuknak, otthonuknak érezhették az épületet, a látogatás tekintetében teljesen lehetetlen időben, éjszaka kebelezték be azt, így teljesen más szemszögből ismerhették meg, sokkal bensőségesebb viszonyt alakíthattak ki vele. A Tolnai-szövegek én-elbeszélője ettől az élménytől függetlenül is sokkal otthonosabban mozog a múzeumokban, mintha baráti látogatásokat tenne ott, ez olvasható ki egy berlini élményének leírásából: „a MoMA vendégeskedésének köszönve, egész évben ott volt látható Berlinben a művészettörténet számomra egyik legfontosabb képe: Balthus *Utcája*. Amit többször volt alkalmam látni már New Yorkban; de az, hogy most, immár Balthusszal való személyes találkozásom, ismertségem után, újra szép nyugodtan, napon-ta szemrevételelezhettem, visszajárhattam hozzá, tényleg csodálatos, szenzációs adomány volt” (TOLNAI 2008: 386). Ugyancsak Berlinhez köthető a múzeumi utazás, a narrátor egy tárlatra betérve egyszer csak Zentán találja magát, a zentai Tisza-part azon pontján, ahol kisgimnazista korában átmosta magát a költészet, a Teremtő birodalmába. Mindez Gerhard Richter *Venedig* című képe előtt esett meg, az elbeszélőnek hosszú idejébe telt megfejtetni, mi is történt: „És mégis, addig a napig úgy hittem, hiperrealizmus, veermeri tökély ide vagy oda, valami különbség mégis kell legyen a kép és a valóság között. Igen, itt nem volt különbség, nem létezett határvonal. Bizonyosan tudtam. Ahogyan az a kínai mester is egyszerűen felment a képre és hátratett kézzel elballagott, én is felmentem, és odaültem. Ezt talán Richter sem tudta. Mármost, hogy sikerült. Nem volt híre róla. Hogy valaki, egy rezge kisgyerek, egy rezge kérész felült a képére, felitatódott annak ezüstolív közegében” (TOLNAI 2008: 392).

Ezzel a képzeletbeli utazással már át is léptünk az imaginárius szférájába, a dolgozat tulajdonképpeni terepére, hiszen a cél annak az imaginárius orsóról letekeredő vonal-fonál spirálnak a követése, amelyet Tolnai Dobó Tihamér rajzművészete kapcsán említ (TOLNAI 2009). E vonal Ariadné fonalaként a képzeletbeli kaland, a képbe merülés vezérfonala, kapaszkodója, de segítségével talán

nem kijutunk a labirintusból, hanem végérvényesen összezsugorodunk benne. (Megjegyzendő, hogy a múzeumok történetében a kiállítási útvonal megjelenése lényeges mérföldkő, ezáltal is válhatott a Paolo Giovo által felállított „Hírnév Temploma” az intézmény történetének első muzeográfiai jelentős formájává [BINNI 1986: 25–27].)

Eddig főként valós múzeumokról esett szó, de a reális galériák látogatója mellett Tolnai egy Imaginárius Múzeum custosa, építője is. A szerző több írásában hangsúlyozza, hogy térségünkben a múzeumok sorsa a szétcincálás. Ő ezzel szemben folyton a képzőművészeti alkotások összegyűjtésére, képtárak létrehozására, az elfeledett művészek és művek kutatására buzdít. Az Imaginárius Múzeum rendezgetése, építése is egyrészt a feledés, a szétcincálódás ellenében ható folyamat, másrészt kánonalakító tevékenység.

Tolnai saját képzeletbeli intézményét André Malraux-tól eredezteti („korunk imaginárius múzeumában, amelyet még Malraux kezdett volt, ugye, összehordani”). A francia író, politikus 1947-ben vetette papírra elképzelését a képzeletbeli múzeumról, rávilágítva a valódi múzeumok hiányosságaira, akadályaira. Malraux szerint „a múzeum szerencsés véletlenek sorozata” (MALRAUX 1997: 123), amely sosem lehet teljes, valami mindig hiányzik belőle. A képzeletbeli múzeum ezzel szemben törekedhet a teljességre, a nyomdai sokszorosítás révén egymás mellé kerülhet a világ összes képzőművészeti alkotása, illetve azok fényképe, viszont ez bizonyos veszteségekkel jár, a művek elveszítik anyagukat, kiterjedésüket, arányukat, ám egyúttal egy kifejezésstílussal is gazdagodnak (MALRAUX 1997: 124–125). „A műalkotás is, amely a reprodukcióban elveszíti karakterét, tárgyi, kultikus funkcióját – írja Malraux – immáron csak a művészi képesség bizonyítéka, tiszta műalkotás; túlzás nélkül állítható: művészi momentum. De mint ilyen, telített és egész” (MALRAUX 1997: 127). A reprodukciómúzeumok jellegzetes attribútumai, hogy közel hozzák egymáshoz a szétszórt műveket, függetlenül attól, hol találhatók, hiszen szükségtelen az eredetük birtoklása (MALRAUX 1997: 127–128).

Malraux elgondolását végiggondolva megállapítható, hogy Tolnai Ottó Imaginárius Múzeuma megalkotásakor csak az alapötletet merítette a francia író szövegéből, az elnevezést, a szabad kiválasztás lehetőségét, az alkotások szoros összefűzését viszont a vajdasági szerző nem képzőművészeti alkotások fényképeit rendezgeti egymás mellé, hanem a környezetében valóban látható, térségünk nyilvános és intim galériáiban, valamint az emlékezetében őrzött műveket igyekszik bevonni a világ művészetének vérkeringésébe. E képzeletbeli múzeum tétje valójában a vajdasági képzőművészet létének bizonyítása. Alternatív kánonokat hoz létre, elfeledett festőket, műveket kotor ki a hamu alól, s a vajdasági képzőművészet középpontjaiba helyezi őket. *Egy arculcsapó és egy mellbevágó rajz* című szövegében azt írja, az ő feladata csupán annyi,

hogy egymás mellé helyezze a képeket, szavaival keretbe foglalja, és közzétegye. Tevékenysége eszünkbe juttathatja Danilo Kiš *A holtak enciklopédiája* című elbeszélésének gyűjteményét, amelyben azok a személyek kaptak helyet, akiknek más lexikonok nem állítottak emléket. Tolnai is többnyire olyan művészekkel foglalkozott, foglalkozik, akikről sem Belgrád, sem Budapest nem vett tudomást. (Ez a helyzet Balázs-Arth Valéria *Délvidéki magyar képzőművészeti lexikon*ával módosult, de a vizsgált képzőművészeti esszék jórészt még e kiadvány megjelenése előtt születtek.) Kiš enciklopédiája és az Imaginárius Múzeum közötti kapcsolatot erősíti az esszék témaválasztásának egyik ars poetica-szerű meghatározása: „Akkor elsősorban azért írtam róla, hogy demonstráljam Tolnay Károly álláspontjával – csak a legnagyobbakkal érdemes foglalkozni – szembeni nézetemet, a marginálisok, a névtelen vidéki festők iránti vonzalmamat, azt a felismerést, hogy a vidék, ahogy mondtam, tisztítótüzeben, galeristáktól, divatoktól, kritikusoktól függetlenül, elhagyatva tényleg csak valódi művészek tudnak művészeknek megmaradni” (TOLNAI 1992: 45).

Tolnai imaginárius képtárában minden alkotásnak megvan a helye, a művek egyik legfontosabb attribútuma a pontosan felvázolt kapcsolatrendszerük más alkotásokkal, legyen szó vizuális, avagy textuális produktumokról. Balázs G. Árpád *A proletárcsalád ebédje* és Boschán György *Ember kenyérrel* című képe mellé Van Gogh *Krumplievők* című festménye kerül, Nagyapáti Kukac Péter műveihez Paolo Uccello *Éjjeli vadászata* társul, Faragó Endre *Félszemű lánya*, festészetünk egyik antológiadarabja közelébe Salvador Dalí Lautréamont-rajza helyezhető. A kitekintés mellett nagyon lényeges a belső viszonyok, összefüggések felmutatása is. A mikromegfigyeléseket végző szerző-elbeszélő a felfedező mámoros örömevel veszi észre és látatja a már korábban is felismert, de meg nem értett kapcsolatot Vinkler Imre 1953-as *Őnarcképe* és Faragó Endre hasonló manírban készült portréja között. A két kép Oláh Sándor művészete révén kerül egymás mellé, hiszen mindkettőt Oláh ihlette. Pechán Béla rézüstös-karfiolos csendéletének az Imaginárius Múzeumban Oláh Sándor virágos-karfiolos csendélete mellett van a helye, mindkettő alapképnek tekinthető.

A képek, szobrok viszonyhálójában textusok is helyet kapnak, ezzel kapcsolatban ezt olvashatjuk: „mániákusan szövegeket motyogok, próbálok sapkaként a rajzokra borítani, igazítani” (TOLNAI 1992: 171). Mezei Erzsébet egyik képe előtt Weöres Sándor nevezetes egysorosát kellett kimondania a szerzőnek, a *Tojáséjt*, a kép leírásakor pedig egy másik egysoros is eszébe jutott, a *Szárnysötét*. Előfordul, hogy Tolnai versekhez hasonlít képzőművészeti alkotásokat, például Glid Nándor *Önégetés* című szobra olyan szép az esszéíró szerint, mint egy Rilke-vers; Baranyi Markov Zlata kavicsait Francis Ponge és Vasko Popa kavicsos versei mellé helyezi; Pechán József gyerekfiguráit Kosztolányi és Csáth gyermekeivel rokonítja; Oláh Sándor *Szabadkai gimnáziuma* az író tudatában

végérvényesen összekapcsolódott az *Aranyrákánnyal*; Hangya András lumpen-jei Csáth figuráit idézik; Ács József *Zenész* című kis tusrajza Ady Endrét juttatja az elbeszélő eszébe; B. Szabó György kapcsán Janus Pannonius és Van Gogh mandulafáiról értekezik a szerző stb.

A bemutatott módon is koreografált Imaginárius Múzeum valós tolnais szövegter, tele lokális vonatkozásokkal, „intimpistáskodással”, személyes érintettséggel, kisajátítással, a műalkotások anekdotákká, történetekké íródásával: „leginkább olyan képekkel foglalkozom, amelyeket megoldottam, felnyitottam, lefordítottam magam számára, amelyeket már áthelyeztem kis történeteim sorába, és jól körülbástyáztam kulturális meg irodalmi adatokkal” (TOLNAI 1992: 66).

Izgalmas kaland a szövegbeli utalások alapján modellezni a valóságban ezt a múzeumi szövegteret, elképzelni, hogyan testesülhet meg. Balázs-Arth Valéria képzőművészeti lexikona egyike a lehetséges megvalósulási módoknak, Bacsa Gábor is rávilágít az Imaginárius Múzeum és a lexikon kapcsolatára a kiadvány előszaváról (Tolnai Ottó: *A rózsaszín sár*) értekezve: „Annak, aki látta Alekszander Szokurov *Orosz bárka* című filmjét, nem új az a gondolat, miszerint a múzeum épülete csupán a képlékeny anyag, ami a látogatói képzelet öntőformájára/-ba ömlik. Az imaginárius múzeumnak nevezett lexikon egymással csupán potenciálisan felelgető élet/-műveket tesz közzszemlére, olyan színházat hív létre, melyben a látogatók a színészek, s feladatuk a kiállítóterem-színmű médiumalakjának eljátszása, a szócikk-librettó megélénkítése. A fentiek szerint Tolnai elbeszélője Custine márkiként haladt végig az imaginárius termeken, önkényesen határozva meg látogatásának időn felüli útvonalát, viselkedését a termek jelentette lehetőséglabirintusban” (BACSA 2008: 123). Nagyon lényeges momentumokra hívja fel a figyelmet Bacsa, elsősorban a múzeum képlékenységre, teatralitására, amivel Boris Groys is foglalkozik. Az orosz származású művészeteoretikus korunk múzeumának egyik fő jellegzetességét abban látja, hogy megszűnt a nyugalom és a béke helye lenni, állandóan változik, a permanens gyűjtemények helyét átvették az időszakos kiállítások, amelyek után a lebontást követően csak katalógus vagy videofelvétel marad. „Manapság egyfajta illékony múzeummal, szétfolyó kulturális archívummal van dolgunk, ami minden identitást áthat és bizonytalanná tesz. Ebben a helyzetben a kulturális identitások szüntelen újradefiniálására van szükség.” Groys a múzeumok teatralizálásának eredetét a performance-művészetben találja meg, és hangsúlyozza a gyűjtemények eseményszerűségét (GROYS 1997: 77–79).

Ha egy kicsit távolabbról, Malraux elgondolásához visszatérve próbáljuk elgondolni Tolnai Ottó múzeumkoncepcióját, egyenes út vezet a virtuális térbe, ugyanis Antonio M. Battro szerint az imaginárius múzeum bámulatos evolúciójának produktuma a virtuális múzeum, a minden csomópontot középponttá tevő, ezzel a hagyományos hierarchikus rendszert megszüntető sokközpontú

digitális hálózat, melynek múzsája, a végtelen számú ujjal rendelkező Dactylia. Battro úgy látja, semmi sem illeszkedik jobban a francia író képzeletbeli múzeumához, mint a kényelmes virtuális múzeumlátogatások, amelyek során *körbejárhatjuk, megforgathatjuk, közelebbről szemügyre vehetjük* az alkotásokat, de még ennél is továbbmehetünk a virtuális térben, kiegészíthetjük a torzókat, sőt láttathatjuk a láthatatlant is, a csak vázlat fázisában maradt műveket is megalkothatjuk a digitális technikának köszönhetően (BATTRO 1999). A tervezet szintjén létező Imaginárius Múzeum megvalósulására is alkalmas lehet tehát a virtuális tér, e kollekció könnyedén elképzelhető a hipertextualitás mintájára – a textualitás egyébként se zárható ki e vizuális hálózatból, a szerző ugyanis nemcsak képeket fűz össze, hanem szövegeket is kapcsol hozzájuk. Egy-egy kép meghatározott részleteire kattintva megjelenének mindazok a művek (vizuálisak vagy textuálisak), amelyek a szerző tudatában, szövegeiben hozzá kapcsolódnak. Battro felhívja a figyelmet egy érdekes szolgáltatásra az Ermitázs online felületén, amely Tolnai módszerét idézi. A QBIC, azaz Query by Image Contest (<http://www.hermitagemuseum.org/cgi-bin/db2www/qbicSearch.mac/qbic?sellLang=English>) játék a vizuális asszociációkkal, egy szín vagy forma megadása után a program egybegyűjti mindazokat a képeket az Ermitázs gyűjteményéből, amelyek megfelelnek a keresési feltételeknek (BATTRO 1999). Az ötlet nagyon jó, de a technikai megvalósítás nem tökéletes. Sokkal magasabb színvonalú, jobb minőségű képekkel operál a Google Art Project (<http://www.googleartproject.com/>) elnevezésű projektuma, amely a személyes gyűjtemények kialakításának lehetőségével kívánczik ide. A keresőóriást üzemeltető cég több mint negyven ország százötvenegy elismert művészeti intézményével együttműködve hozta létre ezt az egyedi online művészeti tapasztalatot eredményező portált, amely oktatási célokra is kiváló. A teljesség illúzióját keltő kollekcióból szabadon kiválogathatjuk kedvenc alkotásainkat, és ezekből létrehozhatjuk saját gyűjteményeinket.

Bármennyire is csábító helyszín a cybertér a maga sokközpontúságával, kapcsolódási pontjaival, végtelen bővíthetőségével, nagyfokú szabadságával, meglátásom szerint mégsem a virtuális tér a megfelelő hely az Imaginárius Múzeum megkonstruálására, hiszen Tolnai számára hihetetlenül fontos a művek anyagsága, és az interneten éppen ettől fosztódnának meg. Emellett a szerző több esetben is hangsúlyozza, hogy a festményeket nem szabad kiszakítani a helyükről, hanem éppen ott kell vizsgálni őket, ahol vannak, ám egy helyen ennek mintha mégis ellentmondana: „ezek a képek valahol Magyarországon fognak végül majd összegyűlni egy képtárban, ahová majd a világ minden részéből érkeznek az emberek, ahol nem csak a képtár, hanem egyfajta művészeti iskola, akadémia is lesz egyszer, ahol én egész szemesztereket fogok átmesélni” (TOLNAI 2004: 207). Az, hogy mely képekre gondol a szerző, nem teljesen egy-

értelmű, de meglátásom szerint mindazokra az alkotásokra, amelyek fontosak neki, valójában Imaginárius Múzeumának valós létrehozására utalhat. Az idézet e kollekció nagyon fontos jellegzetességére hívja fel a figyelmet, a kommentár állandó jelenlétének szükségességére, a tárlatvezető nélkülözhetetlenségére. Iránymutató tárlatvezetésként elfogadható természetesen az egész Tolnai-opus is, de az élőbeszéd és a személyes jelenlét sokkal hatásosabb.

A kérdés már csak az, milyen típusú épület adhat otthont Tolnai Imaginárius Múzeumának. Figyelemre méltó az a tény, amire Rosalinda E. Krauss hívja fel a figyelmet, miszerint Malraux *musée imaginaire* kifejezését angolra falak nélküli múzeumként fordították, a képzelet, a megismerés tisztán fogalmi tere így lett az angolban egy paradox, de fizikai tér. Krauss a termék sorozatából álló múzeumforma mellett két térformát emel ki, amelyek Malraux könyvének megjelenése táján alakultak ki: az egyik Mies van der Rohe univerzális tere, amely nélküli a közfalakat, a másik Le Corbusier és Frank Lloyd Wright spirálformája (KRAUSS 2005: 241–242).

Pernecky Géza szerint a felhőkarcolók mellett a múzeum „a jelenkor második legérdekesebb és leginkább körülstromlott építészeti feladata” (PERNECZKY 1994: 167). Az egyik legnagyobb kihívás a bővíthetőség, a folyamatosan növekvő gyűjtemény elhelyezésének problémája. Arata Isozaki ezt úgy oldotta meg, hogy vasúti vagonokhoz hasonló múzeumi termeket húzott fel egy hosszú sorban Tadanori Yokoo grafikus életművének bemutatására. „Az egész úgy néz ki, mint egy vonat, amelyet elől egy kis oszlopos portikusz húz, egy olyan mozdony, ami nem csak bejáratként szolgál, hanem egyúttal jelkép is, hiszen klasszicista reminiscenciákat felidéző megjelenésével olyan, mintha ő maga lenne a testet öltött múzeum-képzet. Ez a múzeum egy lineárisan növekvő épület, amelyhez még számos újabb termet lehet majd csatolni, ha Tadanori Yokoo elég hosszú életű lesz” (PERNECZKY 1994: 182). A már említett Le Corbusier spirálisan táguló épületet képzelt el, 1939-ből fennmaradt vázlatának címe Musée de Croissance Illimité, azaz végtelenül növekvő múzeum. Az ötletet végül némi módosítással Frank Lloyd Wright valósította meg a New York-i Guggenheim Múzeum megépítésekor az ötvenes években, de a tervei már 1943-ban elkészültek. „A Guggenheim Múzeum közismert architektúrája megtartotta Le Corbusier ötletének spirál-szerkezetét, de Wright az épületet nem oldalirányba növelte, hanem a magasba tekerte fel, s ezzel határt szabott a későbbi bővítésnek. A Guggenheim Múzeum ezért inkább csak mint szobor szimbolizálja az egyre növekvő, az egyre táguló teret (PERNECZKY 1994: 181–182). Pernecky beszámol még olyan „többnyire szabadban, parkos ligetben létesített intézmények”-ről, amelyek ugyancsak eleget tesznek a nagyfokú bővíthetőség feltételének. Példaként a hollandiai Kröller-Müller Múzeumot hozza, amelynek története során a kezdeti kiállítópavilonokat újabb és újabb létesítményekkel

egészítették ki (PERNECZKY 1994: 182). Ugyanő említi a Centre Pompidou-szerű szuperhangárokat is, amelyek ugyan nem bővíthetők, de hatalmas méreteikkel azt az illúziót keltik, hogy üresek. Nagyon fontos jellemzőjük, hogy belső terük akár néhány óra leforgása alatt átalakítható, „egy kiállítást osztó falat egy óra alatt, egy egész múzeumi részleget megnyitó (vagy lezáró) tűzfalat pedig egy nap alatt lehet felépíteni” bennük (PERNECZKY 1994: 183).

A vajdasági képzőművészet jelen állapota, szétszórtságában, a szerző-elbeszélő barátainak kis képtáraiban, azaz a hivatalos galériák fontos mellékfülkéiben körvonalazódó Imaginárius Múzeum terében leginkább a hollandiai pavilonformát idézi, csak esetünkben kicsit nagyobb az erdő, amelyben a kiállítóhelyek elhelyezkednek. A vázolt épülettípusok közül az egy helyre összegyűjtött alkotások számára talán a Centre Pompidou-szerű szuperhangárok képlekenysége, bármikor átépíthetősége felel meg leginkább azok túlméretezettsége nélkül. Olyan nyitott műként ható térként tudom elképzelni a megvalósuló Imaginárius Múzeumot, amelyre Umberto Eco utal, a caracasi egyetem építészeti karára, a „naponta feltalálendő iskolára”, amelyben „az előadótermek mozgatható panelekből állnak, s a tanárok és a diákok az épület belső struktúrájának folytonos módosításával az épp vizsgált építészeti és urbanisztikai problémának megfelelő tankörnyezetet alakítanak ki” (ECO 1998: 87–88). A könnyed mozgathatóság, átalakíthatóság lenne tehát az egyik fontos jellegzetessége e valós-imaginárius épületnek, a másik viszont a kiállítási útvonal, mely lényegesen eltérne a hagyományostól e szövegrész ihletésére: „megtaláltam ezt a vízszintest [...], illetve hát meg máris bizonyos képfelületeket, deatílokat, amelyeken magam is odatapasztalhatom korongom, hogy majd elharapva a fonalat szabadon vitorlázhassak, új felületre tapadhassak vidáman, avagy tériszonytól, fantomfájdalomtól vacogva, görcsösen kapaszkodva az éppen visszatérni látszó mocsarak fölött” (TOLNAI 2007: 5). A fonál (ökörnyál, pókháló, avagy az a piros hajókötél, amit vezérfonálként vásárolt a szerző-elbeszélő Pesten a Mátyás utcában) tapadókorongjai az alkotások semmis részleteire tapadnának, s követve e fonalat, a művek összefüggései jelenítődnének meg. Egy pókhálóval beszótt tér lenne, ahol a látogató igyekezne kibogozni, szétszálazni az összecsomózódott, sok csomópontú, központú útvonalat, bármelyik vonal mentén elindulhatna, és bárhová érkezhetne a tárlatvezető custossal együtt. A haladást megnehezítené a fonáldzsungel, de ettől válna igazán izgalmassá a kaland, a játék, át kellene bújni felette, alatta, olykor egészen közel kellene tapadni a képekhez. A kapcsolódási pontokat megjelenítő fonalak, vonalak rizomatikussá válnának, rizomálnának egymással. A rizóma tehát az az egyedüli forma, amely Tolnai Ottó Imaginárius Múzeumának szervezőelve lehet, a rizóma, mely „olyan »sokszoros tér«, amelyen belül többféle vonal fut egyszerre: a rizómát megszervező, jelentéssel felruházó, körvonalazó vonalak légiója mellett fontosabbak, szökésvonalak és

törésvonalak tűnnek elő, amelyek territorializált, azaz territóriumként, területként értett elrendeződéseket (jelentéseket) kimozdítják, elfolyatják, erodálják, megszőktetik” (GYIMESI 2008: 23). A rizóma szökésvonalai az Imaginárius Múzeum nyitottságának, végtelenül bővíthetőségének kulcsai, annak ellenére is, hogy ennek a galériának nem a teljesség megragadása a célja, mint Malraux elképzelésének, hanem az Egészen belül a saját felmutatása, avagy ahogyan Arthur C. Danto fogalmaz, hogy külsővé tegyen egy világlátást, kifejezze egy kulturális korszak belsőjét, „és tükörként kínálja magát, hogy segítségével »megértsük királyaink tudatát«” (DANTO 1996: 201).

IRODALOM

- BACSA Gábor 2008. Képek a „nagyvilágból”. (Balázs-Arth Valéria: Délvidéki magyar képzőművészeti lexikon). = *Forrás* 6. 122–124.
- BATTRO, Antonio M. 1999. *From Malraux's Imaginary Museum to the Virtual Museum*. = <http://www.byd.com.ar/vm99sep.htm>
- BINNI, Lanfranco 1986. *A múzeum történetéről*. = Binni, Lanfranco–Pinna, Giovanni: A múzeum. Egy kulturális gépezet története és működése a XVI. századtól napjainkig. Budapest, 7–70.
- DANTO, Arthur C. 1996. *A közhely színeváltozása*. Művészetfilozófia. Budapest
- ECO Umberto 1998. *Nyitott mű*. Budapest
- FOUCAULT, Michel 2000. *Eltérő terek*. = *Nyelv a végtelenhez*. Tanulmányok, előadások, beszélgetések. Debrecen, 147–155.
- GYIMESI Timea 2008. *Szökésvonalak*. Diagrammatikus olvasatok Deleuze nyomán. Budapest
- KRAUSS, Rosalinda E. 2005. *Postmodernism's museum without walls*. = Greenberg, Reesa et al. (eds.): *Thinking about Exhibitions*, Routledge, 241–245.
- MALRAUX, André 1997. *A képzeletbeli múzeum*. (részletek). = Bán András–Beke László (szerk.): *Fotóelméleti gyűjtemény*. Budapest, 123–128.
- PERNECZKY Géza 1994. *Hogyan építsünk múzeumot?* = *Zuhanás a toronyból*. Válogatott írások 1983–1994. Budapest, 166–187.
- TOLNAI Ottó 1992. *A meztelen bohóc*. Újvidék
- TOLNAI Ottó 2004. *Költő disznózsírból*. Egy rádióinterjú regénye. Kérdező: Parti Nagy Lajos. Pozsony
- TOLNAI OTTÓ 2007. A rózsaszín sár. (Egy előszó, amely kimozdul). = *Forrás* 3. 3–39.
- TOLNAI Ottó 2008. *Grenadírmars*. Egy kis ízelt opus. Zenta
- TOLNAI Ottó 2009. *Dobó Tihamér rajzéletműve*. = Dobó Tihamér: Grafikai mappa – Graficka mapa – Graphics botter. Újvidék–Magyarkanizsa

Imaginary Museum of Ottó Tolnai

The gallery and the museum are determining places of Ottó Tolnai's texts. The author of these writings on fine arts repeatedly returns to examining a certain work of art, and at the same time creates his own Imaginary Museum based on André Malraux's *Le Musée imaginaire*. With this gesture, the author forms alternative fine-art canon(s) and connects mutually distant images. The paper looks at the forms and appearances of the Imaginary Museum present in Tolnai's works, because they make such a dynamic collection which cannot be squeezed within the walls of traditional exhibition halls without bursting them apart. The hypertextual connections, the virtual space, or the 'manifold space' of rhizomes all appear as a possibility in envisaging the Imaginary Museum.

Keywords: Tolnai Ottó, André Malraux, museum, canon, hypertextuality, virtual space, rhizomes

Horváth H. Attila

· Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Veszprém
· hha@almos.vein.hu

AZ INFORMÁLIS TANULÁS SZÍNTEREI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Kispest és Pestszentlőrinc példáján

The Grounds of Informal Education between the Two World Wars
Based on the example of Kispest and Pestszentlőrinc

Az egész életet átfogó tanulás paradigmája fontossá teszi, hogy elemezzük a tanulás különböző formáit. Az informális tanulás „a mindennapi élet természetes velejárója”, ami nem csupán a ma jelensége, ezért indokolt történeti áttekintése, színtereinek feltárása, analízise. A két világháború közötti Magyarországon az iskolán kívüli tanulás meghatározó tényezői a levante, a cserkészlet és sportkörök voltak. Azt vizsgáljuk, hogy milyen szerepe volt ezeknek a szervezeteknek és az azokban zajló informális tanulásnak a fiúk életében.

Olyan időszakot választottunk, amikor Magyarország elindult a sportnagyhatalommá válás útján. A kutatás két labdarúgóra (Puskás és Deák), klubjaikra (Kispest Atlétikai Club és Szentlőrinci Atlétikai Club) és az őket „felnevelő” településekre fókuszál. A települések társadalom- és helytörténeti elemzésével, az egykori klubbársakkal, kortársakkal, a családtagokkal, rokonokkal készített interjúk alapján, valamint a helyi újságok cikkeinek analízisével, az időszakot ábrázoló képanyagok gyűjtésével és ikonográfiai elemzésével kívánjuk megragadni a kisközösségek nevelést és tanulást kínáló helyszíneit, az informális tanulás sportklubokhoz, cserkészethez, levantehez kötődő formáit.

Kulcsszavak: informális tanulás, levante, cserkészlet, sportklubok, identitás

PROBLÉMA

Az oktatási rendszer világválságának a jelzése, leírása, illetve a válaszok keresése már régóta foglalkoztatja a kutatókat (COOMBS 1969, HUSÉN 1979). Napjainkban sincs nyugvóponton a kérdés (MIHÁLY 2002), de az élethosszig tartó (lifelong learning) és az élet minden területét átfogó tanulás (life wide learning) fogalmai körül látszik körvonalazódni a tanulásnak olyan paradigmája, amely átfogó válaszlehetőséget kínál arra, hogy az oktatás hogyan viszonyuljon világunk felgyorsult és egyre gyorsuló technológiai, gazdasági, társadalmi változásaihoz (HALÁSZ 2008).

Az egész életen átívelő tanulás gondolata nyitott rendszerként tételezi a tudást, amiből még nem következik egyértelműen – rövid távon is nehéz pontosan meghatározni –, hogy mire készítse fel az iskola az új nemzedéket. Az a paradigmából adódik, hogy az oktatási intézmény feladata, hogy fejlessze a tanulást, mint az ember alapvető kompetenciáját, hogy az egyénben meglegyen az az attitűd, képesség és ismeret, amellyel a változásokra adaptív módon reagálhat. A *miként* és *hogyan* kérdéseire és általában az iskola funkcióinak meghatározására folyamatosan születnek a válaszok.

A lifelong learning (LLL) fogalma sem előzmények nélkül való, Field (2006) éppen a kontinuitásra hívja fel a figyelmet, hogy a 20. század eleji permanens nevelés és oktatás (lifelong education) fogalmának az utódaként, újraértelmezéseként is tekinthető. Az LLL fogalmához kapcsolódóan fontossá vált a tanulás keretei szerinti megkülönböztetése, ami alapján formális, nem formális és informális tanulásról (TÓT 2008) beszélhetünk. Napjaink oktatásügye számára az is világosan látszik, hogy a tudásszerzés iskolán kívüli helyszínei mind fontosabb szerepet töltenek be (CSAPÓ 2002), ezért lényeges szemponttá, megoldandó feladattá válik a más forrásokból szerzett tudások legitimálása (TÓT 2005), illetve az oktatómunkában való tudatos integrálása (CSAPÓ 2008). Ebben a felvetésben egyszerre hangsúlyos az informális tanulás szerepe az iskoláztatás mellett és az iskola által adható integrációs többlet, amely a különböző keretek között szerzett tudások összeillesztését segítheti.

Az Európai Bizottság (2000) úgy értelmezi az informális tanulást, mint ami „a mindennapi élet természetes velejárója”. Kiemelik azt is, hogy „nem feltétlenül tudatos tanulás, és lehet, hogy maguk az egyének sem ismerik fel tudásuk és készségeik bővülését”. Ez a megjegyzés is – közvetett módon – arra irányítja a figyelmet, hogy mennyire fontos a reflexió, a tanulásra való felkészültség és készenlét ahhoz, hogy az informális tanulás alkalmi és tartalmi tudatossá váljanak. Ugyanakkor az informális tanulás a tudás megszerzésének „ősi” formája, ami megvolt az iskola intézményének kiépülése, kötelezővé válása előtt, és azt követően is. Lényeges a kérdéssel foglalkozni azért is, mert az egyén életében az informális tanulás jelentős időt és teret tölt ki, még a magasan képzett személyek esetében is (COOMBS, AHMED 1974).

A KUTATÁS CÉLJA, KÉRDÉSEI

Az általánosabb cél annak a vizsgálata, hogy milyen szerepet játszott az iskolán kívüli nevelés, az informális tanulás az egyén szociális fejlődésében a két világháború közötti időszakban. A kutatás egy olyan csoportra fókuszál, amelynek sikere a testneveléshez köthető, ahhoz a területhez, amelyre az adott kor ve-

zetői kiemelt figyelmet fordítottak¹, a csoport sikerességét nemzetközi elismerés bizonyítja, hazai tekintetben pedig legendásnak számít – ez az Aranycsapat. A kutatás jelenlegi szakaszának konkrétabb célja az informális tanulás „történeti” formáinak a feltárása két szomszédos település, Kispest és [Pest]szentlőrinc fejlődésében. Azért ez a két település, mert a kispesti klub adta az Aranycsapat egyik kulcsjátékosát, a kapitány Puskás Ferenc személyében. Szentlőrinc pedig azért, mert – bár 1910-ben önállóvá vált Kispesztől – a két település fejlődése sok szállal kötődött össze nemcsak a korábbi évtizedekben, hanem a későbbiekben is. Még a húszas évek végén is napirenden volt a két település egyesítése. Kispest azért is figyelmet érdemel, mert a 20. századi Magyarország egyik legdinamikusabban fejlődő községe, majd városa. Statisztikai adatok bizonyítják, hogy Kispest lakosságának növekedési üteme magasan meghaladja a hasonló méretű – tízezernél több lakossal bíró – községek népességének gyarapodását.²

A következő kérdésekre keresünk választ: Milyen közösségi színterekhez kapcsolódtak az iskolán kívüli nevelés, az informális tanulás alkalmai? Mennyire tudatosodott a résztvevőkben az informális tanulás, mennyire volt hatással a későbbi életükre? Milyen volt a fiatalok tanulás iránti attitűdje? A feltett kérdések megválaszolásához és az érintett nemzedék személyessé tételéhez a két település egy-egy ikonikus alakjának – Puskás Ferencnek, a legismertebb magyarnak és Deák Ferencnek, az örökös gólkirálynak – a gyermekkorát, ifjú éveit vizsgálva kívánunk közelebb kerülni.

Feltételezzük, hogy a két játékosnak otthont adó települések társadalom- és helytörténeti vizsgálatával, az egykori klubtársakkal, kortársakkal, a családtagokkal, rokonokkal készített interjúk alapján, valamint a helyi újságok kapcsos-

¹ Mutatja ezt egyrészt a 1921. évi LIII. tc., amely a testnevelést állami feladattá tette (és egyúttal létrehozta a levante intézményét). Másrészt a sportlétesítmények számának alakulása: A háború előtt kb. 700 ilyen objektumot tartottak számon, az 1935-ben készült statisztika már 6822 létesítményt rögzített (ROMSICS 2005, 221).

² A tízezernél több lakossal bíró községek népességének szaporulata 1900-tól 1910-ig*

A község neve	Jelenlévő népesség		Tényleges szaporodás	
	1900-ban	1910-ben	abszolút számban	%-ban
Kispest	9804 fő	30 212 fő	20 408	208,2
Rákospalota	11 594 fő	25 147 fő	35 531	116,9
Erzsébetfalva	15 732 fő	30 970 fő	15 238	96,9
Petrozsény	7765 fő	12 193 fő	4428	57,0
Soroksár	8871 fő	13 345 fő	4474	50,9
Budafok	7273 fő	10 954 fő	3681	50,6

A statisztikában 61 magyarországi község szerepel, amelyek közül a táblázatunkban csak az 50% feletti népességszaporulattal rendelkezőket tüntettük fel (Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1910: 15).

lódó híreinek az analízisével, az időszakot ábrázoló képanyagok gyűjtésével és ikonográfiai elemzésével megragadhatók az informális tanulás fő szinterei. Mindezeket összekapcsolva Deák és Puskás életrajzával meglehetősen pontos és életszerű képet alkothatunk majd a két labdarúgó gyermek- és ifjúkorának mindennapjairól, a kisközösségek nevelést és tanulást kínáló helyszíneiről.

A két játékos sportpályafutásának párhuzamba állítása ahhoz is adalékul szolgál, hogyan épült, alakult ki az Aranycsapat. Mindketten ott voltak, pályára léptek a kísérletezések, a csapat formálódásának az időszakában, aztán az egyikük kulcsszerepet kapott a sikert sikerre halmozó gárdában, a másik pedig nem került bele.

A VIZSGÁLT KÖZÖSSÉGI SZÍNTEREK

Az informális tanulás közösségi szintereit vizsgálva ezen írás keretei között nem térünk ki a korban fontos szerepet játszó levante- és cserkészmozgalomra, a vallási életre, és az iskolai vonatkozásokra is csak utalásokat teszünk. Itt és most a település, a család, a grund (játszótér), a vendéglő és a sportegyesület kerül a figyelem középpontjába.

A TELEPÜLÉS

Az 1870-es évek folyamán a világvárosi fejlődésnek indult Budapest közvetlen szomszédságában kialakult egy sajátos település, Colonie-Klein-Pest, amely több szempontból is kettősség jellemzett.

Egyfelől azért, mert a fővároshoz közelebb fekvő része dinamikusan fejlődött: Pest, Buda és Óbuda egyesülésének évében Kispest megkapta a község címet, és egy évvel később már nagyközség lett. A közigazgatásilag idekapcsolt Szentlőrincen azonban – Budapest és Kispest lendületes fejlődéséhez képest – szinte megállt az idő, de éppen ez volt a vonzó a nagyvárosból elvagyók számára.

Másfelől azért is kettősséget mutat Kispest, mert kétirányú volt a betelepülés. A „bevándorlás” egyik iránya a fővároshoz köthető, ahonnan a jómódúak igyekeztek maguknak elővárosi telket, villát szerezni. Ők a Budapesttől távolabbi, ligetes Szentlőrincet vették célba. Nyugaton a 18. században – az ipari városok terjeszkedése, a metropolisok zsúfoltsága miatt – már meghatározó életérzéssé vált a városból való elmenekülés vágya. Ezt erősítette az a korabeli orvosi gyakorlat is, amely üdülőhelyek, gyógyfürdőhelyek hosszabb idejű látogatását ajánlotta a klienseknek az egészségük visszanyerése, megőrzése céljából. A kiáramlás a városokból később (a 20. század elején) tömegessé vált, amelyet elősegített a vasút, a nagyvárosi tömegközlekedés (MUMFORD 1985: 449–452).

A bevándorlás másik fő ága az Alföld felől irányult Kispestre. Azokban az években, amikor Kispest létrejött, közigazgatása kiformálódott, a magyar társa-

dalom egyik jellemző vonása volt, hogy felgyorsult a belső vándormozgalom. A gazdasági modernizáció, a mezőgazdaság tőkés átalakulása és az iparosodás hatására milliók hagyták el régi lakóhelyeiket és hagyományos életkörülményeiket. A belső migráció méreteit mutatja, hogy „1880-ban már minden negyedik, 1910-ben pedig minden harmadik ember máshol élt, mint ahol született” (*Encyclopaedia Humana Hungarica*). A kétirányú betelepülés következtében Kispest egyszerre mutatta az üdülőtelepek, elővárosok jellemzőit és a pionírok településeinek célszerű rendjét tükröző vonásokat. Ez utóbbit szemlélteti, hogy a Klein-Pesten megépült házak által kialakított 17 utcának nevet is adtak, s a településen iparosok, kereskedők nyitottak üzletet, műhelyt. A község ügyeit bíró, jegyző, tanácsnokok intézték. Megkezdte a működését – egy bérelt házban – az első iskola is (TÉGLÁS 1996: 133–134).

A vizsgált időszak elején, az 1920-as években a két település mind a nagyközségi, mind a városi működés formáit megmutatja. A helyi politikára, miként a „nagypolitikára”, az ország megcsonkításából fakadó döbbenet nyomta rá a bélyegét. A trianoni békeszerződés értelmében nemcsak jelentős területet és népességet csatoltak el Magyarországtól, hanem „megfosztották [...] vasúti hálózata, út- és csatornahálózata kétharmadától, erdei és bányái 80%-ától. [...] Ezek a büntetések sokkal szigorúbbak voltak azoknál, amelyeket a szövetségesek [...] legfőbb ellenségükre, Németországra mértek” (CARTLEDGE 2009: 90). Az új határok miatt az a sajátos feladat hárult a Népjóléti Minisztériumra, hogy otthont biztosítson annak a 350–400 000 menekültnek, akik az elcsatolt területekről húzódtak a trianoni Magyarországra. Csak 1920 tavaszán, „egy hónap leforgása alatt, mintegy 100 000 menekült érkezett, zömében tisztviselők, vasúti alkalmazottak, de voltak közöttük iparosok és gazdálkodók is. Befogadásukra a magyar állam nem volt felkészülve, ezért ezek az emberek családotul hónapokon át az őket szállító tehervagonokban maradtak” (CSICSAY 2002: 32).

Szentlőrinc kivette a részét a menekültek letelepítéséből. A Lipták-féle löszgyár – amelyet 1916-ban hoztak létre, és a termelés jellege miatt fallal vettek körül, továbbá törpe vízművel, csatornával és áramfejlesztővel is elláttak – nagy barakkokkal rendelkezett, amelyeket viszonylag könnyen lakhatóvá lehetett tenni. Ezen a 130 hektáros területen jött létre az Állami-lakótelep.

A barakkok vasvázas építmények voltak, amelyek oldalát mészteglából húzták fel, a tetejét pedig deszkákkal borították, s végül kátránypapírral fedték le. Ezeket a kb. 100–120 m hosszú, 25–30 m széles csarnokokat válaszfalakkal osztottak fel lakásokra: a két végén két-két kétszoba-konyhás, közöttük pedig egyszoba-konyhás tereket alakítottak ki. A víz és a villany be volt vezetve, víz-öblítéses mellékhelyiség és kis előkert tartozott a lakásokhoz (BÁRDI közlése, 2010). A telepen a munkálatok 1921 és 1926 között folytak, és az átalakítások mellett új részekkel is gazdagodott, amelyek jobb minőségű otthonok voltak,

mint a barakkból kialakított/leválasztott tűzveszélyes lakások. A korabeli sajtó 1921 szeptemberében adott először hírt³ a vállalkozásról. 1922 decemberéig mintegy 800 család nyert elhelyezést, 1924-re már öt-hatezer lakónak adott ott-hont a telep. A főváros korabeli ínségtelepeivel – Mária Valéria-telep, Augusztá-telep – összehasonlítva megállapítható, hogy „az Állami-lakótelep lakásai jelentősen felülmúlták a szükségslakások színvonalát” (TÉGLÁS 2002: 10).

Azért, aki tehette, jobb körülményeket keresett magának, s az innen elköltözők helyére fővárosi szegények kerültek. „1927-ben 400 lőrinci gyereket utaltak be az Állami Gyermekekmenhelyre. Ezek legnagyobb része az Állami-lakótelepről került ki” (*Pestszentlőrinci Újság*, 1927. augusztus 6.).

A CSALÁD

A Deák család az Állami-lakótelepen

Deák Dezső, a gólkirály apja, 1927-ben költözött a frissen elkészült Állami-lakótelepre. Az itt lakást kapók többsége erdélyi vagy felvidéki menekült volt, Deákék más minőségben kerültek ide. A családfő a telep gondnokságán vállalt állást, amihez a fizetés mellett szolgálati lakás is járt. A kétszoba-konyhás lakásba, amihez még előszoba, WC és egy kamra is tartozott, hat gyerekkel érkeztek a szülők: a három serdülő leánnyal, Laurával (16), Máriával (15) és Juliannával (13), valamint a kilencéves ifj. Dezsővel, az öt éves Ferivel és a kis Ilonkával, aki még be sem töltött az első évét (BÁRDI közlése, 2010).

Az Állami-lakótelep akkori gondnoka bognármesterként alkalmazta a Deák család fejét, akinek a fő feladata annak a 8-10 kocsinak a javítása, karbantartása volt, amelyeket elsősorban szemétszállításra használtak a telepen. Hetente kétszer gyűjtötték össze a hulladékot. A járműpark nagyobbik fele négykerekű szekér volt, a másik részt a kétkerekű kordék adták, amelyeknek a rúdja is kettős volt: aközé fogták be a lovat. A helyenként szűk utcák miatt volt szükség a kordékra.

Deák Dezső egyedül, segéd nélkül dolgozott a bognárműhelyben, amelynek az egyik oldalán az istálló volt, ahol a muraközi lovakat gondozták. A műhely másik oldala a raktárral volt határos, ahonnan gyakran vételeztek különböző anyagokat a munkások, akik a telep épületeinek, közműveinek a karbantartását végezték. Ezek az emberek mindig munkában találták a bognárt, mert ha éppen nem volt javítani való szekér vagy kerék, akkor kedvére faragott, így készített el egy pompás hintót a gondnok számára. A bognármester munkájával, határozott személyiséggel tiszteletet vívott ki magának a telepen (BÁRDI közlése, 2010).

Deák Dezső magas, szikár férfi volt, határozott fellépésű, szigorú ember, aki a kor divatja szerint pódrött bajuszt viselt. Az 1900-as évek elején jött fel Pest-

³ Az *Est* 1921. szeptember 3-ai számában.

re Kalocsáról, ahol 1884-ben született. Hogy a szakmájában dolgozott-e, vagy másképp kereste a kenyerét, nem tudjuk. Házasságkötése után házmesterséget vállalt, amivel szolgálati lakáshoz és megélhetést biztosító jövedelemhez jutott. Felesége, Mistrik Julianna, aki erős felépítésű, melles palóc asszony volt, közel olyan magas, mint a férje, s csak egy évvel volt fiatalabb az uránál. Ő Besztercebányáról került Budapestre, és férjhez menetele előtt egy grófi családnál volt cseléd. A házasság után – mivel sorban jöttek a gyerekek – háztartásbeli lett (BÁRDI közlése, 2010).

A család megélhetését a házmesterség biztosította, amely tevékenységet először a IX. kerületi Tompa utca 13. szám alatt gyakorolták, ahol a földszint 13-ban laktak. Később (szintén a „Franzstadt”-ban) a Viola utcában – kétudvaros, körfolyosós – házban végezték munkájukat. A házfelügyelői foglalkozást mind többen választották a 20. század első évtizedében, hiszen a nagyléptékkel fejlődő fővárosban egyre több bérlakás épült, s szükség volt a „hausmeister”-ekre. Másfelől a faluról a városba kerülők számára az altisztté válás volt a társadalmi mobilitás járható útja, aminek sokak által választott formája volt – a vasúti vagy postai szolgálaton túl – a házmesterség. Az altisztek közül sokan a meglévő hivataluk mellé vállalták fel a házfelügyelői teendők ellátását. Az ilyen összevont jövedelem már egy tisztességes megélhetést nyújtott. A „szakma” erősödését is jelzi, hogy a fővárosi házmesterek betegsegélyező- és társadalmi egyesülettel is rendelkeztek.⁴

Deák Dezső számára a házmesteri státusz a társadalmi pozíciójának megörzését jelentette, hiszen iparosként és altisztként is a kispolgársághoz tartozott.

Deák Bamba a Viola utcában született 1922. január 16-án. Négyéves korában kezdte el rúgni a rongylabdát a ház udvarán vagy a közeli grundon (PONGRÁCZ 1992: 155). A ferencvárosi levegővel a foci szeretetét is magába szívta, de az igazság az, hogy az alsóbb társadalmi rétegek fiúgyerekei körében egyre népszerűbbé vált ez a játék. A focit az új helyen, az Állami-lakótelepen is folytatta, hiszen itt még több lehetőség, szabad terület kínálkozott, és társak is kerültek szép számmal. Persze a „rúgó labdán” kívül más játéka is akadt az itt élő gyerekeknek. A fiúk szívesen versenyeztek, hogy ki tudja messzebbre ütni a pilinckát vagy bigét.⁵ Az ügyesebbek nemcsak könnyedén játékba hozták a

⁴ A budapesti házfelügyelők betegsegélyező- és társadalmi egyesülete könyvtárának jegyzéke. Budapest, 1911. Fritz Ármin kny. 8-r. 20 1. <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00155/pdf/184-185.pdf>

⁵ Ütőfával röptető csoportos versenyjáték. Nagy elterjedtségére vall sokféle elnevezése passzív játékeszközéről (*bige, pige, pike, brige, brincka, peca, pilincka, pilincke, dólé*), egy 10–12 cm hosszú, 2–3 cm átmérőjű keményfa pecekről, amelyet mindkét végén megegyeztek. Ütője (aktív játékeszköze) a *kánfa, kámpa, kámba, verő, kampaverő, bigeütő, bigefa, levater, levatta*, egy 60–70 cm hosszú lécs vagy husáng. A játékosok igyekeznek a földön fekvő bigét hegyre ütéssel felütni, majd a levegőben elütni. Lépésben számolják,

földön fekvő bigét (hegyre ütéssel), hanem a husángjukkal a levegőben többször megtáncoltatták a pecket, és csak ezután ütötték el. Volt olyan, hogy lyukra játszották, mint a másik kedvelt játékukat, a golyózást. Kedvelt játék volt még a fiúk körében „Az adj, király, katonát!”, aminek a rituális párbeszéde után komoly fizikai erőpróba következett. A lányok inkább ugróiskolát játszottak, vagy szívesen babáztak, de különös ügyességgel pörgették a diabolót is: két pálcát összekötő zsinóron táncoltatták az orsót, időnként a magasba lendítették, majd elkapták a zsinórral, és folytatták a pörgetést.

Feri leány- és fiútestvéreivel egyaránt jól kijött, jól megértették egymást, ami nem volt nehéz, mert az ifjú nagyon szelíd volt, ami igencsak ellentmondásban volt ijesztő természetével.

Mivel az Állami-lakótelepen nem volt elemi iskola, azt a községben járta ki. A polgárit már a lőszergyári gépházból kialakított tantermekben végezte el. Az iskolának tornaterme nem volt, jó időben a lakótelep sportpályáján játszottak a fiúk. Gyárfás Károly igazgató igyekezett gondoskodni arról, hogy a szűkös körülmények között elfogadható pedagógiai munka folyjék (TOMORY 1996: 161). Deák polgári befejezése után előbb pék-, majd hentestanoncnak állt teljes mértékben megfelelve már a későbbi törvénynek is, amely hat elemi elvégzését írta elő a tanoncság megkezdéséhez (1936. VII. tc.). Meg kell jegyezni, hogy a mesterek – akiknek több mint 15%-a analfabéta volt 1920-ban – a négy elemi elvégzésének előírását sem igazán tartották be (GYÁNI-KÖVÉR 2006: 299).

Mistrik Julianna, Deák Bamba édesanyja valószínűleg valamilyen iparosbálon vagy más táncmulatságon ismerkedhetett meg élete párjával. Az asszony hithű katolikus volt, aki rendszeresen gyakorolta a vallását, hétköznaponként litániára, vasárnap reggel misére járt. Deák Dezsőről ezt nem lehetett állítani, ő valószínűleg a házasságkötésen kívül nem volt templomban. Pedig minden vasárnap – reggeli után – elegánsan felöltözött: fekete csikos öltönyt vett magára, kézbe fogta a sétálópalcáját, és tett egy kis sétát a telepen (BÁRDI közlése, 2010).

A Purczeld család Kispesten

Purczeld Ferenc – Öcsi édesapja –, aki szintén futballozott, 1929-ben lett a Kispest AC játékosa. Mivel városi alkalmazásba is került, ezért feleségével és kétéves fiával Kispestre költözött, ahol az ún. városi házakban talált otthonra a család. A városi házak nyolc, egyenként négylakásos földszintes házat jelentett, amelyek a temető és a focipálya (ma Bozsik-stadion) között helyezkedtek el. A

hogy ki tudja messzebbre röpíteni. A bigéző igyekszik egymás után minél többször játékban maradni, ezért a felütött bigét oldalütéssel el kell találnia, különben „lesül”, át kell adnia az ütést társának. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/1-734.html>

szoba-konyhás, kamrával és kis verandával rendelkező lakásokat elsősorban a város alkalmazottainak szánták, akik lakbért fizettek a tulajdonos Kispest városának. A szoba, amelyben az ágyakon kívül nemigen fért el más, a meleget a konyhai sparhelttől kapta. A nyolc ház lakói két udvari csapról nyerték a vezetékes vizet, és közősek voltak a vécék is. A lakás közel volt a kispesti pályához, Öcsi legnagyobb örömére.

Az id. Purczeld, aki „taksonyi sváb családból származott, nagyszülei még csak németül tudtak, szülei is svábul beszéltek egymással”, 1902-ben született, és Soroksárról került a fővárosba. Ő már kizárólag a magyart használta odahaza, és az asszimilációs folyamat másik jellemző nyilvánulása, hogy magyarosította a nevét. A lakatosmesterséget tanulta ki fiatalemberként, és hamar megmutatta a labdarúgásban is az ügyességét: a szakmájához híven a Vasasban játszott. Házasságkötését követően feleségével, Bíró Margittal, aki egy kecskeméti földműves család leánya volt, a józsefvárosi József utcában laktak. Ide hozták haza az 1927. április 1-jén született első gyermeküket, az ifjabb Ferencet. Második gyermekük, Éva, már Kispesten látta meg a napvilágot. A családfő a kispesti „vágóhídon dolgozott mázsamesterként, de egy időben borellenőrként járta a környéket, mindenesetre városi alkalmazottként kapta a fizetését, amelyet tehát közvetve már ő is a futballnak köszönhetett” (SZÖLLŐSI 2006: 37). Az anya varrónőként, illetve a közeli mosoda vasalónőjeként hozott pénzt a családba. A szülők jó kedélyű emberek voltak, volt honnan örökölnie Öcsinek a jó kedvét. Az apa gyengéje a fröccs volt, amire szívesen betért valamelyik kisvendéglőbe, ami Kispesten bőven akadt. Nemcsak az unokatestvére (Schubert-féle) vendéglőjét részesítette előnyben, hanem gyakran betért az Aranykulacsba is, ahova edzés után a srácok is követtek. A fiatalok málnáztak, ő pedig kitartott a fröccs mellett (BUZA 1998: 127). Nemegyszer előfordult, hogy nem kellett a számlát rendezni, mert így támogatták a vendéglősök a csapatot, a Kispesti Atlétikai Clubot.

Az ifjabb Ferenc tízéves volt, a Szekfű utcai iskolába járt, amikor apja befejezte labdarúgó pályafutását, és gondolván a jövőre, edzői vizsgára készült. Ebben az évben (1937) változtatott nevet. „A felvetődött lehetőségek, a Pusztai és a Puskás közül az utóbbit választotta. Nem tudhatta, hogy ezzel a döntéssel a majdani legismertebb magyar szót szentesítette” (SZÖLLŐSI 2006: 37). Az utókor lelkesedése mellé meg kell idéznünk a korszakot, amelyben a névváltoztatás történt.

A családnév-változtatások (elsősorban: névmagyarosítások) végigkísérik a 19–20. századi történelmünket, de az addigi legnagyobb kampányt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter 1933. július 22-i rendelete indította el. „A rendelet kiadásának egyik burkolt célja az volt, hogy névváltoztatásra ösztönözze a közalkalmazottakat, illetve a közszolgálatban állókat. Ennek érdekében bizonyos kedvezményeket biztosítottak számukra” (NAGY 2009: 173). A kampány

népszerűsítésére a belügyminiszter egy bizalmas körrendeletet is kiadott alig két héttel a rendelet megjelenése után. Keresztes-Fischer azzal érvelt, hogy: „A múltban a nemzet ez idegen neveknek kárát nem látta. Itthon komoly hazafiaknak ma sem jut eszébe, hogy idegen nevű honfitársaik magyarságát nevők hangzása után ítélik meg. A közelmúltnak világot felforgató és hazánkat megsemmisüléssel fenyegető eseményei azonban a nemzetet példátlan küzdelemre kényszerítik” (Idézi: NAGY 2009: 174). Gondosan elkerülve Trianon megemléztetését, annak revíziójára utal, amely küzdelemben elejét kívánja venni az ellenfelek azon érvének, amely a hazai lakosság egy részének magyarságát vonja kétségbe. Ezért a hazának tett szolgálatként tekinti a névváltoztatást, amelyben a közigazgatási tisztviselőktől várta el, hogy példát mutassanak azért, hogy: „Ne állíthassa többé senki, hogy honvédségünk, tisztviselőink, leventéink, cserkészünk, sportolóink között és a lakosság többi rétegében helyet foglaló honfitársaink – mert idegen a nevök – nem magyarok” (Idézi: NAGY 2009: 174).

Azt, hogy a júliusi rendelettel elindított és a titkos népszerűsítési felhívással is támogatott kampánynak volt fogantatója (különösen az alsóbb hivatalnokok körében), mutatják az alábbi táblázatnak a harmincas évekre vonatkozó adatai (KOZMA 2009: 351). Ezek a névváltoztatások nyilván nem csupán a megszólított tisztviselők belátásából, köteleességérzetéből fakadtak, s nem csupán az alispánok, polgármesterek kellő felvilágosító munkájának és aktivitásának az eredményei, hanem valamiféle nyomásgyakorlás is működött. Ezt támasztja alá Keresztes-Fischer 1934. január 9-i bizalmas körrendelete, amelyben elrendelte, hogy a fenyegetésnek és a kényszernek még a látszatát is kerüljék (NAGY 2009: 176).

1. táblázat: A hatóságok által engedélyezett névváltoztatások száma, 1933–1956 (becsült esetszámok)⁶

Időszak	Engedélyezett kérelmek becsült száma	Évi becsült átlag
1933–1935	61 500	20 500
1936–1937	15 800	7900
1938–1939	8100	4050
1940–1943	23 700	5925
1944	2600	2600

⁶ „A korszakból ismert számokra (korabeli minisztériumi feljegyzések, iktatókönyvek) és egy nagyszabású mintavételes kutatás eredményeire támaszkodó becslések. Erről lásd KOZMA 1997, KARÁDY-KOZMA 2002” (KOZMA 2009: 351).

1945–1946	28 600	14 300
1947–1950	11 500	2875
1951–1953	3000	1000
1954–1956	7500	2500

Öcsi tanulmányait a Petőfi Sándor utcai iskolában folytatta, ahova már Pus-kás Ferencként iratkozott be. Nem igazán az iskola érdekelte, de igyekezett eleget tenni a követelményeknek, bukás nélkül vette az akadályokat. Energiáit, figyelmét a foci kötötte le, az töltötte be a gondolatait, álmait. Jó játékos sze-retett volna lenni. Hogy már ekkor megcsillant valami a tehetségéből, mutatja, hogy a Kispest csapata egy évvel korábban leigazolta, mintsem azt hivatalosan tehette volna. Ehhez más nevet és születési dátumot kellett használniuk, de ebbe is belementek. Ebben szerepe lehetett az apja megbecsültségének is, de annak a családi légkörnek mindenképpen, amilyen a Kispest AC-t jellemezte. A csapat intézője (később edzője), Szűcs Nándor is a lelkén viselte Öcsi és elválasztha-tatlan jó barátja, Bozsik Cucu sorsát, és különféle megbízásokkal – a nővére Sárkány utcai fűszerüzletében kellett segíteni a srácoknak – próbálta őket egy kis pénzkeresethez juttatni (SZÖLLŐSI 2006: 40).

Öcsi kissrácként is alakította magáról a „legendát”, mivel nem akarta, hogy esetleg csúfolják április elseje miatt, ezért a környezete úgy tudta róla, hogy 2-án született. Azt is sikerült elérnie, hogy elfogadják a többiek az időnként har-sány megjegyzéseit, és kis termete ellenére ő legyen a társaság központja.

Az altiszti réteg

Kispest és Szentlőrinc lakosságának a zömét a kispolgárság adta. A kispol-gárság az 1910-es népszámlálás szerint (családtagokkal együtt 2,3 millió fő) az ország népességének egynyolcadát adta (*Encyclopaedia Humana Hungarica*). E társadalmi rétegen belül három jól körülhatárolható típus különíthető el: az iparosok, a kereskedők és az altisztek. Az első két csoporthoz tartozók létszáma 1930-ban 300 000 fő, ami – ha hozzávesszük az eltartottakat is – kb. egymillió-s népességet tesz ki. A kereskedők, akik a jelzett létszám több mint egynegyedét adták, iskolázottabbak voltak az iparos kispolgároknál, jóllehet a kereskedői élethivatás gyakorlása nem volt szakképzettséghez kötött. Ők alkották „a ma-gyar társadalom egyik legvárosiasabb rétegét” (GYÁNI-KÖVÉR 2006: 301). „Kispolgárnak a szó legigazibb értelmében a segéd nélküli és a legföljebb 3 segédet tartó iparos számított a Horthy-korban. E társadalmi csoport fontos vo-nása volt a kisszerűség, a szűkösség, valamint a szegénység”, amit „nemcsak a műhelyek átlagos alkalmazotti létszáma, hanem a kisiparosok alacsony jöve-

delme” is magyaráz (GYÁNI–KÖVÉR 2006: 296). Az említett gazdasági pozíció ellenére a rétegben működött a parasztgazdákkal szembeni felsőbbségérzés, amelynek intézményes formáját jelentették az iparos körök.

A kispolgárság harmada alkalmazottként kereste kenyerét. Ide sorolhatók mindenekelőtt a közszolgálatban álló kistisztviselők és altisztek, akik az állami és városi hivatalok, a hadsereg, a csendőrség és a rendőrség alacsonyabb szintű, végrehajtó jellegű feladatait végezték. A közlekedés és a hírközlés forradalmi fejlődése is tízezrekkel gyarapította a kispolgárságot (vasúti és postai altisztekkel). Élethelyzetük hasonlósága alapján közéjük sorolhatók a gyárak művezetői, az uradalmak ispánjai és a nagy bérházak házmesterei is. Az altiszti rétegbe tehát egymástól igen távol álló foglalkozások képviselői tartoztak, de számos közös jellemzővel rendelkeztek: többnyire egyenruhát viseltek, munkavégzésüket, magatartásukat aprólékosan meghatározták a szabályzatok. Az ilyen mentalitás inkább jellemző volt Deák apjára, az id. Purczeld – talán a futballista időszaknak is köszönhetően – nyitottabb volt.

„Az altiszti réteg [a társadalom egyik leginkább dinamizált csoportja] arculatát és identitását döntően meghatározza, hogy mintegy átmenőcsatornát képez a lent és a fent (pontosabban a közép) világa között. [...] Az 1930-as mobilitási statisztika tanúsága szerint az altisztté válás mindenekelőtt a parasztság leszármazottai előtt nyitotta meg a fel- és a kiemelkedés útját [...] a létszámában roppant dinamikusan gyarapodó foglalkozási csoport utánpótlását kizárólag külső forrásokból fedezte; [...] az altisztek fiai rendszerint felfelé léptek tovább” (GYÁNI–KÖVÉR 2006: 304–305). Ez a megállapítás érvényesnek bizonyult Deák és Puskás esetében is.

„Az altisztek feltűnő iskoláztatási hajlama már a kortársaknak is szemet szűrt. Németh László az 1930-as évek derekán, midőn átmenetileg iskolaorvosi állást töltött be egy budai polgári iskolában, felfigyelt a jelenségre és megállapította, hogy ez a réteg a polgári iskola talán legbiztosabb társadalmi bázisa” (GYÁNI–KÖVÉR 2006: 305).

Ez a megállapítás a két Ferire nem teljesen illett. Az iskola iránt egyikük sem mutatott nagy elhivatottságot. S ha elvégeztetett is a polgári iskola, igazából nem az iskolán keresztül szerettek volna előrébb jutni, érvényesülni. Deák még beállt szakmát tanulni, de az öt évvel fiatalabb Puskás már abból a tevékenységből akart megélni, amit a világon a legszívesebben végzett: a fociból. A két labdarúgó gondolkodásában is nyomot hagyott a rétegre jellemző szűkösség, szegénység: mindkettőjüket erősen motiválta a biztos megélhetés vágya, a ’jól lakni’ közvetlen és átvitt képze.

A GRUND

A kispesti grundokon a Bozsik fivérek a többi sráccal együtt lelkesen rúgták a rongylabdát. Ide, a grundok porfelhős csatáiba kapcsolódott be még az iskola megkezdése előtt Puskás, azaz az ifjabb Purczeld Feri is. A Bozsik fiúk közül Jóskaival került nagyon jó barátságba. Akkor ott a grundon, később a Kispest csapatában, majd a válogatottban is elválaszthatatlan jó barátok voltak. A nagyszájú, a kivagyiságával provokáló, a másoknak odamondó, megjegyzéseivel nem ritkán kötözködő kis Purczeld kiváló barátira lelt a nála másfél évvel idősebb szótlan, szerény fiúban. Jóska is benne volt a különböző csínyekben, de tudott megálljt mondani, ha valami túlhajszolt, örült ötlete támadt a folyton 'pörgő' társának, és az hallgatott rá. Erre a nyugalanságra is utalt a már idős Puskás az egyik nyilatkozatában: „Minél több gólt lösz, annál nyugodtabb vagy” (ALMÁSI 2009). Ebben benne van, hogy a játék célt tud adni a nyugalanságból eredő energiáknak, és a foci sava-borsát jelentő gól megszerzése megnyugvást, örömet, sikert jelent, de úgy, hogy újabb és újabb gólt kell rúgni.

Igazán elemében Feri a játék közben volt, és szemtelenül pimasz cseleket csinált, gyakran az idősebb és nagyobb fiúk lába között gurítva át a labdát, kihasználva a maga fürgeségét és az ellenfél lassúbb fordulékonyosságát. Ezt a cselt – a láb között átgurított labdát – a futballban kötélynak vagy bőrnak szokták nevezni, és elég megalázónak tartják arra nézve, akit így csap be az ellenfele, főleg akkor, ha ilyen többször is előfordul. Márpedig a kis sváb fiú szinte sportot űzött abból, hogy egy meccsen minél több „kötényt” kiösszon az ellenfél védőinek. Szerencsére a góllövés vágya és öröme nagyobb volt benne annál, hogy belefeledkezzen az öncélú cselezgetésekbe.

Ha a fiúk nem meccset vívtak, akkor „cicáztak”, vagyis úgy játszottak, hogy egy kört alakítottak, és egymásnak rúgták a labdát. A nehézséget az jelentette, hogy egy valaki középre állt, neki az volt a feladata, hogy futva, támadva megakadályozza az átadást, hogy megszerezze lábbal a gömböt. Ha ez sikerült, akkor az állt a helyére, akitől elvette. Ezt játszották úgy, hogy szabad volt többször is hozzáérni a labdához, vagyis lehetett cselezni, de volt olyan változat is, amikor kikötötték, hogy egyérintős a játék: ha valaki már belerúgott a játékszerbe, legközelebb csak akkor tehetett, ha már egy másik is hozzáért. Máskor – akár két meccs között – gyakorolták a különböző trükköket, szelídítették a labdát, esetleg órákon át dekáztak, mintha a lábukhoz nőtt volna a játékszer. Próbálgatták, gyakorolták megtartani a lábfejen, onnan felemelni a homlokra, ott pattogtatni, dekázni egy darabig, majd beejteni a nyak és hát közé, s ott megtartani egy kis időre, hogy aztán újra lábra lehessen venni és felváltva jobbal, ballal belerúgni, hogy közben ne érjen földet (MURAKÖZI közlése, 2010). Mert a labdának varázsa van, akkor is, ha nem bőrből készült, mint a „nagy”, az igazolt játékosoké,

hanem rongyból, vagy éppen szalmából hozták létre.⁷ A varázs egyik jele, hogy aki már közelebbi kapcsolatba került a gömbbel, az, ha meglátja, mindjárt kész-tetést érez a játékra. A fiúk alig várták, hogy befejeződjön az iskola, rohantak a grundra focizni (MURAKÖZI közlése, 2010). Gyakran előfordult, hogy a szülők – akik nem szerették volna, hogy az iskola kárára menjen a foci – határozott tiltása ellenére titokban lopakodtak ki a grundra (BORECZKY 2001: 154).

Akármelyik játékot is játszottak a fiúk, az szabály nélkül nem ment. A meccs-nél is, ahol a futball szabályai voltak a mérvadóak, külön megállapodtak abban, hogy meddig tart a pálya, hogy milyen magasságig ér a gól (hiszen a kapufákat fűcsomóval, kövel, esetleg leszúrt bottal jelezték, így felsőléc nem volt), hogy hány gólig megy a mérkőzés, hogy vitás helyzetekben ki dönt stb. Ugyanígy szükségük volt a szabályra, ha csak gyakoroltak, trükköket próbáltak. Mivel egy labda volt, be kellett osztani, kire mikor kerüljön sor. Ezt – ha fontos volt – sorsolással (két keresztbe tett marok közül melyikben van a kavics) döntötték el, ha hamar végére akartak érni a dolognak, akkor az kezdett, aki hamarabb kikiabálta, hogy ő az első. (A további helyek is kikiáltással dőltek el.) Persze előfordult, hogy valaki úgy érezte, hogy nagyon közel jár az adott csel, trükk megvalósításához, és ahelyett, hogy tovább adta volna a labdát, próbálta gyorsan megismételni a kunsztot. Az ő büntetése az volt, hogy a következő körből kimaradt (NEMES közlése, 2010).

A csoportban kialakultak a szerepek. A kapusposzt betöltése körül voltak nehézségek, mert egyfelől erre kevés volt a jelentkező (a többség inkább gólt szeretett rúgni), másfelől fizikailag nagy fiúra volt szükség, aki bátran szembenéz az erős lövésekkel, s akinek nagyobb az esélye megakadályozni, hogy a kapuba kerüljön a labda. Formálódott a rangsor, ami nagymértékben attól függött, hogy ki milyen jól focizott, de belejátszott az életkor is. A rangsor elején lévők választottak csapatot, ha egymás között játszottak, és ők határozták meg, ki lép pályára, ha a másik grundbeli fiúkkal mérték össze a tudásukat. Ezek a külső ellenfél ellen folytatott küzdelmek tovább erősítették a csapat összetartását.

A grundon, miként a focicsapatban is, mindenkinek volt beceneve. A kis Purczeld gyereket egymás között „Sváb”-nak szólították (az Öcsi nevet később kapta), Bozsik Józsefet „Cucu”-nak, fivérét, a kiváló kapust „Cigány”-nak hívták. Érdekes, hogy az álmodozó szemű, daliás kiállítású Deáknak, aki másik grundon kergette a labdát, nem volt beceneve. A „Bamba” később, már középcsatár korában ragadt a nevéhez (BÁRDI közlése, 2010).

⁷ Puskás – hűga elmondása szerint – a labdakészítésben is ügyesnek bizonyult. A jól kitö-mött harisnyát a földhöz ütögette, tömítette, formázta, majd gondosan, gyönyörű öltések-ke-l varrta össze (ALMÁSI 2009).

A grundon előfordult, hogy nem akármilyen nézői akadtak a játéknak. A sportegyesületek intézői időnként ellátogattak a grundokra, és invitálták a gyerekeket, hogy menjenek el a klub játékosborzására.

A VENDÉGLŐ

Vendéglők már a 20. század elején is szép számmal működtek Kispesten és a hozzátartozó Szentlőrincen. Egyfelől Budapest közelsége adott – ha nem is állandó, de szép számú – közönséget. Voltak fővárosi asztaltársaságok, egyletek, más szakmai közösségek (többek között a gyógyszerészek), akik egy-egy rendezvényüket Kispesten vagy éppen Szentlőrincen tartották, ami akkoriban felért egy kirándulással. Másfelől a vendéglők a szűkebben vett helyi lakosságra, a kb. egy-két kilométer sugarú körön belül lakókra számítottak, innen igyekeztek kialakítani a törzsközönségüket. A fizetőképes kereslet meglétét mutatja, hogy rendre másra nyíltak meg a kávéházak is.

Voltak kis családi vállalkozásban működő vendéglők is, amelyek valóban csak a szűk környezetben lévő lakosságból tartották el magukat. Ilyen volt a Kispesten született színész, Sinkovits Imre szüleinek a vendéglője is a Damjanich utcában. A szülők Vas megyéből jöttek, ami újabb adalék ahhoz, hogy milyen sokfelől érkeztek Kispest lakói. Azért kerültek ilyen messzire hazulról, mert a feleség apja, aki vízimolnár volt, kijelentette, hogy nem adja a lányát egy pincérhez. Egy élő példa a már fentebb említett iparos gögre. Eleinte jól ment a Sinkovits család vendéglője, de a gazdasági krízis elvitte a vállalkozást 1929-ben, ezért kisebb lakásba költöztek (SINKOVITS Imre visszaemlékezése).

A nagyobb vendéglősök arra törekedtek, hogy üzlethelyiségük a főútvonal közelében legyen, de ugyanilyen fontos volt, hogy különleges kínálatokkal is odavonzzák, illetve megtartsák vendégeiket. Így helyet adtak báloknak és színházi daraboknak, egyesületi ülésnek és hangversenynek, mozielőadásnak és a sportklubok rendezvényeinek. Tartottak a vendéglőkben farsangi esteket és szüreti bálakat, a nyári időszakban pedig elengedhetetlen volt a kerthelyiség működtetése, ahova a tulajdonosok igyekeztek kitűnő zenekarokat szerződtetni. A kerthelyiségek fontos tartozéka volt a kugli, amely játékból szívesen szerveztek versenyeket is, komoly nyereményeket kitűzve. A versenyek nyereményeinek változásán keresztül is érzékelhető a gazdasági világválság hatása. Míg a század elején zenélő automata, aranyóra, opálgyűrű volt az első három díj, addig a húszas évek végén bárány, kakas és egy pár csirke jelentette a nyereményt (*Kispest-Szentlőrinc*, 1929. április).

A kugli révén a Grundbeli srácoknak lehetőségük nyílt más oldalról is betekintést nyerni a felnőtt világába. Néhányan olyan kiválasztásban részesültek, hogy szombaton és vasárnap állíthatták a bábuikat néhány fillérért cserében, és fültanúi

lehettek a játék közbeni beszélgetéseknek. Ilyenkor szóba kerültek a *Kispest-Szentlőrinc* hasábjain megjelent hírek csakúgy, mint a pletykák, találgatások, de fontos téma volt a foci is. A helyi csapatok mérkőzései mellett figyelemmel kísérték a Ferencváros szereplését a bajnokságban. A fővárosi vendégektől hallottak a kéregvasútról és az orfeumok világáról is (NEMES közlése, 2010).

Gyakorta került szóba a nehézkes közlekedés a főváros irányába és az utakon lévő nagy por, ami különösen nyaranta okozott gondot (a vendéglők működésének is). Az utóbbin a gyakori locsolással igyekeztek úrrá lenni, az előbbi tekintetében pedig a bérfuvarosokkal egyezkedtek, és ennek alapján Kispestről Budapestre jutányos autóközlekedést kínáltak este nyolc órától reggel öt óráig. A húszas években katonazenekarral és péntekenként szegedi halászlével hirdette magát a kispesti Városi Vigadó (SALY 2004: 28).

A vendéglők fontos színterei voltak a közösségi létnek, otthont adva az országos és a helyi ünnepeknek, de a hétköznapiaknak is. A tulajdonosok maguk is támogatták az egyletek, asztaltársaságok létrejöttét és működését, a város vezetésében (pl. a Varjú-dinasztia feje) és a sportegyesületek tisztikárában egyaránt vállaltak tisztségeket, vagy szponzorálták a klubokat. A két szomszéd település vendéglősei rendszeresen játszottak barátságos labdarúgó-mérkőzést egymás ellen. (Ilyen összecsapáson felkért bíró Deák is, Puskás is volt, mikor már ismertebb játékosok lettek.)

A klebelsbergi program az iskolák építése mellett kultúrházak létrehozásával is támogatta a lakosság tanulását, művelődését. A kultúrházak népszerűek és látogatottak voltak: Kispesten 1923-ban nyitotta meg a kapuit a Munkásotthon, amely közadakozásból épült. 1928-ban a szentlőrinci Állami-lakótelep is egy új, 200 főt befogadó kultúrházzal gazdagodott. A Komlós család nevéhez köthető a kulturális központ színes és nívós műsorának kialakítása, és számos műkedvelő polgárnak köszönhető, hogy segítségükre voltak a megvalósításban.

A SPORTEGYESÜLET

A sport a Horthy-korszakban már tömegek időtöltésévé vált. Világméretű jelenséggel állunk szemben, hiszen a munkaidő szabályozása, a szabad idő növekedése kedvezett ennek a folyamatnak. Magyarországon még inkább elősegítette a tömegsportok kialakulását, hogy az ifjúsági testnevelést – katonai szempontok miatt – tudatosan támogatta a kormány. Minden sportot tekintve a versenyzők száma meghaladta a 100 000 főt. Az elért eredmények, az olimpiákon felmutatott sikerek azt bizonyítják, hogy Magyarország a versenysportok terén kezdett nagyhatalommá válni (ROMSICS 2005: 221).

A legnépszerűbb sportág a labdarúgás volt.⁸ Egyfelől azért, mert könnyen hozzáférhető, olcsó volt: létesítmények és felszerelés nélkül is lehetett üzni. Mint ahogy rengeteg fiú tette a külvárosi grundokon vagy a faluszéli libalegelőkön, akár mezítláb is. Másfelől a népszerűségét az magyarázza, hogy egy roppant élvezetes és kreatív játékról van szó, amely egyszerre nyújtja az önfeledtség örömét, az egyéni és a közös siker lehetőségét és átélését, a küzdelem, az ügyesség és az erőpróba feszültségét. A futball a külső szemlélőt is megragadta hihetetlenül kombinatív mivoltával, nem véletlenül vonzott hétről hétre ezreket a mérkőzések megtekintése.

A vizsgált települések első két sportegyesülete 1908-ban Szentlőrinci Atlétikai Club (SZAC), illetve 1909-ben Kisperesti Atlétikai Club (KAC) néven alakult meg. Ekkor egy közigazgatási egységként működött a két település Kisperest irányításával, és Szentlőrinc önállósodási törekvése magyarázza, hogy élen járt a klubalapításban. Mindkét egyesület több sportág (atlétika, kerékpározás, tenisz, torna stb.) fejlesztését tűzte ki célul, de a népszerűségben itt is a foci volt az első. Jellemző adat, hogy alig készült el a Wekerle-telep, 1913-ban létrejött a Wekerle-telepi Sport Club (WSC).

Korszakunkban gomba módra szaporodtak a sportegyesületek, 1934-ben tizenkettő működött Szentlőrincen (PIHGY, 2007), és szinte kivétel nélkül mindegyikben a foci volt a húzósportág.

A labdarúgóklubok jellemzően kölyök (10–13 év), ifi (14–17 év) és felnőtt (18. életévtől) csapattal rendelkeztek. Mindhárom korosztályban két-két csapatot szerveztek, ami a felnőttek esetében a nagy csapatot, illetve a tartalékot jelentette, az első két kategóriában az életévek szerint csoportosítottak, de itt is szerepet kapott a pályán mutatott tudás. Erőteljes hierarchiát jelentett a játékosok között, hogy ki melyik szintű csapatban játszott. A kölyökcsoportba bekerült kisserécek áhítattal nézték a „nagyok” játékát, és tervezgették, hogy milyen lesz, ha följebb és följebb kerülve már ők húzzák magukra a klub felnőtt bajnoki mezét, miközben már arra is büszkéek voltak, hogy a grundról egy egyesületbe igazoltak.

A hierarchia a felnőttek között, az első csapatban is érvényesült: megmutatkozott abban, hogy kinek mennyire volt szava az öltözőben, vagy hányadik volt a fürdésnél (jutott-e még meleg víz neki). Magától értetődött, hogy a fiatalabb játékosok magázták a náluk nyolc-tíz évvel idősebb társakat. Az megtiszteltetésnek számított, ha egy fiatal játékos a csapat utazásánál vihetett a már befutott

⁸ „A »rúgólabdázás«, azaz a foci 1895-ben indult hódító útjára Magyarországon. Az első nyilvános mérkőzést 1897-ben játszották. Ezen a mérkőzésen 2000 néző jelent meg. Alig másfél évtized múlva, amikor a Ferencvárosi Torna Club, a Fradi labdarúgócsapata 1911-ben hazatért első külföldi turnéjáról, a Keleti pályaudvaron már 30 ezer szurkoló várta a sikeres játékosokat” (ROMSICS 2005: 100).

játékosárs vulkánfiber bőrröndjét, vagy kipucolhatta a cipőjét. A beilleszkedési folyamat része volt, hogy a fiatalabb játékosokkal hozattak az idősebbek maguknak fröccsöt (BORSI-KÁLMÁN 2008: 97–98).

Deák sportpályafutása igen balszerencsésen indult, és kis híján kudarcba fulladt. Ferire termete miatt a kapus posztot osztották, és az egyik kölyökreccsen úgy találták fejbe a fűzős bőrlabdával, hogy elájult. A kemény csatár Bozsik Cucu fivére volt. A testi épségét féltve, a szülei eltiltották Ferit a focitól, és csak egy véletlennek köszönhető, hogy visszatért a zöld gyepre. A SZAC egyik játékosborzása alkalmával az első csapat trénera, Berkessy Elemér is jelen volt, aki arra lett figyelmes, hogy a jelentkezők által pontatlanul ellőtt labdákat valaki kapu mögül nagy erővel és pontosan rúgja vissza. Invitálta volna Ferit a csapatba, de ő tiszteletben tartotta a szülők akaratát. A megoldást az jelentette, hogy a csapat egyik mecénása, Danninger János – az edzőtől hallva a rúgótehetségről – maga mellé vette a tizenhat éves Deákot hentestanoncnak, ami azt is jelentette, hogy az ő házában lakott a fiú. Danninger apjaként viselte gondját Deáknak, miközben a SZAC és a maga érdekeit is szem előtt tartotta.

Puskásnak egyenesebb volt az útja a KAC-ba, mivel korábban mutatkozott meg a tehetsége, amit az is jelez, hogy már tizenhét évesen helyet kapott az első csapatban, egy évre rá pedig a válogatottban. Fontos segítség volt az edző édesapja, aki kellően kézben tartotta a fejlődését. Idősebb Purczeld Ferenc jól értett a játékosok felkészítéséhez, s mivel kitűnően ismerte a fiát, jól tudta motiválni: visszafogottan dicsérte, s mindig elejtett egy-egy olyan megjegyzést, ami Öcsit arra sarkallta, hogy megmutassa – csak azért is –, hogy mire képes. Az edző azt is mondta a fiának, hogy sohasem lesz nagy játékos, mert lusta. Ez erős nyomot hagyott a fiában, aki onnan kezdve mindig futott: fától fáig, saroktól sarokig, versenyzett a villamossal is (ALMÁSI 2009).

Az, hogy kinek hogyan sikerült beilleszkednie a csapatba, sok összetevőn múlt, de amin mindenkinek át kellett esnie, az a beavatási rituálé volt. Ez általában azon a napon történt meg, amikor az újonc játékos lejátsozta az első meccsét az új klubjában. Fürdésnél lekapták a tíz körméről, egy padra szorították, és minden játékos rácsapott a csupasz hátsójára. Utána – élén a csapatkapitánnyal – kézfogással és széles vigyorgással maguk közé fogadták a beavatottat. Szintén fenékre csapással avatták fel a válogatottban debütálókat (REJTŐ 1966). Buzánszky úgy emlékszik vissza, hogy az ő beavatása a válogatott meccsről hazafelé jövet, a vonaton történt (BUZÁNSZKY közlése, 2010).

Ez a beavatás azt is jelentette, hogy a csapattagok olyan szövetségre léptek egymással, hogy a pálya, a játék az szent, azt nem zavarhatja meg semmiféle játékosok közötti ellentét, ott és akkor együtt és egymásért kell küzdeni.

KÖVETKEZTETÉSEK

A két településre és a vizsgált társadalmi réteg két képviselőjére koncentrálván jól körvonalazhatóvá vált, hogy

- a korábbi korokban is fontos szerepe volt az informális tanulásnak;
- az informális tanulás milyen hatással van az egyén fejlődésére;
- a mikroszisztéma milyen finom nyomvonalai befolyásolhatják az életpálya alakulását.

Jóllehet a közösségi színtereknek csak egy részéről tudtunk ezen írás keretei között szólni, mégis megállapítható, hogy a nem formális keretek között folyó tanulás jelentős szerepet játszott a Horthy-korszakban felnövekvő generációk életében. Az iskolán kívüli nevelés lehetőségeire – a trianoni béke következményeként is – a korabeli kormányok kiemelt figyelmet fordítottak, ezt mutatja az 1921. évi testnevelési törvény vagy a kultúrházak építésének programja.

A dolgozat nem tekintette feladatának Klebelsberg koncepciójának és tevékenységének bemutatását, miként nem tért ki a testnevelési törvénnyel szoros összefüggésben álló levante intézményének a tárgyalására sem. A téma bővebb kifejtésénél mindkettőt érinteni kell, csakúgy mint a cserkészmozgalmat és az egyházi életet, miként arra már korábban is történt utalás. Fontosnak tartjuk, hogy a lányok helyzetéről, informális tanulásuknak a lehetőségeiről is adjunk képet a későbbiekben.

Írásunkban azt igyekeztünk bizonyítani, hogy olyan kevésbé figyelembe vett közösségi színterek, mint a grund, a vendéglő, a sportegyesület, mennyire befolyásoló tényezők voltak a korabeli, elsősorban a kispolgársághoz tartozó fiatalok szocializációjában, informális tanulásában. Az e területeken szerzett tudások a későbbi életútban is kimutathatóan szerepet játszottak. Jó példa erre Puskás játékos karrierjének másodvirágzása Spanyolországban (BORSI-KÁLMÁN 2008: 76–92).

IRODALOM

- ALMÁSI Tamás 2009. *Puskás Hungary*. Színes magyar életrajzi film. 116'
- BÁRDI Tibor közlése 2010. Deák Ferenc unokaöccsével készült interjú.
- BOCSÁK Miklós 2007. *Aranykönyv – Hogyan éltek? Hogyan haltak meg?* Miksport BT.
- BORECKZY Ágnes 2001. Változások a szülők gyerekfelfogásában, a gyerekek életkörülményeiben és szocializációjában (1910–1990). *Magyar Pedagógia*, 101. évf., 2. szám, 151–169.
- BORSI-KÁLMÁN Béla 2008. *Az aranycsapat és a kapitánya*. Budapest
- BÚZA Péter 1998. *Kispest anno: képeskönyv a régi jó világról*. Budapest
- BUZÁNSZKY Jenő közlése, 2010. *Beszélgetés Buzánszky Jenő labdarúgóval, az „Aranycsapat” tagjával*. Veszprém, 2010. november 3.

- CARTLEDGE, Bryan 2009. *Trianon egy angol szemével*. Budapest
- COOMBS, Philip H. 1969. *Die Weltbildungskrise*. Ernst Klett Verlag, Stuttgart
- COOMBS P. H., PROSSER R. C., AHMED M.: *New Paths to Learning: For Rural Children and Youth*. Essex, Connecticut, 1973, International Council for Educational Development
- CSAPÓ Benő szerk. 2002. *Az iskolai műveltség*. Budapest
- CSAPÓ Benő: *A tanulás dimenziói és a tudás szerveződése*. Educatio, informális tanulás, 2008 http://www.hier.iif.hu/hu/educatio_reszletes.php?id=70
- DARVASI László 2006. *A titokzatos világválogatott*. A labdarúgás története. Budapest
- ENCYCLOPAEDIA Humana Hungarica 08. CD-ROM, Budapest, 2001 <http://mek.niif.hu/01900/01905/html/index8.html#a2>
- EURÓPAI Bizottság 2000. *Memorandum az egész életen át tartó tanulásról*. Brüsszel
- FIELD, John 2006. *Lifelong Learning and the New Educational Order*. Trentham Books, Stoke on Trent.
- FRANK Gabriella 2004. *A lőrinci zsidóság története*. Budapest <http://pihgy.hu/files/zsidotort-1.pdf>
- GERGELY Ferenc, KISS György 1976. *Horthy leventéi*. A leventeintézmény története. Budapest
- GYÁNI Gábor–KÖVÉR György 2006. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest
- HADAS Miklós 1999. Stílus és karakter. Futballhabituológiai traktátus. *Replika* 36, 125–144.
- HADAS Miklós–KARÁDY Viktor 1995. Futball és társadalmi identitás. *Replika*. 17/18, 89–121.
- HALÁSZ Gábor 2008. *A jelen és jövő iskolája – közoktatás Magyarországon és Európában*. In: BENEDEK András–HUNGLER Diána (szerk.): *Az oktatás közügy* (a VII. Nevelésügyi Kongresszus programja). Budapest, 17–34.
- HORVÁTH H. Attila 2010. Aranylő rongylabda. Fragmentumok a magyar foci virágkoráról. *Iskolakultúra*. 2. szám, 127–134.
- HUSÉN, Torsten 1994. *Az oktatás világproblémái*. Budapest
- JÓBORU Magda 1972. *A köznevelés a Horthy-korszakban*. Budapest
- A KISPESTI kézműves iparosság története 1886–1936. Kispeszt, 1936
- KŐ András 1997. *Szemétből mentett dicsőségünk*. Volt egyszer egy aranycsapat. Budapest
- KUN László szerk. 1982. *A magyar testnevelés és sport története*. 2., jav., bőv. kiad., Budapest
- LÉVAI György főszerk. 2002. *Magyar sportenciklopédia*. Budapest
- MAGYAR Statisztikai Évkönyv, 1910. <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatisztikaiEvkonyv/1910/htm/015.htm>
- MIHÁLY Ildikó 2002. Élethosszig tartó tanulást mindenkinek! Az OECD oktatáspolitikai alapelveiről. *Új Pedagógiai Szemle*, 2002, március, 101–110.
- MURAKÖZI Tibor közlése 2010. A volt SZAC-kapussal készült interjú.
- L. NAGY Zsuzsa 1996. *A haszonból élő kispolgár*. Debrecen
- NEGIEDI András, HEGEDÜS István 1988. *Sportnaplóm a 80 éves SZAC öregfiúkról*. Kézirat.
- NEMES Jenő közlése 2010. A volt SZAC-játékosslal készült interjú.
- PIHGY 2007. *Pedagógiai Intézet és Helytörténeti Gyűjtemény* [Budapest 18. ker.] *Naptára*
- PONGRÁCZ György 1992. *A Bamba*. Minden idők legnagyobb gólkirájáról. Deák Ferenc életregénye. Budapest

- PUSKÁS, Ferenc 1955. *Captain of Hungary*. Cassell & Company Ltd., London
- REJTŐ László 1966. *Az aranycsapat és árnyai*. Budapest
- ROMSICS Ignác 2005. *Magyarország története a XX. században*. Budapest
- RUSSELL, L. Robert: *Informal Learning in Context*. <http://www.informallearning.com/archive/Russell-77.htm>
- SALY Noémi 2004. Pörköltestély, csodaszamár. *Kispesti Krónika*, 2004/1. szám, 23–34.
- SINKOVITS Imre visszaemlékezése <http://szineszkepzes.honlapepito.hu/?modul=oldal&tartalom=1110796>
- SZÖLLŐSI György 2006. *Puskás*. Bőv. kiad. Nemzeti Sport Könyvek 37., Budapest
- TÉGLÁS Tivadar szerk. 1996. *Pestszentlőrinc krónikája*. Múltunkról a mának. Budapest
- TÉGLÁS Tivadar 2009. *Pestszentlőrinc évszázada a helyi sajtó tükrében, 1895–1990*: adalékok a XVIII. kerület, Pestszentlőrinc-Pestszentimre történetéhez. PIHGY, Budapest
- TÓT Éva 2005. *Kutatási összefoglaló*. A munkavégzéshez kapcsolódó informális tanulás jellemzői, az így szerzett tudás feltárásának és hasznosításának lehetőségei www.ofa.hu/index.php?WG_NODE=WebIntRedirect&WG
- TÓT Éva, DERÉNYI András, TÖRÖK Balázs 2008. *A nem-formális és informális tanulás elismerése*. OECD RNFI project Country Background Report–Hungary. http://www.erak.hu/szemelvenyek/rnfil_01.pdf

The Grounds of Informal Education between the Two World Wars

Based on the example of Kispest and Pestszentlőrinc

The paradigm of life-long learning makes it important to analyze the different forms of learning. Informal education is ‘a natural concomitant of every-day life’, not only a current phenomenon, therefore it is reasonable to examine its development as well as to analyze its stages. In Hungary between the two world wars, learning outside the classroom was largely determined by the military youth organization, the boy scouts, and sports clubs. The paper studies the role of these associations and how informal learning within them influenced the life of boys.

We are looking into the period when Hungary made a step towards becoming a superpower in sports. The research focuses on two football players (Puskás and Deák), on their clubs (Kispest Atlétikai Club and Szentlőrinci Atlétikai Club), and on the small towns they were brought up in. By examining the historical and social background of the places, based on interviews with their fellow club members, contemporaries, family members and relatives, as well as by analyzing the local newspapers, collecting photographic materials and studying the iconography, we attempt to grasp the small-town venues offering education and learning, in addition to the forms of informal learning tied to the boy scouts, sport clubs and military youth organizations.

Keywords: informal learning, military youth organizations, boy scouts, sports clubs, identity

Gruber Enikő

· ELTE, BTK, Művelődéstörténeti Tanszék, Történettudományi Doktori Iskola
 · eniko.gruber@eunet.rs

BÁCS-BODROG VÁRMEGYE ÚTLEÍRÁSAINAK ÁTTEKINTÉSE

Insight into the Itineraries of Bács-Bodrog County

Az utazás minden korban az emberiség érdeklődésének középpontjában állt, csupán más-más aspektusból közelítették meg. Éppen ezért sokféleképpen és sok látószögéből vizsgálhatóak az utazók által írt beszámolók, leírások. Dolgozatomban Bács-Bodrog vármegye főbb útleírásait igyekeztem áttekinteni, és bemutatni, hogyan látták az utazók vidékünket.

Kulcsszavak: utazás, utazó, út, útleírás, Széchenyi István, Mindszenty Antal, Ritt Gyula

A mozgás és az utazás élménye már régóta része az emberiség történetének. Az utazás és a vele kapcsolatos írásos emlékek vizsgálata mégis sokáig a tudományos érdeklődés látószögén kívül esett. Ha az utazásokat vesszük górcső alá, akkor különbséget kell tennünk az utazástörténet és az útleírás között. Az utazástörténet ugyanis az utazások kialakulás- és fejlődéstörténetével foglalkozik, míg az útleírás egy konkrét út bemutatása. Az útleírásokat ugyan sokszor felhasználták egy-egy történelmi személy önéletrajzának rekonstruálására, de tudományos igénnyel, művelődéstörténeti szempontból csak a XIX–XX. század fordulóján kezdtek el vele foglalkozni (KULCSÁR 2004: 15). Ha irodalmi nézőpontból közelítjük meg, akkor útirajzról és úti jegyzetről beszélhetünk. Az útirajz az utazási irodalom egyik fő műfaja, amely az író személyes benyomásait, hangulatait, gondolatait állítja előtérbe az objektív, tudományos igényű útleírással szemben, az úti jegyzet pedig az útirajznál is kötetlenebb műfaj, amely nem rendelkezik átfogó szerkezettel.

Gilbert Keith Chesterton szerint az utazás két világ, az utazó által otthagytott ismerős és az utazó által felfedezett új világ közötti állandó mozgás. „Az utazástörténet szerint az utazó mozgása azt jelenti, hogy éppen sehol sincs, így az utazó nem próbálja meg ráerőltetni hatalmát az idegen kultúrára, hanem csak megfigyeli és racionalizálja” (V. POPOV-NOWAK 2006: 128). Más kutatók viszont az utazó és környezete közötti dialogikus viszonyra mutatnak rá, vagyis arra, hogy az egyén érdeklődésének tárgyait különböző szemszögből vizsgálja meg, összekapcsolja őket saját világával, ezáltal újradefiniálva identitását.

Az emberek koronként eltérő okból utaztak. Ennek megfelelően az utazásnak különböző válfajai alakultak ki. A középkorban a zarándoklatok és a missziós utak voltak elterjedve. Később a kézművesek kötelező utazásairól és a kereskedők üzleti útjairól beszélhetünk. A diplomaták mellett a katonák voltak azok, akik a hadjáratokról hazatérve hozzájárultak az információáramláshoz. Az alacsonyabb rétegek fürdőutakon és kirándulásokon vettek részt, majd hamarosan megjelentek a kutatók és a felfedezők is. A XVI. században az utazás egy újabb típusával találkozhatunk, az ún. *Kavalierstourral*, ami az előkelő családból származó nemes ifjak képzéséhez hozzátartozó utazást jelentette. Ezek a több évig is elhúzódó külföldi tanulmányutak a XVIII. században már a nevelés lezárását jelentették. Az utazás alatt a fiatalok megismerkedtek az idegen ország kultúrájával, szokásaival, gazdaságával, történelmével, és később ezeket az információkat hasznosíthatták saját hazájukban.¹ A XVI. századtól megkezdődtek a „tudós utazások” is, melyek résztvevői nem egyetemisták voltak, hanem tudósok, akik ismereteik bővítése céljából utazgattak. A XVII. században a gazdasági fejlődésnek köszönhetően és a feudális szerkezet felbomlásából eredően az utazás nagyobb teret nyert, ugyanis szélesebb rétegek engedhették meg maguknak. Ehhez persze az is hozzájárult, hogy javult az utak minősége, és a közlekedési eszközök is fejlődtek. Elterjedtek az egyetemi tanulmányutak, melyek elsődleges célja a személyes megismerés és tapasztalatszerzés volt. A XVIII. század közepére az utazás fokozatosan elveszítette udvari-feudális jellegét, és kialakult egy új utazási kultúra, amelynek a korszak minden rétege részese volt, beleértve az uralkodókat is. A század végén megjelentek a különböző szakirányú utazók, akik gazdasági, irodalmi, művészettörténeti vagy akár botanikai céllal indultak útnak. A századfordulón pedig felbukkantak a szentimentális utazás képviselői, akik számára az utazás csak másodrangú volt, írásaik középpontjába saját érzéseik, lelkiviláguk került. Ugyancsak nagy a számuk azoknak az utazóknak, akik csak az élvezet kedvéért utaznak, ők a turisták. A terminus a *tour* szóból ered, mely a XIX. században honosodott meg több európai nyelvben.

Peter Burke szerint, ha egy-egy utazást, útleírást, útirajzot vizsgálunk, akkor mindenekelőtt a következő kérdésekre kell választ találnunk: Ki az utazó? Miért utazik? Hova utazik? Hogyan érte el az utazó a célját? Mihez kezdett, amikor megérkezett? Milyen hatással volt az utazás az utazóra, a saját kultúrájára és arra, ahova utazott? Független-e az útleírás forrása? Megbízható-e? Kiknek szánja az utazó az írását?

A történelmi áttekintés után, eljutva a XX. századig, megállapíthatjuk, hogy manapság teljesen megváltozott az utazás fogalma. Régen egy távoli földrészre való eljutás is utazói rangot eredményezett, míg manapság csak azt tekinthetjük

¹ Lásd Széchenyi István példáját.

annak, aki útleírásával hozzájárul egy-egy táj tudományos feltáráshoz. Kőrunkban az ún. kulturális turizmus az elterjedt, amikor híres emberek sírhelyét, építményeket vagy történelmi események színhelyét keressük fel.

AZ UTAZÁS FELTÉTELEINEK KIALAULÁSA BÁCSKÁBAN

Az utak a táj legősi, ember teremtette elemei. Első kialakulásukat homály fedti. Az ember a vízjárta vidéken a szárazabb helyeket kereste. Ha megtalálták az átkelőt, amelyen minden évszakban jól lehetett közlekedni, évszázadokon át nem változott az út vonala. Az utak vonalvezetését az úti célok és a közlekedést gátló akadályok határozták meg. A magyarországi úthálózat legfőbb iránya a pesti rév volt. Ennek köszönhető az ország máig fennálló sugaras úthálózata. A XIV. század derekán vette kezdetét az egész országra kiterjedő úthálózat, amely a kereskedelmi forgalom főbb irányait követte. A XVIII. századtól a főutaknak két funkciójuk is volt. Az egyik az állathajtás, a másik pedig a postaforgalom. Az utóbbi miatt szükség volt különböző postautak létrehozására, ezért bővült az utak száma. Az utasokat is szállító postakocsi-forgalom beindítására csak Mária Terézia uralkodása alatt került sor. Az állam a postautakat igyekezett járható állapotban tartani, a XIX. századi magyar állam pedig a század közepén ezeket a postautakat vette állami kezelésbe, és kiköveztette. Egységes koncepció a XIX. századig nem játszott nagy szerepet a fejlődésben. Széchenyi István vázolta fel az első országos úthálózatot, amelynek megvalósítása a századfordulóig folyamatban volt. 1890-ben, Baross Gábor minisztersége idején, az utúgyet törvényekkel szabályozták. Az utakat osztályokba sorolták. Megkülönböztettek állami, törvényhatósági (vármegyei és városi), községi, vasúti hozzájáró, közdülő- és magánutakat.

Az 1830-as években több mocsár lecsapolására és útépitésre került sor. A munkálatok egy részét az érintett vármegyék, egy részét pedig az érdekelt földbirtokosok végeztették. Az 1860-as évektől számíthatjuk az alföldi úthálózat kiépítésének kezdetét. Ezen a területen korábban rossz, elhanyagolt utak voltak.

Bácskában az áruszállítás egyetlen módja sokáig a vízi volt. Létkérdésnek számított ugyanis, hogy a Tiszántúl gabonáját Nyugatra szállíthassák. A meglevő lehetőség (a Tiszán le, Dunán fel) hosszúnak és ezért ráfizetésesnek bizonyult, ráadásul a fahajókat még nem tudták megfelelően szigetelni, ezért a rakomány könnyen tönkrement, befűledt vagy megrothadt. Az út- és csatornahálózat megtervezését már az 1723-as országgyűlés törvénybe iktatta. Fél évszázadig folyt a vita, hogy hol és mely irányban lenne célszerű csatornát építeni. Egészen addig, amíg két kiváló vízépítő, Kiss József kamarai mérnök és öccse, Gábor, munkához nem láttak. A csatorna megnyitására, melyet az uralkodóról Ferenc-csatornának neveztek el, 1802 májusában került sor. „A Ferenc-csatorna építése abban az időben hatalmas vállalkozásnak számított, hiszen megelőzte

még a Szuezi-csatornát is, ami majd csak 1859-ben épül, nem beszélve a Korinthoszi- és a Panama-csatornákról. Kiss József terve tehát messze felülmúlta a kor hasonló jellegű kezdeményezéseit, és a Magyar Királyság területén belül is ez volt az egyetlen mesterséges csatorna. Kiss Józsefnek köszönhetően teljesen átalakult a bácskai táj, hiszen a mocsaras vidéket termővé varázsolta, ennek köszönhetően a föld értéke magasan megnövekedett, és a csatorna segítségével még a termékfőlösleg értékesítése és olcsó elszállítása is megoldódott. Bácskát valójában a Ferenc-csatorna megépülése után kezdték el a termékenység és a gazdagság jelképeként emlegetni” (GRUBER 2010: 148).

Magyarországon az 1860-as évektől fejlődött a gazdaság, melynek legszembetűnőbb megnyilvánulása a vasúthálózat gyors kiépítése volt. A kiegyezéstől a világháborúig kiépült Bácska egész vasúthálózata. Az első vasútvonal Szeged–Szabadka–Zombor között létesült, amelyen 1869-ben indult meg a forgalom. A következő évben ezt a vonalat meghosszabbították Gombosig. 1882-ben készült el a Szabadka–Budapest-vasútvonal, mely a következő évben már Újvidékig ért, így Bács-Bodrog vármegye közvetlen összeköttetésbe került az ország fővárosával. A következő években egy tucat vasútvonalat kapott a térség, aminek köszönhetően megközelíthetővé vált bárki számára.

Bár a vasúthálózat minden igényt kielégített, Bács-Bodrog vármegyének 1908-ban még nem volt állami útja, ezért minden költséget, mely az utakat terhelte, a törvényhatóságnak kellett fedeznie. Emiatt az úthálózat kiépítése nem haladt olyan mértékben, ahogy kellett volna. 1895-ben 232 kilométernyi közút volt, 1908-ban pedig 466,9 km. 1941-ben és 1942-ben a törvényhatósági út 1102,6 és 1155,7 kilométer, az állami kézben levő pedig mindkét évben 185,8 (TÖRÖK 1943: 128). Természetesen ehhez az is hozzájárult, hogy a terület 1920-tól nem tartozott a Magyar Királysághoz.

UTAZÓK A DÉLVIDÉKEN

Magyarország a XVI. és a XVII. században igen kedvelt célpont volt a külföldi utazók számára, de ez a lelkesedés a XVIII. században enyhülni látszott. Ugyanakkor ez volt az az időszak, amikor a dunai hajózás kedvelté vált, és több úti-, illetve kalauzskönyv napvilágot látott. Johann Lehmann², aki több ízben járt Magyarországon, az 1780-as években megjelentetett egy útikönyvet³, melyben a magyar földet valódi tejjel-mézzel folyó Kánaánnak nevezi. Megcáfolja azt a né-

² Johann Lehmann álnév, amely mögött valószínűleg Christoph Seipp pozsonyi színigazgató állt.

³ Johann Lehmann: Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen. Dükelspiel und Leipzig, 1785

zetet is, miszerint a dél-magyarországi utazások alkalmával tartani kell a rablástól és az életszükségletek hiányától. „A rablásokról és gyilkosságokról szóló elijesztő történeteket nem utasíthatom vissza, de bajosan is lennének visszautasíthatók. A megyei rendőrség Magyarországon óvatos, szigorú és nem haszonleső. Egy példa ne rémítse el az utast, csak elővigyázóvá tegye. Az utas minden városban, mindenkor vigyázzon a holmijára, jobban mint otthon; még az is jó, ha postán egyedül utazva fegyvert visz magával, kivált Pesten alul. Itt még a postakocsissal szemben is óvatosnak kell lenni” (BERKESZI 1890: 118–119). A szerző tehát megpróbálja jó színben feltüntetni azokat a tájakat, amelyek a külföldiek számára riasztók lehetnek, és kijelenti, hogy ezek a históriák csak a haszonleső vendéglősöktől és a lusta kocsisoktól származnak. Ugyanis így az utasok tovább időznek egy-egy fogadóban, másnap pedig még meg is köszönik a fogadónak a jó tanácsot. A kocsis pedig azt tűzi ki feltételül, hogy a szállásolás költségeit fizesse az utas, mert ő akár tizenkét óráig is képes lenne menni. Lehmann könyvében Bács-Bodrog vármegye városairól konkrét leírásokat nem találunk, mert másfelé vette az útirányt, de ettől függetlenül utalásokat felfedezhetünk benne. A másik lényeges érdeme, hogy valószínűleg ez a könyv készítette Hoffmannsegg grófot⁴ arra, hogy meglátogassa Magyarországot. A gróf 1793 és 1794 alatt beutazta országunkat, hogy gyűjteménye számára madárpéldányokat és rovarokat gyűjtsön. Leveleiben mindenről tudósította nővérét, illetve naplót is vezetett, amiből később könyv készült, és amit dr. Berkeszi István 1887-ben magyarra fordított.⁵

Bács-Bodrog vármegye útleírásait kutatva két jelentősebb XIX. századi forrást kell kiemelnünk. Az egyik gróf Széchenyi István délvidéki utazása, a másik pedig Mindszenty Antalé.⁶ Széchenyi az 1830-ban megjelent *Hitel* című munkájában hazája gazdasági felemelkedését tűzi ki céljául, ahhoz pedig megfelelő közlekedési eszközök kellene. Új utakat kell tehát teremteni, a régiakat felújítani és karbantartani, illetve megteremteni a lehető legolcsóbb szállítást, ami eleve adott, csak szabályozni kell. Széchenyi egyik legnagyobb reformprogramjának a Duna szabályozását tekintette, azzal ugyanis egyszerűbbé vált volna az áruforgalom. „1830-ban vetődik fel benne az ötlet, és a következő tizenkét évben kilencszer járt az Al-Dunánál emiatt. Utazásairól feljegyzéseket írt naplójában, melyekből kitűnik, hogy milyen nagy megértéssel tekintett a Délvidék problémáira” (BERCZIK 1943: 459). Széchenyi az első útjára vonatkozó terveket nagy titokban tartotta. Az úthoz egy hatalmas dereglyét vett, amelyet Desdemonának keresztelt, és építtetett rá egy kényelmes kabint. Maga mellé

⁴ Hoffmann vagy Hoffmannsegg János Centurius gróf (1766–1849) német természetbúvár és utazó.

⁵ Dr. Berkeszi István: *Hoffmannsegg utazása Magyarországon*. Budapest, 1887.

⁶ Mindszenty Antal (1786–1859) Komárom megye táblabírája volt.

vette Waldstein János grófot, aki az al-dunai út minden fázisát lerajzolta, és Beszédes József folyammérnököt. Céljuk az volt, hogy ugyanazzal a hajóval tegyék meg az utat Pesttől a Duna alsó szakaszáig. 1830. június 24-én indultak Pestről. Utazásuk ötödik napján Ó-Futakon kötöttek ki és gyalog mentek át Új-Futakra, ahol e táj földesura fogadta őket Hadik András régi kastélyában. Június 28-án 10 órakor érkeztek Péterváradra. Kamancon meglátogatták Marcibányi Mártont. Így ír erről naplójában: „Szerémség buja zöldje, jó útjai, élősvénykerítései, csinos fehér házai elragadtak. Kamenitzben megtekintettük Marzibányi Márton mintabirtokát (etablissement). Minden az úr kis lelkületére vall! Szárazföldi úton vissza Péterváradra. Fekvése rendkívül szép. Újvidék olyan hely, mint Komárom.” Újvidéknél a Dunát igen szűknek találta, ugyanis a Péterváradot és Újvidéket összekötő híd nem volt hosszabb 150 ölnél. Visszafele a szárazföldi utat választják, ami gyorsabbnak bizonyul. Zimonymál keltek át a Dunán, és kerültek ismét magyar földre. Zimonyból hat óra alatt Indiján át Péterváradra értek, és Újvidéken ebédeltek. Innen Temerinbe utaztak, ahol Széchenyi István rokonának, Széchen Károly grófnak voltak a vendégei. Ő lovakat biztosított számukra, hogy Szabadkáig gondtalanul haladhassanak. Széchenyi, miután megismerte a Délvidéket és annak problémáit, szinte személyes ügyének tekintette ezen térség gondját-baját, és megoldásukra törekedett.

Mindszenty Antal részletes képet fest a délvidéki városokról a *Tudományos Gyűjteményben* közreadott *Egy fordulás az Alföldön* című értekezésében. Zomborról így ír: „A Város nagy, és a’ ki nem esmeri sokkal népesebbnek gondolja, mint a millyen valósággal, mellynek az az oka, hogy kivévén a’ Város’ háza körül fekvő némely házakat, a’ többieknek nagy udvaraik és kertjeik vagynak, mellyek a’ város kiterjedését nagyon elterültté teszik” (MINDSZENTHY 1832: 3). Kifejti, hogy bár a város utcái szélesek, még sincsenek követ kirakva, és ezért esős időben nagy a sár. Ennek az az oka, magyarázza, hogy a közelben nincs kő, és vagy Tótországból, Karlóca és Sósvár vagy a Visegrád és Zöbégény körül fekvő hegyekből kellene hajón odaszállítani. A házak közül sok a „falusi rácz paraszt házakhoz hasonló, melyek sövényből készültek ’s náddal fedettek, úgyhogy az ott járt azt gondolná, hogy valamely nagy rácz faluban van” (MINDSZENTHY 1832: 3). A városhoz közelítve azonban az épületek sokkal szebbek, legfőképpen a piac körüliek, melyeket össze lehetne tévesztetni akár egy nagyvárossal is. „A Vármegye Háza [...] mellynél hazánkban alig van nagyobb és szebb Vármegyeháza egy nagy szabad helyen fekszik, mellyet vásárlásnak neveznek, ’s valóban a’ vásárok ott is tartanak. [...] A rá való látás szép, és az épület nagyot mutat ’s azt, hogy egy olly fényes Vármegyének, mint Bács-Bodrog, érdemes gyülekező helye” (MINDSZENTHY 1831: 3). A piac közepén áll a Városháza, egy négyszögletű épület, mely „még akkor, amikor az utazó utolszor itt járt, nem volt egészen el készülve; alól köröskörül kalmár boltok vagynak, ’s ha el készül egészen, a’ Magyar Országban való leg derekabb Város-

házak közül való lészen” (MINDSZENTHY 1831: 6). Vendégfogadók és kávéházak is vannak Zomborban, de egyik sem igazán jó, mégis ajánl a szerző kettőt, ha esetleg arrafelé utaznánk. A város gazdasága kielégítő, a kereskedelem a Ferenc-csatornának köszönhetően, mely ott halad el Zombornál, zökkenőmentes. „A városnak bora elegendő, de nem igen jó terem; gabonája bőven; szénája a szükségben felyül; legelője is van, de nem annyi mint a’ mennyi a’ város határában való sok marhának kellene. A’ városnak két közönséges erdeje van, de a’ belőle vágódó tűzi fa nem elegendő a város szükségére: határa két nyomásbéli, földje fekete, lapos, néhol dombos is és olly jó termékenységgű, hogy a’ trágyázásra nem igen van szükség” (MINDSZENTHY 1831: 9). Zombornak 18 000 lakosa van, melynek legnagyobb része rác, német, és a legkevesebb a magyar. Ha a városból a Ferenc-csatorna mentén továbbutazunk, Bács vármegye közepe felé vesszük az irányt. Zombort elhagyva mindenfelé kies vidéket találunk, amit egy-egy szállás képe bont meg. Mindszenthy pár óra kocsikázás után Szivácra érkezett, melyről így ír: „Ha Szivácot először meglátja a’ Zombor felől jövő útas, ha még nem járt erre, azt gondolja távolról, hogy valamely kis város fekszik előtte várkastéllyával együtt, melly megcsalattatást a’ hosszú helység, a’ benne való három, tornyos templom, vendégfogadó, a’ helység felett emelkedő halmon elterjedő nagy és hosszas uradalmi épületek okozzák” (MINDSZENTHY 1831: 12). Sziváctól a csatorna mentén haladva Verbászra érhetünk, kivéve, ha sáros az út. A Ferenc-csatorna „a belső Bácskára nézve a legnagyobb áldás, ’s ebből a kellemetlen pusztából paradicsomot, a’ szegény lakosokból pedig tehetős, sőt gazdag földmivelőket csinált” (MINDSZENTHY 1831: 14). Útját folytatva elérte Cservenkát, majd azon túlhaladva Kúlát. „Kúla a’ legrégibb idők oltá a’ Mohácsi veszedelemig a’ Kalocsai Érsekek birtoka volt, ki hajtattván a Törökök Hazánkból a’ Királyi Kamara foglalta el, a’ mellytől Gróf Grassalkovich Antal nyerte meg, de később a’ Bajai Uradalomért vissza engedte a’ K. Kamarának, melly azt most is bírja” (MINDSZENTHY 1831: 25). A város alatt egy fahíd van a Ferenc-csatornán, ami átvisz Verbászra. Új-Verbász német helység, mely úgy néz ki, mintha zsinórra lenne építve. Határa mentén pedig a Telecskai-dombok terülnek el. Új-Verbász szomszédságában van Ó-Verbász. Bár egymás mellett vannak, mégis nagyon különböznek egymástól. Új-Verbászon németek, Ó-Verbászon ráccok laknak, az előbbiben szép házak vannak, míg az utóbbiban inkább csak kunyhószerű építmények. Mindkét település határában levő föld fekete, kivéve egy nyomását, ami a Telecskán fekszik. A régebbi időkben a két Verbász egy határ volt, és sokáig a Kalocsai Érsek birtokát képezte, a XIX. században már a Királyi Kamara tulajdona. Mindszenthy útleírásában a következő pont nem egy város, hanem maga a Ferenc-csatorna, ami a „Dunától fogva a’ Tiszáig 13 ½ mérföldekre terjed, kezdődik a’ Dunán Monostorszeg falu mellett, s Földvár helységnél a’ Tiszába végződik: építtetésére következő környülállás adott alkalmatosságot. Cservenka helységtől fogva, Szivác mellett el, egész a’ Kis-Sztapári pusztára

egy mocsaras tóság nyult el, mely a' bele folyott vizek által esztendőnként szaporodott, annyira, hogy 2dik József Császár idejében ezen tóhoz közel építettett három helységekbe, u.m. Cservenkán, Uj-Szivácson és Torzsán a' víz árja ugy feladta magát, hogy a' házak vízzel meg teltek 's nagyobb része az említett helységeknek öszve omlott. Hogy a' veszedelemnek elejét lehessen venni a' Császár azt parancsolta, hogy valamely móddal a' tóságot eresszék le, melyre való nézve Kiss Úr egy kisedet Csatornát készítettett mely Cservenkán felyül a' tónál kezdődött, 's O Verbásznál, az innét egészen a Tiszáig ki nyulo Czerna Bara Mocsárba végződött" (MINDSZENTHY 1831: 34). Később Kiss József és testvére, sikereiken felbuzdulva, arra gondoltak, hogy a hollandiai és angliai hajózható csatornák mintáira itt is lehetne egyet készíteni, amely a Tisza és a Duna között helyezkedne el. Így született meg a ma is ismert Ferenc-csatorna. Mindszenty útját képzelben a csatorna mentén folytatva Bodrogh városához érkezett, melyeknek ma már csak a nyomai látszanak, majd Monostorszegh, Kis-Sztapári és Új-Verbász következett. A legutolsónál azt emeli ki, hogy itt van a legerősebb zsilip, amit a Ferenc-csatornára építettek. Szenttamáson, a következő állomáson szintén van zsilip, de az már nem akkora, mint az előző. A város lakosai többnyire tehetősek emberek, akik gabonát termelnek és szarvasmarhát, juhot, lovakat tenyésztnek. A házak jól megépítettek, az utcák szélesek, a vendégfogadó alkalmas. Földváron van a csatorna ötödik zsilipe, ami a falun kívül a Tisza partján helyezkedik el. A szerző szerint a település elég rendes, bár rácsok lakják, jó házak vannak benne, és a falu határát elhagyva, az Ó-Becsére menő országút mellett egy alkalmas kis vendégfogadó áll. Utazását valójában Verbászról Bács, vagyis a vármegye régi fővárosa felé folytatta. Több kisebb falun áthaladva meg is érkezett úticéljához. „Bács igen régi hely, 's nevezete arra láttatik mutatni, hogy mikor Magyar eleink hazánkba bėjöttek, valamely Bács nevezetű⁷ fő Magyar telepedhetett itt meg" (MINDSZENTHY 1832: 8). Annyi bizonyos, hogy Szent István idejében már állott, és valószínűleg nagyon fontos szerepe lehetett, hiszen az egész vármegyét róla nevezték el, 1093-ban pedig Szent László ide helyeztette a Bácsi Érsekséget. A bácsi vár maradványai a városon kívül vannak, és a Mosztonga mocsár veszi körül. Mindszenty Vályi Andrást⁸ idézi, amikor azt írja: „a' Bácsi Érsekek leginkább itt laktak [...], ami annak a jele, hogy a' Bácsi vár minden bizonnyal pompásabb lakó hely volt mint Kalocsa; annyi bizonyos, hogy a fekvése szebb mint Kalocsáé" (MINDSZENTHY 1832: 15). Elhagyván Bácsot, a szerző a tájban gyönyörködik. Amerre a szem ellát, rónaság van, csak a Duna túlsó partján

⁷ Horváth István állítása szerint Bács olyan keresztnév volt abban az időben, mint Somogy, Bihar, Tihany, Sopron, Moson vagy Farkas.

⁸ Vályi András (1764–1801). Fő műve a Magyar Országnek leírása I–III. 1796–1799, Buda, ami az első magyar betűrendes helységnévtár.

körvonalaazódnak a szerémi hegyek. Fontosabb állomás még utazása során Temerin. Az a derék mezőváros, melyben szép kis parasztházak vannak, és a város közepén a katolikus templom áll. A templom mellett van a vendégfogadó, ahol Mindszenthy is megszállt, a város túlsó szegletén pedig az uraság emeletes kastélya. A mezővároson megy keresztül a postaút, mely összeköti Újvidéket Óbecsével, majd az utóbbit Szegeddel és Temesvárral. A lakosság marha- és juh-tenyésztéssel foglalkozik, a szegényebbek napszámba járnak, de akadnak igen tehetős gazdák is. Vallási hovatartozásukat tekintve 5935 katolikus, 12 óhitű és 106 zsidó. Temerint elhagyva a sajkások kerülete következik.

Az Al-Dunán való kirándulás mindig is vonzotta az utazókat. A XIX. és a XX. század fordulóján Ritt Gyula és társai is megcsodálták e tájat, és a látottakat, benyomásaikat a *Turisták Lapjában* jelentették meg több mint húsz évvel később. Ritt Gyula ezt írja beszámolójában: „A vidék fejedelmi szépsége, az évszázados történelem nagy eseményeinek életrekeltése és a közbejátszott epizódok felejthetlenné teszik utazásunkat” (RITT 1924: 137). Kirándulásuk Zimonynál kezdődik, abban a városban, ami dombháton fekszik. „Utcái hol szűkek, hol öblösek és hullámosak. Ilyen utca vezet a temetőig, mely a legmagasabb dombon fekszik. A dombnak a Dunára néző oldalán hajdan a négyszögű és kerek sarokbástyákkal védett határvár. Ma már csak a romok figyelik az idő haladását, a falakat már rég széjjelhordták a mai épületekhez” (RITT 1924: 138). A rom udvarán egy ezeréves emlékmű áll, a főtorony homlokzatán az egyesített magyar címer látható, és kupoláján kifeszített szárnyaival ül egy turulmadár. Útjukat hajón folytatják a Dunán Belgrád felé. A Duna és a Száva torkolatánál vannak a belgrádi erődök. A part ezen része Ritt Gyula szerint a régi Nándorfehérvár nyomait őrzi. A parttól ugyanis egészen a várhegy tetejéig bástyák, tornyok, kazamaták és sáncfalak rongált maradványai vannak. A Kalemegdánon átsétálva a Száva oldalán haladva a várhoz érünk, aminek a Duna felé néző Nebojsza-tornya és az alatta álló katonai épület helyén valamikor, Hunyadi János idejében, a történeti nevezetességű torony állt. A Dunán tovább haladva Ritték megérkeztek Orsovára. „A város történelme a múltba vezet vissza. A bolgároktól Árpád vezére, Zoár hódította el. Falai alatt sok magyar–török csetepaté folyt le. 1848-ban pedig Bem ellenállás nélkül vette be.” A Dunán Ó-Orsovánál három országra van kilátás. „Balról hazánk földje Orsovával, a jobb oldalon Szerbia és előttünk, amerre a Duna szalad a szirt tengerrel borított Vaskapu felé, Oláhország” (RITT 1924: 98). Ó-Orsova mellett a Dunába merülnek a fenyves Kárpátok, ahol a Cserna folyó beleömlik a Dunába, egy nyolcszögletes épület áll, a Korona-templom. „Történelmi nevezetességű hely ez nekünk, mely a negyvennyolcas időkben ingoványos, rejtett hely volt, ahol senki sem járt. A szabadságharc lezajlása után, midőn Kossuth Orsovánál átlépte a határt, török földre menekült, Szemere Bertalan az ő utasítására itt ásta el a szent koronát. A koronázási jelvények feltalálása után (1853. szeptember 8.) ki-

rályunk építette ide a nemzeti emléket. A kápolna közepén egy mély, márványba foglalt üreg jelzi a helyet, ahol a korona el volt ásva” (RITT 1924: 100). Az utazást Herkulesfürdön fejezik be, ahol rövid időt töltenek, majd indulnak haza. Húsz év távlatából, amikor lejegyzí utazásukat, Ritt Gyula így emlékszik vissza: „Zimony, Belgrád és a mesés Alduna regényes vidékeivel, a Kazán-szoros, hol milliárd gyöngyöt szór a víz, Ada-Kaleh, a török sziget, ahol letűnt nagyság romjait őrzi a történelem örökké élő múzsája, Orsova, a korona kápolna, hol Clió ismét egy lapot tart elénk, Mehádia és a Cézárok üdülőhelye: Herkules fürdő, oly kellemes emlékeket idéznek vissza, valahányszor e kirándulásra gondolkodom, melyeket felejtetni sohasem lehet.”

Az 1940-es években a *Délvidéki Szemlében*⁹ több helytörténeti leírás is megjelent. Ilyen volt Csuka Zoltán *Délvidéki városaink* című tanulmánya, Vitéz Bornemisza Félix *Délvidék kikötője* vagy Pálos Károly *Ujvidék* című cikke. Mégis a legszebb, a Délvidék propagandájának is nevezhető írás Majtényi Mihály tollából származik, ami a *Kalangyában* látott napvilágot. „Járom a bácskai tájat hosszú évek óta. Valóságban és álomban is” – írja. Azt a tájat, ami „szerves része a Nagyalföldnek, de ott, ahol a futóhomok a feketefölddel ütközik. Ott ahol a nagy vizek hatalmas háromszögeket képeznek, ott ahol emberkéz teremtette csoda, az első európai nagycsatorna az egész táj képét és vele lelkét formálta át. Ott ahol északról jövet a Duna először szalad megint a hegyeknek” (MAJTÉNYI 1943: 408). A bajai, bezdáni, apatini szögben pedig a baranyai erdők tárulnak elénk. Dombok és mögötte hegyek. Gombosnál a Duna hajlatánál szintén hegyek vannak, szőlőkkel, várromokkal. „Itt már a történelemmel találkozol” – írja Majtényi. „Ujvidéknél már kézzelfoghatóan látod a történelmi folyamatot – Pétervárad vára, éppenúgy mint Gombosnál Erdőd, vagy keletre innen: Vukovár a legtisztább magyar történelem helyei” (MAJTÉNYI 1943: 409). A magyar élet itt ősbibb, mint máshol talán, ahol épségben maradtak a kastélyok, és „Bácsország mely a maga színeivel pótolhatatlanul egész, egységesen multbanyúló s a magyar egység töretlenségét szimbolizálja a nagy vizek a Duna és a Tisza szögletében: örökké és mindig” (MAJTÉNYI 1943: 410).

FORRÁSOK

- BADICS Ferencz 1891. A Bácska. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben VII.* Budapest, 573–618.
 BALÁZS, Dénes szerk. 1993. *Magyar utazók lexikona.* Budapest
 BERCZIK Árpád 1943. Széchenyi első délvidéki utazása = *Délvidéki Szemle* [1943] II. évf., 10. szám, 457–466.

⁹ 1942. január és 1944. októbere között Szegeden havonként megjelenő folyóirat. Szeged város és a Délvidék irodalmi, művészeti, néprajzi, történelmi és tudományos kérdéseivel foglalkozott.

- Dr. BERKESZI István 1890. Mult századi külföldi utazók feljegyzései Temesvárról és Délmagyarországról. = *Történeti és Régészeti Értesítő*, [1890] VI. évf., I–III. füzet, 116–122., 179–188., 218–228.
- Dr. BOROVSZKY Samu 1896. Magyarország vármegyéi és városai. *Forrás*: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/index.html>
- BOSNYÁK István–ORVOS Mária szerk. 2005. *Hírünk a világban*. Jugoszláviai magyar exteriorika VI., Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék
- BURKE, Peter 2006. Útmutatás az utazástörténet számára = *Korall*, [2006] 26. szám, 5–24.
- CSUKA János 1942. Délvidéki városaink = *Délvidéki Szemle*, [1942] I. évf., 4. szám. 121–125.
- FÁBRY György (1996–2000) szerk. Magyarország a XX. században, IV. kötet. Szekszárd. *Forrás*: <http://mek.niif.hu/02100/02185/html/index.html>
- GRUBER Enikő 2010. Kiss József vízépítő mérnök alakja és munkássága = *Létünk*, [2010] 1. szám, 141–149.
- HÍRÜNK a világban*. Jugoszláviai magyar exteriorika VI. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék, 2005
- HUNFALVY János 1891. Az Alföld általános jellemzése. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben VII*. Budapest, 3–20.
- KULCSÁR Krisztina 2004. *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773*. Budapest
- MAJTÉNYI Mihály 1943. Délvidéki színek és hangulatok = *Kalangya*, [1943] 9. szám, 408–410.
- MÁK Ferenc 2008. *A délvidéki magyarság válogatott történeti és honismereti bibliográfiája*. Újvidék
- MINDSZENTHY Antal (1831–32): Egy Fordulás az Alföldön = *Tudományos Gyűjtemény* [1831–32] X. szám, 3–51., V. szám, 3–35., VI. szám, 3–43.
- PÁLOS Károly 1943. Újvidék = *Délvidéki Szemle*, [1943] II. évf., 10. szám, 442–450.
- V. POPOV-NOWAK, Irina 2004. A nemzet felfedezésének Odüsszeiája. Magyarok Magyarországon és külföldön, 1750–1850 = *Korall*, [2006] 26. szám, 128–152.
- RITT Gyula 1924. Húsz évvel ezelőtt az Aldunán = *Turisták Lapja*, [1924] XXXVI. évf., 10–12. szám, 137–141.
- TÖRÖK László 1943. Délbácska úthálózata = *Kalangya*, [1943] 3. szám, 128–129.
- VITÉZ BORNEMISZA Félix 1942. Délvidék kikötője = *Délvidéki Szemle*, [1942] I. évf., 7. szám, 271–274.

Insight into the Itineraries of Bács-Bodrog County

Travel has always been in the focus of interest of humankind, only seen from a different aspect. This is why the travel accounts of various travellers can be studied in various ways and from diverse points. This paper looks at the main itineraries of Bács-Bodrog County and to present the way travellers saw the region.

Keywords: travel, traveller, road, travel account, Széchenyi István, Mindszenty Antal, Ritt Gyula

Cini Zoltán

∴ Egészségügyi Középiskola–Sonja Marinković Általános Iskola, Nagybecskerek
∴ czolee@freemail.hu

FINNUGOR NÉPEK OROSZORSZÁGBAN

A 2010-es népszámlálási adatok margójára

Finno-Ugric Peoples in Russia

Notes for the Margins of the 2010 National Census in Russia

A dolgozat a 2010-es oroszországi népszámlálás nemzetiségi összetételre vonatkozó adatait elemzi. Vázlatosan vizsgálja az ország lakosságának fejlődését az utolsó három népszámlálás között eltelt időszakban, valamint részletesebben elemzi a finnugor népek számának alakulását és azok térbeli elhelyezkedését Oroszországon belül. A zárófejezetben a közösségek lélekszámának alakulására keres magyarázatot, valamint felvázol egy nem túl pozitívnak minősíthető jövőképet is.

Kulcsszavak: népszámlálás, Oroszország, finnugorok, népességsökkenés, diaszpórák, közigazgatás

2011 decemberében hozta nyilvánosságra az orosz statisztikai hivatal az első, nemzetiségi összetételeket bemutatni hivatott hivatalos részeredményeit a 2010-es népszámlálással kapcsolatban.¹ A már publikus adatok még nem teljesek, ugyanis nem tartalmazzák a közigazgatási egységek (szövetségi körzetek, köztársaságok, területek, határterületek, autonóm területek, autonóm körzetek és szövetségi városok) kisebb entitásaira vonatkozó adatokat, csak a legalább néhány ezer fős közösségek számát tüntetik fel. Ezen meghatározás alól kivételt jelentenek azon apró létszámú népek, amelyek őshonosnak bizonyulnak az adott területen. Az adatokat ettől függetlenül érdemes elemezni, mert egyértelműen kirajzolódnak belőlük a 2002-es népszámlálás óta eltelt időszakban bekövetkezett változások.

OROSZORSZÁG LAKOSSÁGA SZÁMÁNAK ALAKULÁSA AZ UTÓBBI HÁROM NÉPSZÁMLÁLÁS TÜKRÉBEN

Oroszország lakosainak száma – a legtöbb európai államhoz hasonlóan – az 1990-es évek óta csökkenő tendenciát mutat. 1989-ben 147 021 869 főt regisztráltak, 2002-ben 145 166 731 főt, legutóbb pedig már csak 142 856 536-ot. A

¹ www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/per-itog/tab7.xls

negatív népességszám-fejlődés alól csak a Kaukázusban található köztársaságok (Dagesztán, Csecsenföld, Karacsáj-Cserkeszföld), néhány gazdaságilag jelentős régió (Krasznodári Határterület, Tyumenyi Terület), a két szövetségi város (Moszka és Szentpétervár), valamint a közvetlen vonzáskörükbe tartozó Moszkvai és Szentpétervári Terület jelent kivételt. Másutt csökkenő vagy stagnáló tendencia figyelhető meg. Az elnéptelenedés különösen a távol-keleti közigazgatási egységekben, így a Magadáni Határterületen meg a központi régióhoz tartozó területeken is jelentős probléma.

Az orosz nemzetiségű lakosság számának csökkenése ennél drasztikusabb. Az említett periódusban számuk 119 865 946-ról 111 016 896-ra apadt. A csökkenés közel kilencmillió fő. A Kaukázusban kisebb orosz-exodus figyelhető meg. Sok helyen számuk több mint 30%-kal kisebb 2002 és 2010 között (Csecsenföldön 40 645-ről 24 382-re, Ingusföldön 5559-ről 3215-re). Az oroszokhoz hasonlóan számos más népcsoportnál is népességszökkenés tapasztalható. Drasztikusan fogy az ukránok, fehéroroszok, zsidók, németek, lettek, litvánok, lengyelek és a finnugor népek száma. Az 1989-ben 4 362 872 főt számláló ukrán közösség 2010-re 1 927 988-ra zsugorodott, de a többi felsorolt nép legtöbbszörének a száma is megfeleződött.

Ugyanakkor kifejezett népességrobbanás figyelhető meg a kaukázusi népek esetében. Az ott őshonos avarok, darginok, ingusok, kumükok, lakok, lezgek, oszétek, rutulok, tabaszaranok, caurok és csecsenek száma az elmúlt időszakban szinte a duplájára nőtt. Ezen népek számának növekedése a Kaukázuson kívül is megfigyelhető, bár nem olyan markáns jelenség. 2002 óta jelentősen növekedett a volt szovjet köztársaságokból bevándorolt kirgizek, tadzsikok és üzbégek száma is, de ők nem koncentrálnak meghatározott területekre, hanem az egész ország területén szétszóródva élnek.

A statisztika szerint 2010-ben a legnagyobb oroszországi népek a következők: oroszok (111 016 896), tatárok (5 313 098), ukránok (1 927 988), baskírok (1 584 554), csuvasok (1 435 872), csecsenek (1 431 360), örmények (1 182 388).

A népszámlálás számos olyan népet is megnevez, amelyek a kihalás szélére kerültek, eltűnésük csak idő kérdése. Ilyen népek az aleutok (482), a csulümok (355), az orokok (295), a tazok (274), az izsórok (266), az enyecek (227), a karajtok (205), a krümcsakok (90), a vótok (64) és a kerekék (4).

Meg kell jegyeznünk, hogy feltűnően megnövekedett azok száma, akik nem nyilatkoztak nemzetiségükről. 1989-ben mindössze 15 513 egyén tagadta meg a válaszadást, 2010-ben viszont 5 629 429-en nem nyilatkoztak nemzetiségükről.

NYELVROKONAINK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA 1989 ÉS 2010 KÖZÖTT

A finnugor népek nem tartoznak a legnagyobb oroszországi közösségek közé. Mint az imént is láthattuk, egyik finnugor nép száma sem haladja meg az egymillió főt. Legnépesebbek a mordvinok, legutóbb 744 237-en éltek Oroszország-szerte, szemben az 1989-ben rögzített 1 072 939-cel. Róluk elmondható, hogy nagy területen szétszóródva élnek, a Szaratovi Területtől a Tyumenyi Területig, s többezres csoportjuk él Oroszország minden szövetségi köztársaságában. Moszkvában több mint 17 000 mordvint írtak össze. Az utóbbi két népszámlálás között számuk Mordvinföldön 288 834-ről 333 112-re növekedett, de másutt drasztikus méreteket öltött létszámcsökkenésük. A *Révai Nagy Lexikona* már 1916-ban megjegyzi: „...mordvinok erősen összeolvadtak az oroszokkal, sőt nagy részben már saját nyelvüket is elfelejtették” (RÉVAI XIV. 1998: 27). A Mordvinföldön kívüli asszimiláció az utóbbi időben öltött igen jelentős méreteket. A Szamarai Területen 2002-ben 86 000, 2010-ben pedig csak 65 447 mordvin nemzetiségűt jegyeztek. Ugyanezen időszakokban számuk a Penzai Területen 70 739, illetve 54 703, az Uljanovszki Területen 50 229, illetve 38 977, az Orenburgi Területen 52 458, illetve 38 682. Nem ritka az olyan közigazgatási egység sem, ahol nyolc év alatt népességszámuk majdnem megfeleződött, a Kemerovói Területen például 7221-ről 3932-re csökkent.

Az udmurtok vagy votjákok, akiknek nyelve „...csak kevéssel tér el a zürjénekétől...” (RÉVAI XIX. 2002: 26), 552 299-en vannak, az 1989-es 714 833-mal szemben. Főleg Udmurtföldön és a vele szomszédos területeken élnek. Számuk csökkenő tendenciát mutat, bár néhol inkább stagnál 2002-höz viszonyítva: Tatár-földön 24 207-ről 23 454-re, Baskírföldön 22 625-ről 21 477-re módosult.

A marik vagy cseremiszek az oroszországi finnugor népek között a harmadik legnépesebbnek számítanak. Jellemző rájuk, hogy nagyon közel állnak a természethez, melyet a *Révai Nagy Lexikona* is alátámaszt: „...a cseremis ma is nagyon kedveli a fát s a háza elé nem mulaszt el tölgyet és hársfákat ültetni” (RÉVAI V. 1992: 59). Az utóbbi évtizedben pedig az eloroszosodás következményeként az 1990-es években ismételten visszatértek őseik vallásához, az animizmushoz. Lélekszámuk csökkenése a mordvinokénál és az udmurtokénál mérsékeltebb. 1989-ben 643 698, 2002-ben 604 298, 2010-ben 547 605 marit jegyzett az orosz népszámlálás. Egyik csoportjuk Mariföldön és környékén, másikuk pedig Baskírföld területén él. Mariföldön 2010-ben 290 863-an, Baskírföldön 103 658-an éltek. Számuk leginkább a Kirovi Területen csökkent az utóbbi nyolc évben, ahol 38 930-ról 29 598-ra módosult. Ugyanakkor Tatár-földön 18 848-an élnek, a 2002-es 18 787-tel, Csuvasföldön pedig 3648-an, a 2002-es 3542-vel szemben.

A komik vagy zürjének és a komi-permjákok gyakorlatilag ugyanazt a nyelvet beszélik, csak eltérő dialektusban. Az orosz népszámlálások viszont már évtizedek óta külön népként kezelik őket, így a táblázatos kimutatásban is így szerepelnek. Együttes lélekszámuk legutóbb mindössze 322 691-et ért el, szemben az 1989-es 483 578-cal. A komik főleg Komiföldön, a népcsoport permi ága pedig a Permi Határterületen él. 2002 és 2010 között a komik száma Komiföldön 256 464-ről 202 348-ra, a komi-permjákok száma a Permi Határterületen pedig 103 505-ről 81 084-re csökkent.

A karjalaiak nyelve közel áll a finnhez. A *Révai Nagy Lexikona* szerint a karjalaiak „...a finnek egy törzse...” (RÉVAI XI., 1992: 256). Oroszország Finnországgal szomszédos régióiban élnek, számuk egyre kisebb. Legutóbb 60 815-en jelölték meg a karjalai nemzetiséget, az 1989-es 124 921-gyel szemben. 2010-ben Karéliában 45 570-en, a Tveri Területen 7394-en, a Murmanszki Területen 1376-an éltek.

A nyenyeciek az uráli alapnyelv szamojéd ágába tartoznak, így a legtávolabbi nyelvrokonaink közé sorolhatók. A kis lélekszámú közösség az utóbbi időben számbelileg gyarapszik. 1989-ben 34 190, 2002-ben 41 302, 2010-ben pedig 44 640 nyenyecet regisztráltak. A Tyumenyi Területen 2002 és 2010 között számuk 27 965-ről 31 621-re növekedett (ide tartozik a Jamali – Nyenyec Autonóm Körzet), az Arhangelszki Területhez beosztott Nyenyec Autonóm Körzetben pedig 7754-ről 7504-re módosult.

Legközelebbi nyelvrokonaink, az osztjákok vagy hantik és a vogulok vagy manysik száma is növekvő tendenciát mutat. Az osztjákok 30 943-an, a vogulok 12 269-en vannak. A Tyumenyi Területen, ahova a Hanti – Manysi Autonóm Körzet is tartozik, 29 277 osztják és 11 614 vogul él. 2002-ben ugyanitt 26 694 osztják és 10 561 vogul élt.

Más finnugor és szamojéd népek igen kis számban élnek Oroszországban. A vepszék 5936-an vannak, elsősorban Karéliában és a Szentpétervári Területen élnek, a szölkupok száma 3649, melyből 2065 a Tyumenyi Területen lakik, a böszörmények 2201-en vannak, főleg Udmurtföld két járásában élnek. Számit (lappot) 1771-et jegyeztek, a Murmanszki Területen őshonosak. Rajtuk kívül még 862 nganaszan él Oroszországban, főleg a Krasznojarszki Határterületen. Az izsórok száma 266, az enyeceké 227, a vótoké pedig már csak 64, ebből 33 a Szentpétervári Területen.

Említsük meg, hogy Oroszország területén legutóbb 20 267 finn, 17 875 észt és 2781 magyar nemzetiségűt is nyilvántartásba vettek. A finnugor nyelvcsaládhoz tartozó lív népcsoportot 1989-ben jegyezték utoljára, azóta nincs róluk semmilyen kimutatás.

OKOK, JÖVŐKÉP²

Az uráli (finnugor és szamojéd) népek lélekszámbeli csökkenésének számos oka van. Az egyik a közigazgatási rendszer következtében fennálló szétdaraboltság. 2010-ben egyetlen közigazgatási egységben sem alkottak többséget, még a róluk elnevezett köztársaságokban, autonóm körzetekben sem. 2002-ben még létezett a Komi – Permi Autonóm Körzet, melyben a permi komik (komi-permjákok) abszolút többségben éltek, de a 2005 után bekövetkezett oroszországi közigazgatási reformok megszüntették a kevés lakossággal rendelkező területeket (leszámítva a Csukcs Autonóm Körzetet), ennek következtében nagyobb területek részeivé váltak. 2010-ben a Komi – Permi Autonóm Körzet már a Permi Határterülethez tartozott. A marik és a mordvinok helyzete a legjobb ilyen szempontból, a róluk elnevezett köztársaságokban az összlakosság mintegy 40%-át képezik. A Hanti – Manysi Autonóm Körzetben viszont csak minden századik ember osztják vagy vogul. Mint már jeleztük, a szétszóródás főleg a mordvinokra jellemző, akiknél csak a tatárok élnek még nagyobb diaszpórákban.³

² A fejezet Maticsák Sándor *Az Oroszországban élő finnugor népek identitásáról* című tanulmányából von le következtetéseket.

³ A tatárok, nem finnugor nép lévén, nem képezik ezen dolgozat vizsgálódásának tárgyát, bár etnikai szétdaraboltságuk, az orosz hódoltság alatti történetük, helyzetük sokban hasonlít a finnugor népekéhez.

A finnugorok anyanyelve az oroszhoz viszonyítva le van minősítve, nem lehet vele az élet minden területén érvényesülni. Így körükben szinte magától értetődő a kétnyelvűség. A vegyes házasságokban született gyerekek legtöbbször már csak oroszul beszélnek, ebből kifolyólag az orosz etnikum szokásait, kultúráját viszik tovább.

Az orosz törvények szerint csak az általános iskola alsó osztályaiban biztosítandó az anyanyelvi oktatás, később már csak anyanyelvet és irodalmat lehet anyanyelven tanulni. Az iskolarendszer ilyen felépítése pedig egyértelműen elősegíti a finnugor nyelvek presztízsvésztését. A finnugor népek alulképzettek, akik elvégzik felsőfokú tanulmányaikat, gyakran már jobban kötődnek a hivatalos állami nyelvhez mint a saját anyanyelvükhöz. A finnugor nyelvekben gyakran nem léteznek tudományos szakterminológiai kifejezések, hanem az oroszot használják. Ebből kifolyólag a felsőfokú végzettségű finnugorok csak oroszul tudnak foglalkozni hivatásukkal, továbbképzésük csak ezen a nyelven lehetséges.

A népesség számának csökkenésében jelentős szerepet játszik életmódjuk is. Az oroszországi finnugorok helyzetüket gyakran kilátástalannak ítélik meg. Körükben drámai méreteket ölt az alkoholfogyasztás, és az öngyilkossági arányszám is magas. A komi férfiak több mint fele nem éri meg a hatvan évet. A gazdasági és a nyelvi kilátástalanság, az iskolázatlanság, a gyökerek elvesztése rányomja bélyegét a finnugor népek helyzetének alakulására. Életkörülményeik javulását az iskolázottságtól várják, de a magasabb képzettség egyenes út az anyanyelv és az identitás elvesztése felé.

Oroszországi nyelvrokonaink jövőképe nem fest túl jól. Az egyre gyorsuló asszimilációval kell szembenéznük, a közeljövőben várhatóan felszívódnak diaszpóráik. Maticsák Sándor szerint a jelenlegi népességszökkenő tendenciák folytatása (nem romlása!) mellett 2100-ra már százezer embernél kevesebb beszéli majd a finnugor nyelveket. Pozitív körülménynek könyveltük el, hogy legközelebbi nyelvrokonaink száma növekedett, de ez elsősorban a „megélhetési kisebbségek” miatt következett be. Ugyanis számos nem osztják és vogul is „felvette” ezt a nemzetiséget, mivel őket bizonyos kedvezmények (halászati és vadászati jog) illetik. Így számuk növekedése csak látszólagos, a valóságban a vogul és az osztják nyelv a kihalás szélén áll. Egyes népekről lassan már csak múlt időben lehet beszélni, a lívek, vótok, izsórok és vepszék az elkövetkező néhány évtizedben várhatóan felszívódnak a többségi orosz tengerben.

A finnugorok térvészése elkerülhetetlen, de azért vannak biztató jelenségek is, melyek reményt adnak fennmaradásukra. Az utóbbi két népszámlálás között Mordvinföldön a mordvinok száma közel negyvenötezer fővel növekedett. Egyesek ezt azzal magyarázzák, hogy Szaranszk, Mordvinföld fővárosa egyre inkább az oroszországi finnugor mozgalom központjává válik, ami az ottani mordvinok identitástudatának megerősödését eredményezi. Oroszországban is

egyre többet foglalkoznak a multikulturalizmussal, az „egzotikus” népek kultúrájával és nyelvével, s ez egyre szélesebb köröket érdekel, egyre többen fedezik fel a sokszínűség értékét. Olyannyira, hogy a 2012-es Eurovíziós Dalversenyre Oroszország egy udmurt (votják) nyelven énekelt dallal nevezett be.

A kisebbség helyzete minősíti a többségi nemzetet, annak jóléte vagy rossz helyzete tükrözi a többség hozzájuk való viszonyulását. Az orosz kisebbségügyi törvények nem mérőföldkövek, a finnugorság helyzete sem túl biztató, de talán még van remény az egyre inkább fogyatkozó finnugor népek túlélésére.

IRODALOM

A 2010-es oroszországi népszámlálás adatainak forráshelye az interneten: www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/per-itog/tab7.xls A letöltés ideje: 2011. december 23.

Maticsák Sándor: *Az Oroszországban élő finnugor népek identitásáról* http://finnugor.arts.unideb.hu/maticsak_publ/Pdf/069-Fgrnepek-Disputa07.pdf A letöltés ideje: 2012. április 30.

Révai Nagy Lexikona V. Csata – Duc. Hasonmás kiadás. 1992. Szekszárd, 59–60.

Révai Nagy Lexikona XI. Jób – Kontúr. Hasonmás kiadás. 1992. Szekszárd, 256.

Révai Nagy Lexikona XIV. Mons – Ottó. Hasonmás kiadás. 1998. Szekszárd, 27., 873.

Révai Nagy Lexikona XIX. Vár – Zsüri. Kiegészítés. Aachen – Beöthy. 2002. Szekszárd, 436., 455.

Finno-Ugric Peoples in Russia

Notes for the Margins of the 2010 National Census in Russia

The paper analyzes the results of the 2010 census in Russia referring to national composition. It outlines the development of the population in the periods between the last three censuses, and it further examines the population count of Finno-Ugric peoples as well as their geographical positions within Russia. In the final part, the paper attempts an explanation to the tendency of changes in number, and envisages a rather gloomy future trend.

Keywords: national census, Russia, Finno-Ugric, decrease of population, diasporas, administration

Közigazgatási Terület	össz lakosság	mordvin	udmurt	mari	komi	komi- permják	karjalai	nyenyec	osztják/ hanti	vogul/ manyasi	vepsze	számi (lapp)	nga- naszan
Orosz- ország	1989 2002 2010	1 072 939 843 350 744 237	714 833 636 906 552 299	643 698 604 298 547 605	336 309 293 406 228 235	147 269 125 235 94 456	124 921 93 344 60 815	34 190 41 302 44 640	22 282 28 678 30 943	8 279 11 432 12 269	12 124 8 240 5 936	1 835 1 991 1 771	1 262 834 862
Karélia	2002 2010	716 281 643 548	808 290	362	282	72	65 651 45 570	6	4	1	4 870 3 423	7	/
Komi- föld	2002 2010	1 018 674 901 189	2 336	3 202	256 464 202 348	1 118	341	708 503	88 48	11	37	/	/
Nyenyec	2002	41 546	30	33	4 510	4	5	7 754	5	/	/	/	/
Autonóm K. 2010		42 090			3 622	1		7 504					
Szentpéter- vári Terület	2002	2 139	959	981	669	206	2 057	26	17	19	2 019	15	1
Vologdai Terület	2002 2010	1 716 868 1 202 444	432	268	367	69	212	15	7	2	426 412	9	/
Murmansz-2002		892 534	2 479	1 037	2 177	133	2 203	163	11	6	128	1 769	/
ki Terület	2010	795 409	1 625	1 649	1 649		1 376				1 599		
Tveri Terület	2002 2010	1 471 459 1 353 392	411	545	199	152	14 633 7 394	15	8	8	11	/	/
Baskír- föld	2002 2010	4 104 336 4 072 292	26 020 20 300	105 829 103 658	167	110	53	4	6	9	5	1	/
Mari- föld	2002 2010	727 979 696 459	2 166	312 178 290 863	78	42	27	6	10	43	2	3	/
Mordvin- föld	2002 2010	888 766 834 755	147	227	45	34	30	/	10	6	1	/	/
Tatár- föld	2002 2010	3 779 265 3 786 488	23 702 19 156	18 787 18 848	163	464	91	3	4	13	4	1	/
Udmurt- föld	2002 2010	1 570 316 1 521 420	460 584 410 584	8 985 8 067	242	367	28	4	11	5	/	/	/

Csausz-föld	2002	1 313 754	15 993	453	3 542	103	66	39	2	6	2	3	/	/
	2010	1 251 619	13 014		3 648									
Kirovi Terület	2002	1 503 529	604	17 952	38 930	1 054	817	72	37	8	11	8	3	/
	2010	1 341 312		13 639	29 598									
Nyizsnyij Novgorodi	2002	3 524 028	25 022	828	7 757	552	183	114	8	13	3	10	4	/
	2010	3 310 597	19 138		6 415									
Orenburgi Terület	2002	2 179 551	52 458	1 416	1 372	151	185	59	5	11	12	4	2	/
	2010	2 033 072	38 682											
Penzai Terület	2002	1 452 941	70 739	207	224	56	46	25	4	1	10	/	/	/
	2010	1 386 186	54 703											
Permi Határter.	2002	2 819 421	2 363	26 272	5 395	1 181	103 505	120	20	26	31	6	1	/
	2010	2 636 276		20 819	4 121		81 084							
Szamarai Terület	2002	3 239 737	86 000	1 608	3 889	291	348	167	13	11	18	7	3	/
	2010	3 215 532	65 447											
Szaratovi Terület	2002	2 668 310	16 523	1 800	3 983	170	337	89	3	8	8	5	6	/
	2010	2 521 892	10 917											
Uljanovszki Terület	2002	1 382 811	50 229	499	821	139	139	37	2	6	4	1	4	/
	2010	1 292 799	38 977											
Szverdlovszki Terület	2002	4 486 214	9 702	17 903	27 863	629	1 897	201	63	148	259	15	/	1
	2010	4 297 747	6 303	13 789	23 801						251			
Tyumenyi Terület*	2002	3 264 841	9 683	6 310	11 023	10 555	3 397	180	27 965	26 694	10 561	8	5	/
	2010	3 395 755							31 621	29 277	11 614			
Cseljabinszki Terület	2002	3 603 339	18 138	3 344	3 695	267	498	128	22	38	23	6	/	/
	2010	3 476 217	12 147											
Krasznojarszki Határt.	2002	2 966 042	7 526	3 250	5 104	353	648	132	3 188	19	16	10	1	811
	2010	2 828 187							3 633					807
Moszkva főváros	2002	10 382 754	23 387	1 983	1 979	734	331	568	66	44	22	25	12	3
	2010	11 503 501	17 095											

* A Tyumenyi Terület magába foglalja a Hanti–Manysi Autonóm Körszetet és a Jamali–Nyenec Autonóm Körszetet is.

Gruber Enikő

ELTE, BTK, Művelődéstörténeti Tanszék, Történettudományi Doktori Iskola
 eniko.gruber@eunet.rs

A ROMANCE ÉS A NOVEL, VAGYIS A ROMÁNC ÉS A REALISTA REGÉNY KETTŐSSÉGE

*‘Romance’ and ‘Novel’, or the Duality
 of Romantic and Realistic Novel*

Nyilasy Balázs: *A 19. századi modern magyar románc*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011

Nyilasy Balázs több mint húsz éve foglalkozik a románc és a regény kettősségével. Számos tanulmánya után most kötetét tarthatjuk a kezünkben, amely a műfaj elméleti meghatározását tartalmazza, és annak rávetítését egy-egy konkrét műre.

A 19. századi magyar irodalomban (a franciában, a spanyolban vagy az olaszban), a nagyobb lélegzetű elbeszélésekre a regény elnevezést használják. A regény kifejezés azonban a roman szóra vezethető vissza, melyből az angol romance és a magyar románc keletkezett, nem pedig az olasz novelle, a francia nouvelle vagy a spanyol novelara. Bár ismeretes a románc kifejezés a 19. századi magyar irodalomban, azt csak a rövidebb, balladaszerű verses szövegekre alkalmazzák, melyekben fontos a leírás, a tárgyalása lassú és sokkal inkább epikai, mint drámai jellegű. A regénnyel mint műfajjal a későbbi évtizedekben foglalkozó tudósok is kitérnek az alól, hogy szembeállítsák a romance-t a novellel. Német G. Béla a 80-as évek elején publikált *A románcostól a tragikusig* című művében a románcosságot „»a XIX. századi érzékeny közpolgár, a városiasodó vidéki kisember, az industrialitásba váltó patriarkális világ kedvenc hangnemi karakterjegyeként« határozza meg, és valamiféle (a lírában és az epikában egyaránt fellelhető) érzelgős, melodramatikus

hangulatisággal azonosítja”.¹ Mohay Béla egy évtizeddel korábban már foglalkozott az angol–amerikai irodalom jelenségeivel, és ő a románc alatt lovagregényt, vagyis prózában írott művet ért, és három változatát különbözteti meg: lovagiszerelmi románc, kalandrománc és transzcendentális erőket mozgató románc. Ugyanakkor ezzel egy időben elfogadja a Wellek–Warren irodalomelméletében is szereplő definíciót, mely szerint „a románc olyan költött hősi történet, mely meszerű személyekről és dolgokról szól”.² A 20–21. századi magyar irodalmi lexikonokban is idegen a fogalom átfogó ismertetése. Egyedül a 2001-ben megjelent *Irodalmi Fogalmak Kisszótára* utal arra, hogy e kifejezést a romantikus elemekkel színezett regényekre is használják. A magyar irodalomelméleti kutatásban az angolszász romance-felfogással Szegedy-Maszák Mihálynál, Szilasi Lászlónál és Ungvári Tamásnál találkozunk. Szegedy-Maszák Mihály kifejti, hogy az angolok már a 18. század óta különbséget tesznek romance és novel között, és ez áthathatta az egész európai irodalmat. Szilasi Jókai Mór *Szegény gazdagok* című műve kapcsán beszél románcról, szerinte ugyanis nehezen értelmezhetjük ezt a szöveget regényként. Az angolszász műfajelméleti nézőpontok azonban legteljesebben mindenképpen Ungvári Tamás *Poétikájában* jelennek meg. Az újkori regény születését ugyanis Ungvári az angol irodalmon keresztül mutatja be, és a műfaji kérdéseket is ebből a látószögből közelíti meg. „A novel (vagy a regény) az igazi életnek, szokásoknak és annak az időnek a rajza, amelyben a történet lejátszódik. A romance emelkedett nyelven oly történeteket beszél el, amelyek sohasem estek meg, és valószínűleg sohasem fognak. A novel olyan dolgokat beszél el, amelyek mindennap lejátszódnak szemünk előtt, amilyenek barátainkkal vagy velünk is megtörténhetnek. Ezeket olyan valószínűeknek tünteti fel, hogy szinte abban a hitben vagyunk – legalább míg olvassuk –, hogy mindez igaz és való, a történet szereplőinek boldogsága vagy szerencsétlensége annyira magával ragad, mintha saját boldogságunk vagy boldogtalanságunk volna. [...] A valószínűtlenség és a valóság összezsapása a romance és a novel küzdelme.”³ Bár Ungvári foglalkozik legalaposabban a romance fogalmával, és angolszász iskolázottsága lehetővé is tette volna, mégsem vállalkozik műfaj történeti összefoglalásra. Mindez nagy valószínűséggel a hatvanas évek korlátaival függ össze.

Nyilasy Balázs a kötet első részében kifejti saját felfogását is e műfajról, és később ezt vetíti rá a vizsgált alkotásokra. Szerinte „a románc nem csupán egy kalandos-cselekményes elbeszélés vagy a realista regény előképe, hanem »az emberiség legnagyobb és legszebb gondolatai közül való« vízió, az emberi erő

¹ Nyilasy Balázs: *A 19. századi modern magyar románc*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011. 42.

² Uo.

³ Uo. 44–45.

környezeti erővel szembeni érvényesítésének művészi látomása, afirmatív, pozitív irodalmi elbeszélő modell, amely a vágyteljesülés jegyében jön létre”.⁴

A szerző Arany János, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán és Kemény Zsigmond műveit vizsgálja, és a művek és a romance kapcsolatára mutat rá.

Arany János *Toldi*, a *Murány ostroma*, a *Toldi estéje*, a *Katalin*, a *Keveháza*, a *Buda halála* és a *Toldi szerelme* című művének műfaji hovatartozásáról alakult ki a legtöbb vita és íródott a legtöbb tanulmány. Ezzel egyetemben ugyanakkor az Arany-életmű műnemi, műfaji tagolása sem egyértelmű. Egyes kritikusok az epikát helyezik a középpontba, míg mások a lírát. Kosztolányi a hallucinációk és a szorongások költőjének nevezi Arany Jánost. A *Toldi estéje*-re és a *Buda halálára* az elégikusan szomorú hangnem, az elesettség, a végzet cselekménybefolyásoló ereje jellemző, románcos elemeket is tartalmaz. A *Buda halálába* beleszótt *Rege a csodaszarvasról* című versbetét tipikus románc. A ritmika, a narráció, az alakzatrendszer mind-mind a teljesség, az épség érzését sugallja. Arany János balladáit sokféleképpen csoportosították már. Volt, aki a szerkezeti felépítés felől közelítette meg őket, más a nézőpontot veszi alapul, megkülönböztethetőek a történeti és a népies vonulatok szerint is vagy a románc és a ballada kettősségének szembeállításával, Imre László pedig népi, shakespeare-i, a históriás énekek nyomán járó, románcos, (kísértet) romantikus és anekdotikus verscsoportokat különít el. Nyilasy Balázs viszont azt mondja, hogy érdemes azt a felosztást követni, amely a versbeli valóságteremtés, létértelmezés, általános emberi attitűdlehetőség felől vizsgálódik. Ehhez a csoportosításhoz segítségül hívhatjuk Northrop Frye tipológiai rendszerét, amely az irodalom gondolkodásformáit az emberi képesség és a természeti-társadalmi meghatározottság kettősségéből vezeti le. E műfaji vízió a mítosz, a románc, a magas, az alacsony mimézis és az irónia módjai. Az Arany János-i románc-ballada műcsoportba a *Pázmán lovag*, a *Rozgonyiné*, a *Mátyás anyja*, a *Szibinyáni Jank* és a *Szent László* tartoznak. A *Pázmán lovag* inkább a komikus-humoros, a *Rozgonyiné* pedig a hősi romance tradíciójára utal vissza. Ezek a románc-balladák a játékosság felé mozdulnak el, és erős jellemzőjük a perspektíva-teremtő, szólámvariáló, ritmusalakító játék. A 19. századi verses románc legjobb példája azonban kétségtelenül a *Toldi*. A modern románc, a régi mítoszok, hősének, régi románcok sajátosságait építi magába és fejleszti tovább. A szerző szerint azonban „Arany Toldija még a románc-standardhoz képest is különös buzgósággal, evidens nyilvánvalósággal használja fel az archaikus-patriarkális perspektíva-mozzanatokat, valóságteremtő elemeket”.⁵ Ám a műből kitetsző lélektani vízió a mítoszi, hőseneki kereteken túllép, és a próbatételes, hősi elv mellé a pszichológiai ábrázolás sokrétűsége társul.

⁴ Uo. 61.

⁵ Uo. 106.

Míg Arany János verses elbeszélései az ómagyar és a középkori környezetet nem hagyják el, Jókai Mór prózai művei otthonosan mozognak a 18–19. század történelmi idejében is, és ezt a modernizált életformát, viselkedési attitűdöket beépítik a romance-ba. Vagyis a szerző a polgáriasult világ foglalkozási köreihez, a polgári karakterekhez romance-perspektívát társít. A románcvilág e kiszélesedése az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* lapjain megy végbe, és ez Nyilasy Balázs szerint elválaszthatatlan a magyarországi reformkori eszmék megjelenésétől. Az *Egy magyar nábob* szerkezetében végig az új és a régi, a patriarkalizmus és az iparkodó, modernizáló ellentéte fedezhető fel. Ebben a regényben még nem egyesült a reformkoriság a romance-próbatétellel. A *Kárpáthy Zoltán*ban viszont már konkrét románc-hőstettekkel is találkozhatunk. Ilyen például a követválasztás eseménysora, Wesselényi és Zoltán árvízi mentőmunkája vagy Miklós báró párba. A patriarkalitás-polgáriasodás ellentéte ebben a regényben is felfedezhető, de itt már nem nyer divergens értelmet. A *kőszívű ember fia*i című regény azonban már a romance-tradícióhoz kapcsolódik. A polgári-patriarkális, a komikus-humoros szituációkat, a mozgalmas küzdelmet, a hősiességet és a próbatételt állítja a középpontba. Ugyanakkor nagymértékben tartalmaz kételyt is. A történet szereplőinek egyetlen nagy akadályt kell leküzdeniük, melynek téje egy új világ megteremtése. A modern románc, melynek Jókai műve az egyik legjobb példája, mindig két nagy ellentétes attitűd között mozog, a környezettel szemben diadalmaskodni tudó hősöket léptet fel, tagadja a determinizmust, és mindig pozitív végkicsengést szerepeltet, mely a világ és az egyén kompatibilitását hivatott szemléltetni. Jókai az *Egy magyar nábob*bal és a *Kárpáthy Zoltán*nal egy polgáriasított, komikummal, humorral feldúsított románcot alkotott, a *kőszívű ember fia*iban pedig mindezt megtartotta és felvonultatta. Ugyanakkor a harmadik történetben nemcsak a polgáriasított románcjegyek vannak jelen, hanem az archaikusak is felerősödtek. A három évvel később keletkezett *Az arany ember* című regény is tartalmaz románc-jegyeket, de itt az összkép rendkívül zilált. A regényben a románcra jellemző sajátosságok a senki szigetére korlátozódnak.

Nyilasy Balázs a továbbiakban Mikszáth Kálmán műveit, a *Szent Péter esernyőjét*, a *Beszterce ostromát* és *A Noszty fiú esete Tóth Marival*-t tárgyalja, és behoz egy új fogalmat, a komikus romance-t. A komikus regényes történet Henry Fielding szerint nem más, mint komikus elbeszélő költemény prózában, mely a komédiától éppen annyira különbözik, mint amennyire a komoly elbeszélő költemény a tragédiától. A komikus romance cselekménye könnyed és mulatságos, a szereplők modora köznap, és a nevetséges jeleneteket helyezi előtérbe. Bár a komikus romance felfedezhető Arany János és Jókai Mór műveiben is, igazi mestere valójában Mikszáth Kálmán. Az ő sajátosága a komikus gondolkodásmód, írásai gazdagon telítettek humoros részletekben, mely egy sajátos világszemlélet részét képezi. Schöpflin Aladár szerint Mikszáth „hu-

morosan látja a világot, és ezt a szemléletmódot árasztja alakjaira. Legelőbb és legélesebben tehát mindenütt azokat a vonásokat látja meg mindenkinben és mindenben, amelyek humoros hatás keltésére alkalmasak.”⁶ A komikus románc elemei legszembevetőbbben a *Szent Péter esernyője* című művében fedezhetők fel. Az idill az emberek viselkedésére, nyíltságára, jóakarására és vendégszeretetére épül. Ugyanakkor az idillt jelképezik a fiatal pár évődő jelenetei vagy a lánykéréskor szemérmes fiatal lány vagy a vetkőző hajadon is. A legvidámabb jelenet viszont mindenképpen a bábaszéki vacsora, melynek leírása tele van tűzdelve pajzán, vicces megjegyzésekkel és tréfákkal. A műben az idill folyamatosan a komikummal keveredik, mely perspektíva még a halálhoz is hozzákapcsolódik. A románcokban a cselekvések mozgatója az az eszmeiség, amely nincs kiszolgáltatva az anyagiség elvének. A szereplők a jó cselekedet, a hőstett világában élnek, és nem jut szerephez a realista regényben oly fontos szerepet játszó magánérdek és pénz. A komikus románc egyes fajtáiban azonban mégis meghatározó momentumként jelentkeznek a földies, alantas dolgok. A *Szent Péter esernyője* pont egy olyan mű, melynek történetében jelentős szerepe van az énérdékűségnek. A románc jelleg mindazonáltal a legenda, az esernyő motívum kibontakozásából is kimutatható. A bonyodalom ironikus, játékos, ugyanakkor egy átfogó emberi dilemmára utal. A *Beszterce ostromának* kompozíciójában a romance és a vígjátéki tradíció szembeötlő. A vidám csattanós történetek, a viccek, a humor, a komédia mind-mind fellelhető a cselekményben. A *Noszty fiú esete Tóth Marival* humoros-komikus perspektívája szintén a komikus-humoros románchoz kapcsolódik, attól függetlenül, hogy fellelhetőek benne a riport és a realizmus jegyei is. A Mikszáth-szövegek mellett, hogy komikusak, a narrátor minden esetben hozzájárul a románc melegség-, közvetlenség- és otthonosság-víziójának megteremtéséhez. Ez azért fontos, mert így az elbeszélő az elbeszélésmódon keresztül hozzájárul a komikus románc karakterének kifejezéséhez. A Mikszáth-szövegekben gyakori a rövid, frappáns közbeékelés, melyek elbizonytalanítják a közlést, viszont erősítik a humoros jelleget.

A modern románc a 19. század irodalmában fontos helyet foglalt el, azzal együtt, hogy a kor irodalmi gondolkodásának nem egy komplex egészét, hanem egy kis szeletét jelentette. A románcperspektíva vizsgálatakor egy-egy életművön belül is csak bizonyos művekre vetíthető ki, nem pedig a munkásság egészére. Arany, Jókai vagy Mikszáth alkotásain keresztül lényeges mozzanatokat lehet megvilágítani általa, a modern románc története azonban az ő munkásságukkal nagyrészt le is zárult. Teljesen azonban nem tűnik el, hiszen egy-egy eleme a későbbi gondolkodásban is jelen van, és még a huszadik századi írók munkáiban is felfedezhetők olyan jellemvonások, amelyek a románchoz kapcsolódnak.

⁶ Uo. 239.

A kötet utolsó részében a szerző Arany János és Jókai Mór kortársának, Kemény Zsigmondnak a munkásságát veszi górcső alá, és próbálja megvizsgálni mindezt a románc szémszögéből. Elsősorban a Walter Scott-i hagyományt követő történelmi regényeit vizsgálja, hiszen Scott regényeiben nemcsak a novel, hanem a romance jegyei is jelen vannak. Míg nála éppenhogy csak megjelenik a történelmi perspektíva, Kemény Zsigmond *Gyulai Pál* című művében már kiteljesedik. A románc vonások azonban leginkább az *Özveggy és leányában* mutathatóak ki. „Az irodalmi románcok, regék történevilága és hősei olyan bőségben merülnek fel az ötvenes évek végén született alkotásban, mint egyetlen más Kemény-könyvben sem” – írja Nyilasy. Elsősorban Judit asszony az, aki folyton románcirodalmat olvas. Neki a románcok viszonyítási pontként szolgálnak. Mindennapi életét a tündérvilág figuráival népesíti be, és tetteiket életvezérlő elvvé avatja. A regény történetének főbb mozzanatait, szituációit mind-mind a kalandos románcok alapvető cselekményei közül találjuk. A történet azonban egyértelműen a melodramatikus, szerencsétlen szerelmi románc tradícióját követi, és alig található olyan elem a műben, amely más elbeszélőmódra utalna. Alakformálása viszont kettős. Megtalálható benne a komikus, szatirikus gesztus is, de ezzel egyidejűleg a románcra jellemző egyenesség, énazonosság is. Kemény János munkásságában románcjegyek után kutatva nem feledkezhetünk meg a *Zord idő*ről sem. Egyértelmű románc-sajátosságokat mutat ugyanis Dora és Elemér, illetve Izabella és Frangepán Orbán szerelme. Ezek a szerelmek ugyanis reménytelenek, soha be nem teljesedhetők, melyek alakulását mindvégig különböző melodramatikus események kísérik. A románc tradíció nyomai ezenkívül kimutathatóak még a mű alakformálásban és a cselekményirányításban is, nem csak a szerelmi lélektan terén. A *Zord idő* a *Gyulai Pál* által képviselt valóságértelmezéshez kanyarodik vissza, de egyértelműen átlép az ironikus elbeszélések szférájába, sőt, már az abszurd felé közelít.

A magyar románc nagy korszaka Mikszáth Kálmán munkásságával véget ért, ezt több helyen is hangsúlyozza a szerző, és más törekvések vették át a szerepét. A századforduló idején született elbeszélésekben a realista és a szimbolikus-szeccsziós valóságalkotás játssza a főszerepet, ugyanakkor pár romance forma itt is felfedezhető. Ezek a komikus romance és a hősmese változatai. Herczeg Ferenc *A Gyurkovics-lányok* című művét regényként határozza meg, a novellafüzért azonban a fieldingi elbeszélő forma folytatásaként komikus-humoros romance-nak titulálhatjuk. Northrop Frye tipológiája szerint „a komikus-humoros romance a tavasz és a nyár mütosza, a mindennapi valósággal, a társadalmiasult világgal a vágy, a beteljesültség, ártalmatlanság közvetítő kategóriáin keresztül érintkezik. Figurái, cselekményelemei, társadalomrajza, történegyüttése nem a valóság egyensúlyával megterhelt”.⁷ Az újkori románc

⁷ Uo. 323.

legnépszerűbb folklór változata a hősmese. A századelőn leginkább Lesznai Anna és Balázs Béla meséit sorolhatjuk be e kategóriába.

Nyilasy Balázs kötetét végiglapozva a már jól ismert irodalmi művek egy teljesen újfajta megközelítésével találkozunk. Mindazonáltal nemcsak egy új műfajjal és annak válfajaival ismerkedtet meg bennünket, hanem egy újfajta nézőponttal is.

Törteli Telek Márta

∴ Jovan Jovanović Zmaj Iskola, Martonos
∴ ttmarta@stcable.net

„NYELVEM HATÁRAI VILÁGOM HATÁRAI”

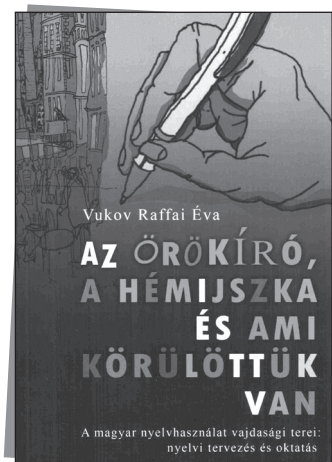
“The Boundaries of My Language, the Boundaries of My World”

Vukov Raffai Éva: *Az örökíró, a hémiszká és ami körülöttük van. A magyar nyelvhasználat vajdasági terei: nyelvi tervezés és oktatás.* Életjel Könyvek, Szabadka, 2012

Vukov Raffai Éva, a szabadkai Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar tanára, a kétnyelvűséget kutató nyelvész nemrég megjelent kötetében a vajdasági magyar nyelvközösséghez kapcsolódó nyelvi jelenségeket tanulmányozza, a nyelvi tervezés módszereit ismerteti, valamint néhány, a régióban jellegzetes nyelvi fordulat, szó részletes vizsgálatát mutatja be, és egy attitűdvizsgálat eredményeit összegzi.

A szerző a könyv előszavában felhívja figyelmünket, hogy azok a beszélők, akiknek anyanyelve nem többségi nyelv is egyben, más kapcsolatban állnak ezzel a nyelvváltozattal, mint azok, akik egy adott társadalomban a többségi nemzet tagjai, hiszen utóbbiak esetében az anyanyelv standard változata egybeesik az állam hivatalos nyelvével, míg a kisebbségben élők anyanyelvük standard változatával „hivatalosan” alig találkoznak. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a regionális köznyelv vizsgálatakor a standardhoz nem mint megingathatatlan és változtathatatlan nyelvváltozathoz kell viszonyítanunk, hanem a két variánst egymás mellé állítva kell tanulmányoznunk. A szociolingvisztikai hozzáállás alapján a nyelv csupán eszköz, melyet annak használói határoznak meg és minősítenek, akár standardként.

A nyelvész kiemeli, hogy a vajdasági tanítókat közelről érinti a magyar nyelvváltozatok egymás közötti viszonya, hiszen ez a kérdés központi szerepet kap az alsó tagozatos oktatásban.

Így kapcsolódik össze a tanítói munka és a nyelvi tervezés, mely utóbbi hagyományosan a nyelvhasználatból adódó gondok megoldását szolgálja.

Göncz Lajos a vajdasági őshonos magyar kisebbség nyelvi helyzetét tanulmányozva a fergusoni diglosszia valamennyi jegyét felfedezi. Úgy véli, hogy „a vajdasági magyarság nyelvi helyzetére jellemző az egyetemes magyar standardnak mint E-változatnak és a vajdasági magyar kontaktusváltozatnak mint K-nak az együttélése. Az E-t az iskolában sajátítják el a beszélők egymást követő nemzedékei, a K-t anyanyelvként szüleiktől, és a két változat megfelelő funkciókban használatos”. A kötet szerzője körvonalazza a vajdasági standardot nyelvi szintek szerint, a legmarkánsabb példákkal kiegészítve. Figyelembe veszi a hangrendszer (a középzárt *ë* megőrzése, rendszeres használata), a szókincs (a lexikai hiányok kielégítésére létrejövő tükörfordítások), valamint a mondat szerkezet (a szerbből átvett vonzatok alkalmazása) jellegzetességeit.

Ugyanakkor a vajdasági magyar nyelvre vonatkozóan nyelvi érintkezés nem csak a közvetlen és közvetett hatást kifejtő nyelv, a szerb révén valósul meg, hiszen az angol, valamint a magyarországi magyar is számottevően befolyásolja azt. Természetesen egy kisebbségben működő nyelv szempontjából a nyelvi változás is összetettebb, más irányú, mint az egynyelvű társadalmakban használatos nyelv esetében. Társadalmi változás hatására módosulhat a nyelvi változókhoz való viszonyulás.

Vukov Raffai Éva rámutat, hogy a szóképzéssel hiány kiküszöbölésére a kétnyelvű közösség beszélőjének több lehetőség is rendelkezésére áll. A nyelvi, elsősorban lexikai hiányt saját eszközeiből is pótolhatja a nyelv belső folyamatokkal, szóképzéssel, de ha a megismert új dolgok megnevezésére a meglevő eszközök nem alkalmasak, kölcsönzés történik. A kölcsönzés a beszélők szándékától függetlenül és a kétnyelvűségi helyzetből törvényszerűen következik be. „A vajdasági magyarok esetében megkülönböztetjük a szerb nyelvből való elsődleges és másodlagos kölcsönzést, hiszen a magyar nyelvközösség tagjainak csak töredéke vesz át lexikai egységet élő nyelvi kapcsolat következtében közvetlenül a szerbből, általánosabb jelenség a rögzült kölcsönszavak elfogadása, illetve beépítése a nyelvbe.”

A nyelvész a vajdasági magyar beszélők átvételeinek az elemzésében főként Johanson felosztását tartja szem előtt, de adott esetben Lanstyák besorolásának a mellékelésére is törekszik. Ily módon megkülönbözteti (és a régiókra jellemző példaanyaggal illusztrálva mutatja be) a globális kölcsönzés, a részleges kölcsönzés, a metonimikus átvétel, a szófajváltás, a tükörfordítás (a morféma és a szintaxis szintjén jelentkező szerkezeti másolás), a kontamináció, valamint a kombinált kölcsönzés eseteit.

Egyéb kölcsönzési típusokra (újra-kölcsönzés) is hoz példát, majd pedig kitér a szerb közvetítésű idegen szavak beáramlására nyelvünkbe. Ugyanis a magyar-

ba bekerült angol és más idegen eredetű szavak/szópárok egyik eleme a magyar nyelv által egyetemesen elfogadott idegen szavak korpuszába tartozik, míg a másik szó a magyar nyelvet beszélők egy töredékének – esetünkben a vajdasági magyarok – nyelvének része, és szerb közvetítéssel került a nyelvbe.

Megfigyelhető, hogy a domináns (szerb) nyelv hatására a magyarul beszélők nyelvi magatartása megváltozik, hasonul a szerb nyelvi sajátosságokhoz. Ahelyett, hogy az új, ismeretlen fogalmakat a magyar nyelvre olyannyira jellemző szóösszetétellel vagy szóképzéssel alkotnák meg, szerb mintára idegen szavakkal pótolják a fellépő hiányt. Másrészt viszont a magyar nyelv szókészletének elemeit nem ruházzák fel új jelentésekkel, ugyanis ezeket nem tartják alkalmasnak arra, hogy velük új fogalmakat is kifejezhessenek, inkább átveszik a szerb-ben megjelenő idegen szót, így annak jelentése egészen konkretizálódik.

Lanstyák István szerint a közösségi szinten megnyilvánuló, főként lexikai hiány kiküszöbölhető nyelvi ismeretterjesztés útján is, de leghatékonyabban és legkorábban az iskolában oldható meg. Ezzel az iskolai oktatás kulcsszerepét hangsúlyozza.

Bartha Csilla William Mackey és Suzanne Romaine kutatási eredményeire utalva kiemeli, hogy a világon 3000–4000 nyelv áll szemben 150–200 állammal, illetve egy-egy országra harminc nyelv jut. Ezek a megállapítások áthelyezik a hangsúlyt az „egy tiszta nyelv” vizsgálatáról a másik nyelvvél kontaktusban élő nyelv vizsgálatára.

A vajdasági magyarok kétnyelvűségére leginkább Grosjean definíciója illik, amely így szól: „A kétnyelvűség két (vagy több) nyelv rendszeres használata, kétnyelvűek pedig azok az emberek, akiknek mindennapi életük során szükségük van két (vagy több) nyelvre, és ezeket használják is.” Vukov Raffai Éva rámutat, hogy a szerb–magyar kétnyelvűség foka szerint Vajdaságban a kétnyelvű beszélők következő négy csoportját különböztetjük meg: 1. csak a hivatalokban használják az államnyelvet; 2. a munkahelyükön időnként, esetenként használják az államnyelvet; 3. többnyire az államnyelvet beszélnek munkahelyükön; 4. nemcsak munkahelyükön és a hivatali ügyintézők alkalmával, de a családban is rendszeresen használják a második nyelvet. Mivel a vajdasági magyarok nagyon különböző mértékben beszélnek a szerb nyelvet (és helyenként a magyart is), attól függően, hogy hol élnek, a szerző az iménti felosztásra rávetíti az adott környezet kétnyelvűségi mutatóit is.

A kettősnyelvűségnek nevezett nyelvi helyzet azt jelenti, hogy a beszélő alapnyelvéről a társas környezet szabályai szerint kész átváltani egy standard, illetve a standardhoz közel álló változatra. A vajdasági magyarok esetében ez a változat a regionális köznyelv, hiszen csak ritkábban, egyes indokolt esetekben történik a váltás a köznyelv nem regionális változatára. Emellett Vajdaság-szerre még elterjedt egy nyelvjárási jegyekkel átszőtt, nemstandard variáns, néhány

általánosan jellemző nyelvi sajátsággal, mint pl. a suksükölés, a bír segédige indokolatlanul gyakori használata vagy szókinszbeli jellegzetességek.

Kétnyelvű beszélőközösségünk bemutatása után a szerző megvilágítja a nyelvi tervezés elméleti hátterét, több szerző meghatározását felvonultatva. Módszertani okból különbséget tesz a nyelvi egységek módosítása és a nyelv szociopolitikai státusára vonatkozó tervezés között. A politikai tényezők által befolyásolt státustervezés előzménye kell, hogy legyen a másik folyamatnak, a korpusztervezésnek. A korpusztervezéssel szemben a státustervezés nem magának a nyelvnek a nyelvhasználati aspektusból való tervezését jelenti, hanem a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek a vizsgálatát, tanulmányozását és társadalmi szerepének tervezését, valamint megváltoztatását.

Különösen fontos a vajdasági, de ugyanúgy a többi, határon túli magyarság esetében is, hogy a státustervezés részükről átfogó nyelvpolitikai stratégiára épüljön. A nyelvtervezési intézkedéseknek főként akkor van értelmük, ha a nyelv használatának behatárolható tere van, vagyis minden tervezői tevékenység ezek híján elenyésző eredményre számíthat. A legfőbb ilyen színterek az iskola, a nyomtatott és elektronikus sajtó, és természetesen a művelődési intézmények. A státustervezésnek része az a szervezői munka is, melynek eredményeképpen lehetőség nyílik az adott (esetünkben magyar) nyelven tanulni az iskolákban. Göncz Lajos Skutnabb-Kangas többnyelvű közösségekre kidolgozott oktatási modelljét elemezve hangsúlyozza, hogy a kisebbségi (pl. a vegyes házasságból származó) tanulók esetében a kisiskoláskortól fogva többségi nyelven való tanulás negatív hatást fejt ki a beszéd-, valamint az értelmi és szociokulturális fejlődésben. Göncz a kisebbségi gyerekek számára már a kezdetektől anyanyelven való tanulást tartja a legmegfelelőbbnek, mert csak ez a megoldás eredményez additív kétnyelvűséget. A gyermek írás- és olvasástanulásának (szövegértő olvasásának) ugyanis feltétele a kognitív nyelvi kompetencia, mely öt-hat éves korra alakul ki. Valódi kétnyelvűség csakis úgy alakítható ki, ha azt a nyelvet (a magyar nyelvet) támogatja az iskola, illetve az oktatás, melynek az intézményen kívüli hatása gyengébb.

A státustervezés fontos eleme a kódszelekció, amely az egész magyar nyelvterületre vonatkozik, de különösképpen érinti a Magyarországon kívüli magyar nyelvközösségeket, hogy milyen legyen az adott nyelvközösség nyelvének a standardhoz, illetve az egyes nyelvváltozatokhoz (a nyelvjárásokhoz) való viszonya. Ha Vajdaság esetében rögzíteni szeretnénk egy, a későbbiekben regionális standardként elterjesztendő magyar nyelvi variánst, első lépésként ennek politikai hátterét kell biztosítani. Ugyanakkor státustervezési feladat kiválasztani az oktatás nyelvét is, mely szintén csak a megfelelő politikai eszközök igénybevételevel valósítható meg.

Vajdaságban a nyelvi státustervezéshez azok a döntések és állásfoglalások tartoznak, amelyek lehetővé tették: 1. a magyar nyelvnek mint az oktatás kizáróla-

gos nyelvének jelenlétét a magyar tagozatos osztályokban; 2. az anyanyelvápolás választható tantárgyként való bevezetését a nem magyar nyelvű tagozatokban; 3. a magyar nyelvű ügyfélszolgálatot az önkormányzat hivatalaiban stb.

A nyelvi tervezés célja annak az állapotnak a létrehozása, amely lehetővé teszi, hogy a beszélő nyelvi tevékenységével gondolatait, érzelmeit, szándékát minél maradéktalanabban kifejezze. A nyelvi korpusz tervezése a nyelv minél árnyaltabb és pontosabb használatát is eredményezi. A korpusztervezés során eldöntik, hogy egy nyelvnek mik legyenek a paraméterei, vagyis hogy milyen helyesírási szabályok vonatkozzanak rá, mondatszerkesztésében milyen szabályokat kövessen, mely szavak tartozzanak a szókincsébe.

„A korpusztervezés egyik célja a standardizáció folyamatának gördülékeny véghezvitele. Konkrét feladata a standard nyelvváltozat bővítése egy olyan nyelvmodell elérésének érdekében, mely mindazoknak az elvárásoknak eleget tesz, amik elengedhetetlenek egy korszerű nyelv esetében.” Papp György véleménye szerint a nyelvi tervezést illetően speciális helyzetben vannak a több központtal rendelkező nyelvek beszélői, köztük a kétnyelvű közösségekben a nyelvművelő szakasz nagyobb hangsúlyt kap, hiszen itt az idegen nyelvi elemek nyelvbe áramlása nagyobb méreteket ölthet.

A korpusztervezés során lényeges a már meglevő nyelvi elemek számbavétele. „A szókincs esetében fontos az adott szemantikai mező minden arra vonatkozó lexikai elemének egymás mellé sorakoztatása, hogy maga a tervezés minél inkább a valós »kínálatból« jöjjön létre. Különösen a tanítási folyamat nyelvét megcélzó, alakító cselekvésnél kell erre gondot fordítani: az egyes szemantikai mező lexikai lefedésénél a nyelvi elem mellé szükséges mellékelni stilisztikai jegyeit is. [...] Így elkerülhetjük a nyelvi egyoldalúságot, serkenthetjük a hasonló jelentésű szavak stilisztikai elkülönülését.”

Langstýák István hangsúlyozza annak fontosságát, hogy a kodifikált standard mellett az egyes kisebbségben élő magyar nyelvközösségek standard nyelvváltozatának – a regionális standardnak – az elemei is bekerüljenek az egyetemes standardba. Úgy véli, elfogadható a különböző variánsok egymás mellett élése mind a hangrendszer, mind a szókincset illetően, ebben csupán a szaknyelvek képeznek kivételt.

Fontos cél a terminusok egységesítése. A nyelvtervezés során a kialakítás a nyelvészek bevonásával történik, az elterjesztés pedig a szakkönyvek, szakfolyóiratok révén valósul meg, elsősorban a szakterület művelői részéről. Mindezt kiegészítve a vajdasági és a többi határon túli magyar nyelvtervezés egyik fő feladata a különböző tudományágak alapvető szakkifejezéseinek államnyelvi és magyar nyelvű szótárának elkészítése. Papp György rámutat, hogy a vajdasági magyar nyelv korpuszát illetően külön foglalkoznunk kell a szerb–magyar fordításirodalom által tükröződő nyelvi specifikumokkal is.

A vajdasági magyar nyelvre vonatkozó korpusztervezés lehetséges területei: 1. a gazdaság és a kereskedelem; 2. a banki ügyintézés; 3. a termelés; 4. a közgazgatás; 5. a szolgáltatóipar; 6. a tévéműsorok, filmek címe; 7. az ügyintézés.

Vukov Raffai Éva a nyelvi tervezés és az iskola szoros kapcsolatára hívja fel figyelmünket. „A korpusztervező tevékenység a legspontánabb módon (politikai döntések, státustervezési lépések befolyása nélkül) az oktatásban valósulhat meg, letéteményese pedig a legkorábbi időkben a tanító.” (Szabómihály Gizella szerint hatásos, bár kevésbé spontán nyelvtervezői cselekvés valósulhat meg egy olyan nyelvi iroda keretein belül is, mely eligazít, ha bizonytalanság lép fel bizonyos dolgok, fogalmak magyar nyelven való megnevezésekor.) A standard jobb és működőképesebb elsajátítása – mely az oktatás folyamán funkcionális programok által valósítható meg – már részben a korpusztervezés feladatkörébe tartozik. Az iskola alapvető célkitűzése pedig a két variáns (az informális nyelv és a regionális standard) közötti nyelvi és funkcionális különbségek tudatosítása, mely a nyelvváltozatok váltakozva történő, megfelelő helyzetekhez kötött használatának megtanításához, megtanulásához vezet.

Az egyetemi tanár hangsúlyozza, hogy a nyelvi tervezéshez tartozó tevékenységek közül az iskolai munkához kapcsolódókat tudjuk leginkább irányítani és ellenőrizni, hiszen ezekhez nincs szükség külön intézményes keret felállítására, mivel az iskolai intézményrendszer már eleve adott, csupán az ott folyó munkához kell alkalmazkodni, és alkalmazni a nyelvi tervezés megfelelő lépéseit. Kiemeli, hogy az oktatást érintő nyelvi tervezés alapvető feladatai közé tartozik egyrészt annak eldöntése, hogy mely nyelven folyjon az oktatás, valamint annak, hogy melyeket tanítsák idegen nyelvként az iskolában. Emellett az államnyelvnek mint környezetnyelvnek az oktatása ugyancsak a nyelvi tervezés egyik fontos területe.

A nyelvi hiány és nyelvi hátrány megszüntetésére, illetve ellensúlyozására Oláh Örszi Tibor meglátása szerint az iskolarendszeren belül mutatkozik a legnagyobb esély. De csak abban az esetben, ha az iskola nem csupán a szabályismeret követeli meg a tanulóktól, hanem a nyelv tényleges használata (performanciája) kerül előtérbe, azaz funkcionális grammatikát tanítanak. A feladatok szabályismeret utáni példasorai nem eredményezhetnek (hozhatnak) fejlődést a kompetencia hiányával induló gyerekeknél.

A többségi nyelvi hatás – a Vajdaságban – a szerb nyelvi, főleg szókészleti vagy szerkezeti elemek megjelenése a magyar nyelvben. A mindennapi, otthon használatos (vernakuláris, informális) nyelv, valamint a regionális standard közötti kódváltás nagymértékben ezeknek az idegen szavaknak az alkalmazása, illetve magyar szóval való pótlása, és csak másodsorban kapnak figyelmet az egyéb nyelvi jelenségek, mint pl. a suksükölés, a nákolás, bizonyos névutós szerkezetek standardtól eltérő használata, a szerb kifejezések tükörfordítása stb.

A kétféle nyelvi norma tudatosítása lehetővé teszi a nyelvhasználati alkalmazkodást a különböző nyelvhasználati szinterek szabályai (előírásai) szerint, másrészt pedig előkészíti a beszélőt a nyelvváltozat-váltás (kódváltás) készségéhez. A kettősnyelvűség kialakítását fontos oktatási feladatként kell kezelnünk, melyet azonban ebben az említett nyelvi kontextusban olyan tényezők is nehezítenek, mint a standard nyelvváltozat hiánya, valamint a többségi nyelvi hatás kiküszöbölésére irányuló erőfeszítések.

A kötet szerzője nyíltan kimondja, hogy a Vajdaságban nagy felelősség hárul a pedagógusokra, főként a tanítókra, hiszen ők a nyelvi szocializáció első intézményes letéteményesei. Az alsó osztályos anyanyelvtanítás talán legfontosabb feladata a sikeresen kommunikáló tizenéves nevelése.

A standard nyelvváltozatot közvetítő – éppen ezért mediátori szerepet vállaló – tanítónak ismernie és tolerálnia kell annak a közegnek a nyelvváltozatát, ahonnan a tanulók érkeznek. Ugyanakkor tisztában kell lennie a tanulók által használt nyelvi variáns és a standard közötti különbséggel, hogy megfelelő kommunikációs feladatokkal segítse a tanulók kódváltását. A tanító számára legyen nyilvánvaló a kettősnyelvűek kódváltási folyamata, és képes legyen ezt tudatosan is végezni.

Minthogy a tanítóknak az anyanyelvhasználat tervezésében és módosításában kulcsszerepük van, a kutató érdemesnek tartotta megvizsgálni, mennyire vannak tisztában ők maguk a kettősnyelvűséggel. A pedagógusi attitűdvizsgálat egyik kérdéscsoportja arra vonatkozott, hogyan jellemzik és értékelik tanulóik nyelvhasználatát, a másik pedig a tanulók nyelvhasználatával kapcsolatos tanítói hozzáállásra, reagálásra.

A felmérés tanulságai alapján a pedagógusok leggyakrabban minden olyan nyelvi megnyilvánulást, mely a köznyelvi formától különbözik, hibának vagy nemkívánatos elemnek tekintik – így például a tájnyelvi kifejezések egy részét, még fokozottabban a tájnyelvi vagy regionális morfémarendszer használatát, és szinte kivétel nélkül a diákzsargont. Mindezekre hibajavítással és gyakoribb beszéltetéssel reagálnak.

A pedagógusnak fontos feladata, hogy szembesítse a tanulókat környezetük nyelvhasználatával és a standard magyar nyelvváltozat közötti különbségekkel. Igazi célja az, hogy felkészítse a gyerekeket ezeknek az eltéréseknek a kezelésére, nem pedig arra ösztönözni őket, hogy környezetük nyelvét hibáival együtt elvessék. Mindeközben a tanítónak beszélnie kell a standard magyar nyelvet, s azt használnia kell az órákon, megfelelő mintát nyújtva a tanulóknak, mindazzal együtt, hogy az ő variánsukat is élni hagyja.

A felmérés ugyanakkor azt mutatja, hogy a tanítóknak csak kismértékben tudatosult a kétpólusúság alternatívája: sok esetben céljuk az egyetlen „jó” válasz, beszédmód, nyelvhasználat megtanítása. Viszont „a tanítók magatartását [...] semmi-

képpen sem ítéldhetjük el, hiszen [...] évtizedeken keresztül volt jelen az oktatásban és a tanítóképzésben is az a szemlélet, mely a nyelvváltozatok hierarchikus rendszerén, a teljes nyelvi homogenitáson, azaz az »egy jó megoldás« elvén alapult”.

Vukov Raffai Éva a nyelvi tervezés elméletével összhangban számba veszi szűkebb nyelvközösségünk jellegzetes nyelvi elemeit. Az ismertetett nyelvi jelenségek, jellemző szó szerkezetek között akad olyan (mint pl. a nákolás, a hiperkorrekció, az -e kérdőszócska helye, a birtokjel elhagyása, az analitikus szerkezetek stb.), amelyet a vajdasági regionális köznyelv részének tekinthetünk, hiszen az adott környezetben használatuk egységes, nem okoz félreértést és legtöbb esetben stigmatizációt sem. Ezek az elemek sem maradhatnak az iskolában érintetlenek, melljük (és nem följük) kell rendelni a standard odaillő elemét. Más ismertetett jelenségek azonban már pontatlanságot, bizonytalanságot fejeznek ki, vagyis ilyen esetekben a nyelvi hiány jelenségével szembesülünk. Az ilyen beszélőknek nem volt alkalmuk környezetükben helyes nyelvi mintákkal találkozni. Ezen az állapoton az iskolában változtatni kell, de csak hozzáértően szabad.

Leginkább a pedagógusnak, a tanítónak van alkalma és indíttatása arra, hogy értékelje az adott közegben megfigyelt nyelvi jelenségeket, ezeket az értékeléseket be kell építenie pedagógusi munkájába, s így hozzájárulhat tanítványai kettősnyelvűségének kialakításához. Vagyis hozzájuttathatja őket ahhoz a nyelvi kódhoz, amelynek elsajátításával nemcsak szűk környezetük nyelvváltozatát beszélhetik, hanem a nyelv szélesebb területre vonatkozó variánsát is. Így nyelvük – és világuk – határai kitágulhatnak.

A kutató a vajdasági magyar beszélők nyelvhasználatának néhány olyan jellegzetesnek mondható nyelvi változóját (pl. grafitceruza, hajtási engedély, könyvecske, majica, örökíró, sinóbusz, siska, szenf, szokk, zsmigavac stb.) mutatja be, melyek a magyar nyelvhasználat terei közül ebben a régióban különösen sajátos formában vannak jelen. Ezeknek az elemeknek a standard magyar elemekkel való összehasonlítása a legtöbb esetben nem azt sugallja, hogy a vajdasági nyelvhasználatban megjelenő alakok hibásak vagy kerülendők, hanem inkább azt, hogy megférnek egymás mellett a nyelvben. Ilyen módon a nyelv működésének, gazdaságosságának és kreativitásának testet öltő jelenségeire is felhívja a figyelmet – arra, hogy a nyelvet használni így is lehet, így is működik.

A szerző kötetének végén közli a megszólítás mint kommunikációs változó összehasonlító vizsgálatának eredményeit. Vizsgálatának célja az volt, hogy meghatározza, a megszólítás nyelvi eszközeinek kiválasztását, valamint elfogadását milyen mértékben befolyásolja az ún. társadalmi-politikai változó, illetve, hogy az a tény, hogy az általa vizsgált két település (Szabadka és Szeged) más-más ország és társadalmi normarendszer része, mennyire hozza létre vagy fokozza egy társadalmi aktus nyelvi normáinak különbözőségét egy nyelven belül.

Vukov Raffai Éva kötetében nem csupán elméleti síkon mozog, hanem közérthető módon, gazdag példaanyaggal kísérvé mutatja be a kétnyelvű beszélőközösségben megnyilvánuló nyelvi jellegzetességeket, valamint a nyelvi tervezés mozzanatait. „A könyv célja, hogy annak, aki elolvassa [...], lehetősége nyíljon új, más szemlélettel tekinteni saját és mások nyelvhasználatához fűződő viszonyára.” Ajánljuk elsősorban leendő és gyakorló tanítóknak, tanároknak, valamint mindazoknak, akik érdeklődnek a nyelv, illetve a nyelvészet iránt, és szélesíteni szeretnék látókörüket.

Draginja Ramadanski

· Újvidéki Egyetem, BTK, Szlavisztika Tanszék
· mimaram@cable.net.rs

A SZAVAKAT ELSZÁLLNI HAGYNI

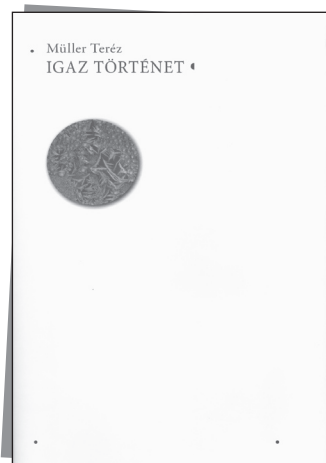
Let the Words Fly Away

Müller Teréz: *Igaz történet*/Terez Miler: *Istinita priča*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta–Forum Könyvkiadó Intézet, Újvidék, 2011/Akademiska knjiga, Novi Sad, 2012

„Egész életében tudta, hogyan szórakoztassa vendégeit életének érdekes történeteivel” – írja Aleksandar Tišma *Sečaj se večkrat na Vali* [Örökké emlékezz Valira] című könyvében, s az *Igaz történet*ből idéz néhány különösen fontos szöveghelyet: nagyapja fősvénységét, kinyjait a napszamosokkal és a cselédlányokkal. A kérdés az, hogy egy élete alkonyán levő egyszerű asszony hogyan lehetett ekkora mértéktudás és elbeszélőkészség birtokában. Hiszen szövegében rendkívül nagy követelménynek tesz eleget: saját sorsát artikulálja.

Most, hogy könyv formájában is előttünk áll ez az elbeszélésfolyam, láthatjuk, hogy túllépi elsődleges anekdotikus rendeltetését. Szembeötlő, ahogyan stílusa alkalmazkodik az írott formához, amely nem csak a pillanaté, sőt inkább győzelmet jelent a mulandóság felett. „Számomra nagyon nehéz, hogy senki ezek közül a kedves emberek közül nincs már az élők sorában, engem kivéve, aki talán éppen azért is élek, hogy emléküket átadjam a fiataloknak. Talán majd valaki, valamikor elolvassa ezt az irományomat, s így az ő életüket is meghosszabbítja.” Nos, a legszebb módon szólított meg bennünket, megerősítve afelől, hogy ez nem csupán egy palackba zárt hajótörött-üzenet, hanem a szeretet által megőrzött kincsesládák.

Ez a szöveg tehát, élményszerűen, többszörös elmesélése által, már lejegyzése előtt is létezett; belenőtt a rokoni anyagsere-folyamatokba, és „csak” papírra kellett vetni. Ez a fajta szerénység pedig az irodalom szempontjából

döntő. Szükségszerű, bár nem elégséges feltétele annak. Müller Teréznek pedig erre is akadt ereje. Hogy kilépjen a trivialitás, a családiasság, a szóbeliség szűk környezetéből a kultúra és a szerzőség irányába. S hogy a legfontosabb lépést is megtegye, hogy a leszármazottakra, vagy ha jobban tetszik, az utókorra hagyományozva ezen késztetéseit könyvvel koronázza meg. Mégpedig az írás szertartásként felmagasztalt szakralizációjával, a szeretet személy fölötti üzenetével és nem pusztán rutinos jegyzeteléssel, vagy merő „könyvvitelezés” révén.

Ez a grafológusnak is kihívást jelentő, gyöngybetűkkel írt szöveg nem a leskelődő pozíciójába helyezi az olvasót, hiszen meg is szólít bennünket. S teszi ezt jóindulatúan, az olvashatóság szempontjait is figyelembe véve. Megszólítja olvasóját, aki egy vidékünkre igencsak jellemző embertípus háta mögül kandikál ki. Ez az olvasó a magyar szavakat olvasva megérti a szavak egyes kis szigeteit szerbül, németül, franciául és jiddisül is. Így szemmel láthatóvá válik, hogy a vajdasági kultúrát a többszólamúság jellemzi (egészen a legmélyebb intim szintekig lemerülve). Ez a könyv pedig ezáltal a többszólamúság himnuszává válik, de egyben rekviemévé is (egy olyan égetően fontos pillanatban, amikor a XX. század a legborzalmasabb arcát mutatta meg).

Ennek az igaz történetnek a szubjektuma durcáskodhat, makacskodhat, elnémulhat a kétségbeesésétől, de távol van attól, hogy hatással lehessen a történelmi körülményekre, sőt személyes életének körülményeire is. És mégis benne önsajnálát, sem megalázkodás. Mindez azonban – a kézírtos formától eltekintve – nem egy felizzott lávafolyama a nyelvnek, melyet vehemens átfirkálásokkal és önmegtagadásokkal tűzdeltek tele. Ez csupán egy formába öntött történet, melyet egy erre szánt füzetbe jegyeztek le, az önkifejezés bárminemű grafikai hermetizmusa nélkül. S csak néha, az érzelmek hőfokát követve, a sorok fehéren eltévelyednek, egy-egy könnyes maszatba folyva, olykor piktogrammá minősülve át. Mint mondtuk, ez az olvasható üzenet.

Ha igaz, hogy a szövegnek egy fajta neurózist kell tartalmaznia, a mi feladatunk, hogy ezt észrevegyük. Még akkor is, ha ez az elhallgatás, illetve az önlegyzés mozzanata is eme szavakkal felépített és szalonképpé tett, majd nemzedékeken át az etalonhoz idomított muzeális értékek építményében, melyek egy csepp haragtartást, epésséget és visszavágási vágyat sem tartalmaznak, s így képesek nemcsak a családtörténet, hanem a kultúra részévé is válni. De ne feledkezzünk meg ennek az igaz történetnek a kereteiről sem: a prológusban a családfa áll, a lejelentő spiccen pedig egy népszerű francia sanzon magyar átköltése. Ennek az igazságnak a természete nem történelmi, hanem nyelvi, retorikai, rendeltetése pedig egy soknemzetiségű család összetartásának és harmóniájának zálogba helyezett hagyatéka. Vagyis a sebek gyógyítása anélkül, hogy sőt hinenének rájuk.

Itt a másoknak mondott, nem magunknak írt dolgok grammatikája érhető tetten. Drámai elhallgatásokkal, megkérdőjelezhetetlen könnyelműségekkel,

mivel mindezek narratív szempontból motiválva vannak, és a szenvedés által feloldozást nyertek (hisz hogyan értelmezhetnénk másként a holokaust áldozatául esett lányának, Bözsikének kihagyását a családfából, s a róla szóló történet-szál hirtelen és tagadhatatlan elnémulását).

Kedves, jó, boldogult – a sóhajtás szintjét érintő becéző jelzők ezek a szóbeli kommunikációban. Ebből kifolyólag az eredeti magyar szöveg ezt a halmozást megőrizte, és a szerkesztő sem „vágta” ki. A fordítás azonban az írott szerb nyelv által ismert normára korlátozta őket.

Jelezni kellett, hogy kéziratról van szó, és nem csak a digitális írásbeliség egy szalagjáról. Ezt mindkét szerkesztő megérezte, s így a könyv borítójára az eredeti írás egy mintája is rákerült. A történet fináléja egybeesik az élet végpontjával, ez pedig rendkívül fontos mozzanat, mely visszacsatol bennünket a dokumentumhoz, a tanúságtételhez, amelyen viszont azon nyomban felül is kerekedik szellemével, szellemességével, a saját személyét megcélzó humorával és a Schopenhauerre történő annyira izgalmas hivatkozásával. Mindennemű fásultság és kétkedés nélkül, balladai hangszínt öltve az anyai szeretet témájával, mely élő és elpusztíthatatlan.

Az önarcképen belül, melyet Müller Teréz felkínált nekünk, impozáns, de mégsem kérkedő vallomások találhatók bálokról, udvarlókról, flörtölésről, szélségekről, az otthoni kézimunka valóságos találmányairól (varrott pénztárcák, patchwork táskák, viasz koszorúcskák, papírmásé babák), mint azon egyetlen terület termékeiről, ahol a női családtagok eredetisége szabadon kifejezésre juthatott. De ide tartozik Teréz eltökéltsége is, hogy gyökerestül véget vessen férje játékszenvedélyének, hogy anyósát észhez térítse, hogy főbérlnőinek a szarvát letörje, s hogy a csendőrt megszégyenítse. Nincs itt verbális fényűzés és fölösleges bőbeszédűség, de elkoptatott szavak sincsenek. Polgári és biológiai személyét megfoszthatják jogaitól, de kreativitását semmiképp. Ezért, bárminek-mű rokonsági megítéléstől eltekintve, mostantól szükségünk van Müller Teréz szerzőnőre. Sohasem fogjuk elengedni, ahogyan ő se minket.

Időközben Müller Teréz *Igaz történetéből* egy s más jelszerűvé vált, s így érdemes tovább fejtegetni. Ez pedig mindenekelőtt a recepció mozzanataira vonatkozik, a ránk zúduló visszajelzésekre.

Két elvi észrevételt választottam ki, amelyek az irodalom és az irodalomfordítás ismerői részéről érkeztek. Ezek pedig olyan kérdéseket feszegetnek, amelyek már nem az ünnep körét érintik, hanem e kis irodalmi lázadás mérvadóságába hatolnak.

Az első megjegyzés körülbelül így hangzik:

Nem áll-e az *Igaz történet* publikálása a Napnak, azaz Aleksandar Tišma magas szinten megvalósult tehetségének és mítoszának szolgálatában?

Ez az egészséges észjárásra támaszkodó kommentár egy másik nagymama méltatlankodásain alapul, aki a Mann írócsalád tagja volt, s aki veszélyesnek

tartotta, ha egy családban mindenki ír, és kizsákmányolja az életet. „Egy nagymama süteményt készítsen.”

Tišma nagyanyja azonban éppen erről írt, a matriarchális áldozathozatal fontosságáról. Ez a nagymama leírta, hogy süteményt készíteni *kell*. Sőt, mi több, készített is. Ez a próza nem a hírnévnek a Napját magasztalja, hanem a lunáris és rejtőzködő nőiességet hivatott kifejezni.

Gyanítom, hogy Aleksandar Tišma, az író, egész életében nosztalgiával gondolt a nőiességnek erre az aspektusára. A nő házias méltóságára. Ő, aki Prousthoz hasonlóan a virágzásuk teljében lévő lányok felé tájolta iránytűjét, úgyszólván magától is, és előlünk is titkolva, valójában a nagyanyák földjéhez vonzódott.

Az író, akit az istentelen korszak kipárolgásai visszafordíthatatlanul megmérgezték, nem tudott helyettük megszólalni. Hisz éppen e korszak mért gyógyíthatatlan csapást ifjúi éroszára is. Nagyanyja lakótársnői, ezek a fiatal nők, akik elérték deklarált egyenjogúságukat, valójában a szülői szentség ellenzői. Jusson eszünkbe, hogy összefoglaló idézetes végszóként Müller Teréz egy balladai hangvételű konfliktust választott – a fiú kényszerű választását szeretője és anyja között, illetve ez utóbbinak jelképes meggyilkolását.

Úgy tűnik, a Mester tisztaságra vágyódva azt kívánta, hogy minden nagymama írja meg saját emlékiratát, mint honoris causa doktorátusra méltó dokumentumot. De Müller Teréz csak egy van. Ő se nem triviális, sem pedig tömegjelenség.

Ne feledjük, hogy Müller Teréz mellett, hogy egy Pesak (‘Homok’) ragadványnevű fővárosi tárcaíró műzsája, maga is kreatív személyiség, aki varr, babákat készít, pórul jár a babák miatt, térdepel miattuk, szereti az átöltözés kockázatát, a paródiákat, átveszi mások trükkjeit. Szereti a színházat, érzéke van a játék feltételeessége iránt. Inkognitóban utazik. Szembenéz a halállal. Hisz a csodában. Hajlamos rögtönözni és ártatlan kibúvó hazugságokhoz folyamodni. Elpusztíthatatlan steppelt pénztárcái és esőkabátjai az életrajzával egyetlen lépésre állnak dedunokája assemblage-aitól és konceptuális objektumaitól.

Homok. Íme az írás technológiájának metaforája – átereszteni a lepergő szemcséket ujjaink között. Hadd folyjon el, ami felesleges, és maradjon meg, ami szükséges. E történet leellenőrzött kamarasikere finom, egyidejűleg takarékos és tékozló ökonómiáján alapul. Az élet amorf állaga fennakadt az elbeszélői forma hálójában, a megkelt tészta sütőformába szelídült, s egy olyan beszédet kaptunk, amely nem süllýedt bele a tautológia ingoványába. Müller Teréz kivette a történet hálóját elmúlt életébe, azzal a szabadsággal, hogy egyedül kalibrálja a hálószemek nagyságát, és ezáltal határozza meg zsákmányát. Általános feloldozást kaptunk, amely egyaránt szól az áldozatoknak és a hőhéroknak, azaz egy magasabb elkötelezettség ekvilibrista megnyilvánulását.

Ez, mint említettük, lejegyzett, és nem megírt könyv. Egy in continuo, többször elmondott történet áll előttünk, ahol a narrátor(nő) előrelátja a megszólított

hallgató reakcióit. Ő ilyen tekintetben a bűvésszel, a szemfényvesztővel rokon, tudja, milyen módon kell hatást keltenie, hogy meggyőző legyen. Válogatási elve eltávolítja az őszinteségtől, de a művészet felé közelíti. Ki tud hagyni, el tud fedni, elrejtteni, de kihangsúlyozni is. Érzelemmentes és játékos.

Müller Teréz elsősorban azért szerző, mert gyanítja, hogy nem létezik művészi írás, amely teljesen őszinte, s éppen ezért lementszi magáról a mások nevében szólás jogát. Ugyanakkor viszont nem keríti hatalmába a forma hódolata sem. Először is, mert nem nőtt fel a szemfényvesztés ezen szintjére, másrészt viszont, mert ösztönös narrátori tudattal rendelkezik. Ő ténylegesen egy igaz történetet írt le, de az álarcok felfedése nélkül. Ez a finom egyensúlytartás lenne éppen a művészet?

A szerzőnő nem annyira a türelmet, inkább annak határait hagyatékozta ránk. Nem rejtette véka alá a lázadás átvillanásait, sem a megbánás nyomait. Megmutatta, hogy a tiltott gyönyörök mércéivel mért életre vagyunk ítélve, hogy a tiltott gyümölcs emberei maradtunk – s éppen ezáltal válik a Schopenhauerre történő hivatkozás valóságos botránnyá e szövegben. Előbukkant színlelt jólneveltségünk jéghegyének csúcsa, a névleg kifejezett tapintat csalárdsága, a megbukott emberség kétszeres mélypontja. Borús jelzése ez egy még borúsabb igazságnak, amely teljességgel kívül maradt ezen a poétikán, akárcsak a narrátor lánya, akit a haláltáborban öltek meg, és aki kimaradt a családfából. A feledés, ha beletörődünk, mély, tartós és következetes kell, hogy legyen.

A másik recepciós észrevétel a fordításra vonatkozik, és rosszmájú intonációval így hangzik: Ez, ugye, tényleg hiteles fordítás?

A legkevésbé sem. A fordítás olyan, mint minden egyéb elbeszélésfajta – nyelvek feletti jelenség. Az író és a fordító ideális partnerek, temperamentumos *paso doble* – az egyik kórozni szeret, a másik szereti, ha kórozzák. A fordítás túlnyomó részében az adományozás gesztusa, nem pedig az elvételé, hőember a trópusokon, amikor belemerülünk az idegen stílus vonulatába, anélkül, hogy azt döntően megjelölnénk önmagunkkal. A fazék és a fedő¹ egy ideig a felszínen lebegnek, aztán ők is elmerülnek...

Olyan személy könyvét fordítani, aki nem író, nagy kihívás a fordító számára. Ez nem a *Petrija koszorúja*, melyben egy tapasztalt literátor utánozza – stilizált színezettel – az egyszerű, s emellett sokat szenvedett nő beszédét. Ez egy eredeti, nem annyira stílusa, mint inkább alkotása által jellegzetessé tett lázadás, mégpedig éppen a többszörösen peremre szorított léthelyzet ellen.

Teréz viszont a kezdetektől fogva megkínzott bennünket. Ez esetben szó szerint is. Az erőfeszítések, melyek kéziratának dekódolására irányultak, évtizedekig tartottak. Figyelembe vették grafológiai ritmusait, a sorok hajlásszögét,

¹ Az eredeti szövegben *lonac i mrkva* ('fazék és répa') áll. A magyar nyelvben azonban a *fazék* és a *fedő* jelzik a kiegészítő összetartozást.

a betűk nagyságát, a margókat. A szerkesztő és gépíró erőfeszítése nem volt kellő mértékben mazochista, hogy száz százalékban eredményes legyen. Nem ért semmit még e szép, de nem kiolvasható betűk hatalmas képernyőre történő kivetítése sem. Csak annak a szótárnak megkérdése, amelyet emberbőr borít. A szöveg sokkal inkább megnyílt a fordítás szép kedvtelésének, amely átengedte magát az elsődleges értelem diktátumának.

Valaki azt mondta, hogy a fordító csak akkor válik szerzővé, ha saját magának megalkotójává változik. Valószínűleg így van. De ez nem egy önelégült és vidám klón (ahogyan azt az író narcisztikus konformizmusa talán szeretné), hanem egy hasonmás, húsból és vérből való, küzdelmes, komplementáris, animus–anima-jellegű, önfejlő, aki azt is látja, amit az író nem lát, azt is tudja, amit az író nem tud. Tekintsünk el attól, hogy arra nem képes, amire az író igen.

A fordító eszményi modellje a spiritisza médium, akin keresztül a forrásmű nyelvezete megszólal. De ez nem egy valós helyzet, a fordító egyszerűen nem lehet ennyire passzív. És a célszöveg szempontjából is jobb, hogy nem lehet, mivel az összes lehetséges újraértelmezés összege, azzal a sok kicsinyke és szükségszerű elhajlással, kész isteni ajándék. Ne feledjük, hogy az írók rosszul fordítják saját műveiket, s éppen azért, mert nem rendelkeznek ezzel a frissítő hatású, korrektív távolságtartással. Sokszor fordítunk olyat, ami nincs leírva, és kihagyjuk azt, ami benne van a szövegben. Ilyen szempontból alkotó jellegű a fordítás. Egyénileg méretezett, egyénre szabott. Mondjuk, én olyan szavakat is beillesztettem, amelyeket Teréz hagyott elszállni. Létezik egy szókapcsolat, melyet néhány helyre be kellett szúrnom, hogy saját hitetlenkedésemet áthidaljam. Így hangzik: „csodák csodájára”. Ez a csodálkozás Teréznél nincs meg. Ő mindent sztoikusán fogadott.

A könyv recepciója előre haladt, Müller asszony még sokáig nem fog nyugton hagyni bennünket. Nyugtalanító nála, amit homályban hagyott, de az is, amit elbeszélő figyelmével megvilágított. Azt gondolom, ez a jelleméből adódott, amely a végletekig pozitív. Ebben rejlik annak oka is, hogy miért nem tárt fel lányának sorsát, vagy legalább miért nem utalt rá. Nem volt képes másra, minthogy ezt a traumát törölje. S ez teszi egy mélyebb értelemben még igazabbá a történetet. Hogyan lehet szavakat találni egy személyes tragédiára? Kit kell vádolni? Istent? Bizonyos értelemben Teréz felülmúlta Jóbot. Mi azonban annyival tartozunk, hogy szavain kívül hallgatását is megérintsük. Müller Teréz nem kegyetlen. Ő nem a feledés. Ő a szeretet. Mindezekben a szavakban egy hallgatag emlékmű rejtőzik...

Romoda Renáta fordítása

Máté Emese

∴ Szakosított Óvóképző Főiskola, Szabadka
∴ turulemese@eunet.rs

(ÖN)ÉRTÉKKERESÉS

Search for Self(esteem)

„Micsoda céljai, eszközei vannak a művésznek? A műalkotásban, ha megismerkedünk vele, méltányoljuk a teremtő elme munkáját. Igen sokan tudnak olvasni, és mégis ehhez képest nagyon csekély azoknak a száma, akik az írásműben föl tudják ismerni azt, ami benne sajátosan a művészre vall, és akik minden lépésnél követni tudják őt alkotó munkájában. Mert a művész, akármekkora is a közönsége – ha valóban nagy művész –, csak magányos ember; eszméivel, színötleleteivel, zenei gondolataival együtt. Hangban, színben, rajzban és betűkben kifejezésre törekszik, és éppen a kifejezés módjaiban nyilatkoztatja ki lelkének legmélyebb titkait.”

(Csáth Géza: A zenéről)

Csáth ÉLet ÉRTelmező és (ön)FELTÁRó ÉLETműve 125 év távlatában, az emberi (ön)ÉRTÉKKeresést szinte a maga teljességében nyitotta meg a 21. század kutatóiban, ön- és emberi értékkeresőiben. Csáth eddig feltárt életműve a pszichológia és a pszichiátria, az irodalomtudomány, a zene és a zenekritika, valamint a képzőművészet szakterületeiről hat ország képviselőit szólított meg, akik a reál- (orvostudomány) és a művészettudományok (irodalom, zeneművészet, képzőművészet, filmművészet, hang- és rajzterápia) területeiről több mint egy század távlatából visszajelzést adtak az emberi (ön)értelmező folytonosság jelenéről. Thomas Mann mesteri módon mutatta be a társadalmi rendszer (makrokozmosz) emberi lélekképtől való eltávolodását a polgár és a művész szemszögéből, és előrevetítette a rendszer önfelbomlását. Csáth még mélyebben, a tudatalattiban felhalmozódott elfojtott érzelmek szempontjából folytatta: „Énemnek egyik kergét a másik után fejtí le” (*Egy elmebeteg nő naplója*). Orvoscént és művészként nemcsak saját szemszögét tárta fel, hanem megfigyelései, következtetései korának emberi személyiségképének test – lélek – szellemiség (mikrokozmosz) széthullását is feltárta. Mindaz, ami rendezetlen tudati

és tudatalatti világunkban rendeződni kíván. A lélekteleenné, mechanikussá vált dolgok felemésztk önmagukat, felbomlanak, részekre hullanak, csíráképtelenné, élet- és létképtelenné válnak. A Csáth novellavilágában, művészetében feltároló tudatalatti érzelmi világ sérülései, frusztrációi, visszafojtásai a XX. századi ember érzelmvilágáról ad kórismérvet, arról a robbanásig feszült, visszafojtott érzelmi állapotról, ami felszínre akar törni, tombolni akar, hogy majdan ki-egyenlítődjön, megbékéljen és újra harmóniába kerüljön.

A bajai Eötvös József Főiskola Neveléstudományi Kara Pedagógusképző Intézetének Pedagógiai és Pszichológiai Szakcsoportja szervezésében a Csáth Géza születésének 125. évfordulója alkalmából megrendezett konferenciának ez adta az aktualitását: a bő száz évig való intenzív egységbomlás, részekre való szakadás milyen rejtett lehetőségeket jelent e tények ismeretében a XXI. századnak, az (ön)Értékkeresőknek? A személyiség tudati szintjén történt-e rendeződő fejlődés egy évszázad távlatában?

A konferencia szervezőbizottsága – Sztanáné dr. Babics Edit főiskolai tanár, dékán, dr. Biró Violetta főiskolai docens, szakcsoportvezető és dr. Hárs György Péter főiskolai docens – a Csáth sokoldalú életművével egyenrangúan művészi dialógust nyitott a plenáris előadás, csoportszekciók, zene-, film- és képzőművészet gondolt-, forma- és érzelmvilág formájában.

A XX. SZÁZAD EGYENLEGE: A SZEMÉLYISÉG TELJES GYÖKÉRVESZTETTSÉGE

Plenáris előadásként dr. Stark András (Pécsi Tudományegyetem) *dr. Brenner József és Klein Gizella találkozása az Ópium című film tükrében*; Andrej Mircev (Academy of Arts, Osijek) *Death on the Fringe. Restaging Csáth in the Diaries of Dejan Nebrigić*; Kálmán C. György (MTA BTK ITI) *A hagyományos és az újító Csáth* elnevezésű előadásokat hallhattuk. Bármely szakcsoport fő gondolatmenetét a 125 éves évforduló alkalmából az Ember személyközpontúsága jelentette. A megközelítési szempontok különbözőek voltak a ránk visszatükröződő kapcsolatok rendszerében (személyiségünk egészet alkot, és a megtagadott, hiányrészeink keresik a kiegészülést, visszatérést az egészhez): a szenvedélyes és a megfigyelő nézőpont szembeállításai hiánypárjával a szenvedélyes érzelmkinyilvánítóval; a bűn terhe és a szabadulás módjai; a fél-elem folyamatos fenntartása és fokozása a valódi elfedett tény megnevezése, felismerése és elfogadása hiánypótlásaként, leplezéseként; a szeretet folytonos vágya és a szer(telen)ség. Az emberi (ön)értelmezések, (ön)Értékkeresések nemzetek közötti intertextualitása szinte már fél Európát átszövi a művészetek különböző területein. Csáth az emberiségi választott életformát is megrajzolta a teljes XX. század dimenziójában: „idegen befolyásnak engedték át magunkat” – „lények

uralnak Bennünket” (*Egy elmebeteg nő naplója*). Ezt az emberi elszemélytelenedési állapotot népek, nemzetek, országok, világrészek (százéves tudatos egysegbomlasztás: az első és a második világháború, illetve a délszláv országok részekre hullása), sőt a jelenünkben már világszinten tapasztalható gyökérvesztettség állapota.

Tényszerűen és sok szempontúan megnevezésre került a személyiség szét hullott egység/egyénségképe a reálumot, az akkori és jelenlegi orvostudományt képviselő szempontokból, a művészettudományok (irodalom, zeneművészet, képzőművészet, filmművészet, művészetterápia) területeiről egyaránt. A gyakorlati területről eklatáns példaként emelhető ki a debreceni orvosprofesszor Csáth megfigyeléseit továbbépítő hangterápiás kísérletei (magas és mély hangok, szólamok, komolyzenei betétek) a gyógy módok együtthatójaként.

Négy szekció gazdag összefüggésrendszere kutatta az (ön/világi) értékkeresést:

1. Csáth Géza és a művészetek: Szabó Réka: *Ópium, téboly... adaptáció*; Szamel Petra: *Művészet a morfium árnyékában*; Agárdi Gábor: *Csáth Géza és az irodalmi Grindhouse, avagy ha Csáth Géza írhatta volna Quentin Tarantino forgatókönyveit*; Walter Imola–Takács Anett: *Az érzelmközpontú múzeumi foglalkozások tervezésének több szempontú vizsgálata*; Sófi Boglárka: *Csáth Géza mint dr. Brenner József művészetterapeuta? A Páciensek könyvének megközelítése a képi kifejezéspszichológia módszertanával*; dr. Németh Norbert: *Gondolatok a zene és a kutatás kapcsolatáról: mikrokeringés, rheologia és a képszerű zenei kifejezőmód*; Bakacsi Zita: *Elképzelések, vélemények Csáth Géza írásaiban a zenei közművelődésről és közízlésről. Kitekintés ezek megvalósulására napjainkig*.

2. Csáth nyomai: Czékus Géza: *A nyomaveszett Csáth*; Medve Zoltán: *Csáth nálunk és más nemzeteknél*; Chmurski, Mateusz: *“About the rhythm of life”*. *Csáth’s diary: theory and practice of text in the Central European context*; Friedrich Melinda: *Csáth Géza und Otto Gross. Portraitskizzen im Freud – Ferenczi Briefwechsel*; Ispánovics Csapó Julianna: *Csáth Géza a XXI. században (kultusz- és befogadástörténet a szerbiai magyar irodalomban, kultúrában)*; Hárs György Péter: *Skiccek saját Csáth-portréhoz*; Ondrejcsák Eszter: *Csáth Géza „tradicionizmusa” és újító gesztusai*.

3. Az irodalmi Csáth: Z. Varga Zoltán: *Kódok, jelek, rajzok – Csáth Géza naplójegyzetei a kéziratok fényében*; Bordás Sándor: *Visszhang és áthangolás – mesehagyomány és figurativitás Csáth Géza prózájában*; Lábad Zsombor: *Csáth Géza ’praxisa’ az elmélet tükrében*; Balog Anikó: *A temporalizáció Csáth Géza és Kovács Ákos szövegének intertextuális játékában*; Nádor Zsófia: *Kétszólalmú variációk. Narráció Csáth Géza novellisztikájában*; Bence Erika: *A Csáth-történet szövegközi diskurzusban (Lovas Ildikó: Spanyol menyasszony)*; Rigó Gyula: *Fantasztkum magyar módra. Csáth Géza A varázsló halála című novellájának elemzése Nancy H. Traill fantasztkum-elmélete alapján*.

4. *Dr. Brenner hagyatéka*: Kőváry Zoltán: *Dr. Brenner és Mr. Csáth különös esete. A művészi és tudományos kreativitás kapcsolata és konfliktusai pszichobiográfiai nézőpontból*. Máté Emese: „Magamra ismerek benned”. *Csáth aspektológia SZER-tartásai*; Bíró Violetta: *Az elmebetegségek kezelése Csáth Géza korában és napjainkban*; Hatvani Andrea: *A varázsló és az orvos Csáth Géza elbeszélései tükrében*; Neidert László: *Csáth Dénes Imre című írásának sorskönyvanalitikus és analitikus megközelítése*; Nagy Attila: *A segítő foglalkozásra való orientálódás, hivatásválasztás pszichikus indítékai a személyiségfejlődésben*.

Csáth művészi aspektológiáinak továbbgondolása, gyakorlati alkalmazhatósága a művészcsoporthoz igazán gazdagon megvalósult. Igazoltnak látszik a tény, hogy a jelenben továbbgondolhatóak, építhetőek Csáth művészi gondolatjai a személyiségépítés terén: a művészetek oktatásánál a jelenkor képezze a kiindulópontot; a képzőművészet a gondolatközöttséget, a sejtetést és a színvilág által a valódi szívérzelmeket, a szavakban meg nem fogalmazható érzelmeket láttatja; az irodalom folyamatos titokfeltárása árnyékolt énképünkre világít rá: az Élet Élet rajzolja meg azáltal, hogy folyamatosan keresi a kapcsolatot saját életünk eredendő teljességével, mérhető adatok, megfogalmazható tények segítségével, amit megélünk és átélünk, ami felfedezés és mégis ösismerős.

Hogyan visszatálatni az eredendő személyiség értékéhez? A tudatmódosító szerek alkalmazásának eredendő okát kell feltárni, a szándékot megnevezni. Csáth írásában és művészetében elhinti a visszatálatás útvonaltát is: amit felépítettünk, szeretetben vissza kell bontani. Többnyire az ember szeretne felemelkedni, a reálumon felülemelkedni, kilépni a teremtő jelenből, hogy feledjen, mert nem érzi magában a képességet, hogy érzelmi fájdalmait átlényegítse társ-teremtői tudatával szeretetté. Csáth pácienseiről szóló feljegyzéseiben több ízben is írt feljegyzést a teremtői egységétől, teremtőjétől eltávolodó, önközpontú világot kialakító emberről, akit „lények” uralnak: „a szörnyeteg, úgy látszik, nem átalja odadobni a kesztyűt az egész emberiségnek” (*Egy elmebeteg nő naplója*). Ha az ember feledi lelkének halhatatlanságát, egyénisége lefokozódik, kábaságba süllyed. De amennyiben teremtői hitünk erős, folyamatosan átlátunk a változó káprázatvilágon és a maradandó, örök értékű értékeket éljük és éltejük. Ezt kapta a XXI. század örökségként.

A zenei kategóriát felvételtől Alessio Elia *A Varázsló halála* című operája képviselte (*La Morte del Mago/The Death of the Magician*). A trilógia három témát ölel fel: *Vád Olga ellen (Accuse per Olga)*, *Ópium (Opium)* és *A Varázsló halála (La Morte del Mago)*. Az olasz zeneszerzőt az író, az orvos, a nagyszerű szerető, a morfinista Csáth időn kívüli perspektívája ihlette. Rómában az Auditorium Parco della Musica Sala Petrassi termében volt a bemutató 2007. november 23-án. Alessio Elia egy rövidfilmet is készített az *Ópium* című novellából, melynek ő maga volt a forgatókönyvírója és a zeneszerzője is.

A képzőművészeti tárlat a szülővárosból, Szabadkáról érkezett. A Városi Múzeum igényes újdonságként ható kiállítással színesítette a befogadó teret. Szabadkát, Szegedet és Budapestet követően Baján tekinthették meg az érdeklődők *Csáth Géza rajzainak kiállítását*, melyet Ninkov Kovačev Olga nyitott meg. Az orvosi kórlapok fejlécére rajzolt képi világ Magyarország akkori harmadik legnagyobb városának, Szabadkának szecessziós építészetével együtt öltött formát. Mintha a szecessziós Szabadka és Palics újonnan épült épületeit megtöltötte volna a tudatalattiból kiszabadult új életérzés színeivel és képviselőivel. Az új életérzés kilépett a művészi magányból, és teret követelt magának még az önmagukat magányra ítéelő befogadók érzélemvilágában is: „A festészet célja nem lehet az élet másolása, sem idealizálása, sem stilizálása, sem variálása, hanem célja, hogy a gondolatokat alakba és színekbe vigyük át. [...] A képzelet váltja ki az ésből a gondolatot, a szem és a tehetség a maga eszközeivel megérzékíti festékkel és vászonnal – de ezt a képet csak olyan ember tudja megérteni, aki el tud képzelni, aki a színeket vissza tudja váltani gondolatokká” (*Napló 1903–1904*).

EGYIDEJŰ (ÖN)ÉRTÉKKERESÉST INDÍTOTT EL EURÓPÁBAN A CSÁTH-KULTUSZ

A mozgókép kategóriát Szász János *Ópium* című filmje képviselte. Már négy különböző terület témaköre – egy reál és három művészi ágban – viseli az ópium/Ópium megnevezést, címet. Matériaként maga az idegrendszer kábaságba ejtő tudatmódosító szer, Csáth *Ópium* című novellája, Szász János *Ópium* című 108 perces filmje, Alessio Elia Csáth ihlette zenei trilógiájának középső darabja szintén az *Ópium* elnevezést viseli, illetve Alessio Elia *Ópium* című rövidfilmje. Tehát a filmművészet terén két film is azonos megnevezést visel. Érdekes egyidejűség, hogy ugyanazon évben Csáth sokszínű életszemlélete Európa több művészt alkotásra inspirálta. Sőt, interjúik alapján elmondható, hogy önkifejezésre ihletett. Az olasz zeneszerzőt önmagunk időn kívüli dimenzióban való megfigyelése, illetve a magyar filmrendező az emberben dévajkodó bűn „testbeni élete és a szabadulás lehetősége” inspirálta. 2007 tavaszán volt Szász János *Ópium* című filmjének bemutatója, ősszel pedig az Alessio Elia *A Varázsló halála* premierje, illetve az *Ópium* rövidfilm bemutatója. Tehát Európa északi részétől (norvég származású női főszereplő, Kirsti Stub) Dánián (dán származású férfi főszereplő Ulrich Thomsen), Szlovákián (Komáromi vár mint helyszín) és Magyarországon át (magyar rendező, színészgárda, Baja kórházi helyszín) a földrész legdélibb részéig, Olaszországig (olasz zeneszerző) Európát (ön)Értékkereső lázba hozta a Csáth-kultusz.

Ez az egyidejűség talán természetesnek is mondható, hiszen ezt a természeti rendet mint egyetemes örökséget Csáth saját emberi örökségének is tekintette.

Az (ön)Értékkeresés többfajta művészi és érzelmi komplexitást kíván egyidejűleg. Csáth első zenekritikusi évada egybeesett a magyar kulturális élet főbb fordulópontjaival, és megkívánta több művészeti ág – zene, irodalom, festészet, építészet – egyidejű szakértelmét: 1906-ban jelent meg az *Új versek*, Ady korszaknyitó kötete és a magyar szecesszió egyik jeles építésze, Lechner Ödönnek emlékirata *Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz* címmel, valamint ekkor nyílt meg Rippl-Rónai József nagyszabású kiállítása, ekkor fejeződtek be Bartók és Kodály első népdalgyűjtő útjai, és az év végén látott napvilágot első közös népdalfüzetük. Csáth kortársként, de életkorához képest éretten, széles értelmelési perspektívával tudósított az egyidejűleg zajló korformáló eseményekről.

Berényi Emőke

∴ SZTE, BTK, Modern Irodalomtudományi Doktori Iskola
∴ berenyi.emoke@gmail.com

VI. IRODALMI KIŠ-ERNYŐ

Eduard Sam nyomában

6th Literary Meeting on Kiš

In Eduard Sam's Footsteps

„Az »utolsó jugoszláv írónak« vallotta magát, és a szerbhorvátot tartotta az anyanyelvének – a nyelvnek, a melyen »ír és álmodik«. A lexikoncikkek hagyományos kezdőmondata Danilo Kiš esetében nehezen megfogalmazható, hiszen Jugoszlávia nincs, szerbhorvát nyelv, mondják, szintűgy nincs, Danilo Kiš azonban van – létezik mint különleges, soktényezős identitás, mint összecserélhetetlen szellem és intellektuális minőség” – írta Radics Viktória a XX. századi világ-irodalom egyik megkerülhetetlen szerzőjéről, legjelentősebb kozmopolitájáról, akinek az opusa előtt tisztelegve május 24-én és 25-én hatodízben gyűltek össze régióink irodalmárai, hogy egy rendezvénnyel emlékezzenek meg egyedülálló művészi teljesítményéről. A programsorozatot immár hagyományosan minden évben Szabadkán tartják meg, hiszen 1935-ben itt jött a világra a magyar–zsidó apától és montenegrói anyától származó író.

Az idei Irodalmi Kiš-ernyő rendhagyó kerekasztal-beszélgetéssel vette kezdetét, amelyen a házigazdák, a Városi Könyvtár és a szabadkai Íróközösség, valamint a Kultúrcempész Sínbusz Fesztivált szervező szegedi Sín-Tér Kulturális Egyesület újsütetű együttműködéséről hallhattak fontos információkat a jelenlévők. Az estet Boško Krstić személyes hangvétellő nyitóbeszéde vezette fel, melyben – egy Danilo Kiš *Családi cirkusz* című regénytrilógiájából vett részlettel indítva a gondolatmenetet – kitért az apafigurára, Eduárd Kišre, a Jugoszláv Államvasutak egykori főfelügyelőjére, aki elmegőgyintézetbe zárásáig mániákusan készítette a *Közúti, vasúti, hajózási és légi menetrend* kolosszális kiadását, a nem is oly régen még virágzó csempészkultúrára és az Osztrák–Magyar Monarchia jellegzetes, egykor jó állapotban lévő, mára viszont igencsak elhanyagolt indóházaira. Az ezeknek az apró kincses szigeteknek, a valamikor szépséges vasútállomásoknak a fesztivál általi „tartalommal való feltöltése” képezi a két szervezet érdekközösségének egyik fontos csapásvonalát, többek

között ezzel és a szerbiaiak részvételre buzdítását célzó akciókkal szerepelnek a határon átnyúló projekteket támogató IPA-pályázaton is. Tolnai Ottó a közönség elé idézte Kosztolányiék vonatrajongó világát, és átadta a szót a vendégeknek, az ezüst nyílon folyó kultúrsempészet hangulatát megafonos figyelemfelkeltéssel megteremtő Orcsik Rolandnak, valamint Kollár Árpádnak, Mikola Gyöngyi-nek, Petró Annamáriának és Berényi Emőkének. Mint elhangzott, a 2008-ban útjára indított fesztivál nem csupán azért unikális, mert felolvasásai a német hadiadóból származó, nem EU-kompatibilis konzervdobozban, a sinón zajlanak, így akarván közvetíteni a magyar és a szerb kultúra között, hanem azért is, mert általa sikerült feloldani azt a görcsöt, ami a kilencvenes évek óta összeszorította a határon átlépők gyomrát. Az egyik ötletgazda, Orcsik Roland elmondta, ugyan ripacskodásnak tűnhet a kiabátoros odamondogatásuk, mégis úgy hiszik, egy olyan időszakban, amikor a médiából ömlenek a két nemzettel kapcsolatos rossz hírek, hangos pozitív üzenetekre van szükség.

Az Irodalmi Kiš-ernyő második napján a tudomány vette át a főszerepet: a tanácskozás témája azonban – mintegy a regionális kooperációt megkoronázva – a menetrend volt, a kiši prózavilág egyik központi szereplőjének, az író vasúti tisztségviselő apjáról mintázott Eduard Samnak a mániákusan készített talmudi műve, apokrif szakrális bibliája. Az előadók sorát a Tanítóképző Kar docense, Dragana Francišković nyitotta meg, aki Danilo Kiš és Ivo Andrić kelet–nyugati szellemi mozgásairól értekezett. Komparatív vizsgálódásai során arra a következtetésre jutott, hogy ugyan míg Kišnek főleg nyugatiak, addig Andrićnak inkább keletiek voltak a kiindulópontjai, s míg az előbbi az időjárás és a hősök portréinak megrajzolásával, addig az utóbbi az épületek és a történelem által ábrázolta útirajzainak helyszíneit, mégis közös vonásuk, hogy mindketten az univerzális emberi sors megragadására törekedtek. A dolgozat megállapításai sok ponton hasonlóságot mutattak Vári György előadásának egyes részeivel. A Budapestről érkezett irodalomtörténész, kritikus, újságíró az elrendezett véletlenről beszélt a *Borisz Davidovics síremléke* című novelláskötetben. A címadó elbeszélés alapján kifejtette, Kišnél maga a szöveg válik síremlékké, az individualista lázadással azonnal leszámoló közép-európai táj életútjai sikerületlenségének mementójává. Olyan textusok ezek, amelyekből eltűnik mindenféle tragikum, hogy helyét egyfajta humoros transzcendencia vegye át. Ezt követően Bence Erika, az újvidéki Magyar Tanszék tanára tartott prezentációt a vajdasági magyar irodalomhoz köthető kiši – Hózsza Évától kölcsönzött kifejezéssel élve – „átszállásokról”, azaz olyan szövegekői csatlakozásokról, műfajteremtő létforma-variációkról, mint az emigráció, az utazás vagy a vasút, amelyek tematikusan bűvópatakként fel-felbukkannak a vajdasági magyar szerzőknél, például Juhász Erzsébetnél, Szathmári Istvánnál, Lovas Ildikónál, Nagy Abonyi Árpádnál és Dudás Kálmánnál, sőt szó esett retúr „átsajátítódásokról”,

így Kiš Esterházy Péterre gyakorolt hatásáról is. A belgrádi–szabadkai Cindori Šinković Marija Branislav Nušić egyik kalandos, Belgrád és Párizs közötti vonatútját idézte fel, hosszan felolvasva az író erről szóló útinaplójából. Mirko Demić Miloš Crnjanskira és Miroslav Krležára hivatkozva a Kišre is jellemző nomád perspektívára utalt, amikor a célállomásra való megérkezés után a nosztalgia nélküli, szülőföldre való visszatekintés mikéntjéről számolt be. A konferencia méltó zárásaként Snježana Rončević bemutatta a Kišről és az utazásról írt esszéjét, valamint az írónak ajánlott versét, majd a résztvevők megkoszorúzták a szerző mellszobrát.

Major Nándor

... Író, Újvidék
... ma_jor@eunet.rs

A POLITIKA JELLEGÉRŐL

On the Character of Politics

Stanko Cerović hosszú évek óta lucid publicisztikájával érdemelte ki az olvasóközönség figyelmét Szerbiában. Nemrég könyve jelent meg *Az idő vér – A művész a Halál Civilizációjában* címmel, amelyben a délszláv háborúkról, az Európai Unióról, a nacionalistákról, a gyarmatosított elitről, történelmi témákról és a harmadik világháborúról ír, amely szerint – jól fogódzkodjunk meg – már kopogtat az ajtónkon. Könyvének megjelenése alkalmából a *Vreme* című politikai magazin kiadós interjút készített vele, amelyben az ragadta meg leginkább a figyelmemet, ahogyan a politika jellegéről vélekedett. A Dobrica Ćosić szerepvállalására vonatkozó kérdésre – egyebek mellett – így válaszolt: „Ha nem tévedek, ő, csak a számára ismert okokból, mindig a nemzet elhivatott vezetőjének képzelte magát. Lehet, hogy ő emberként is, íróként is érdekes, lehet, hogy jó és tisztességes, mindez nem fontos. Az a fontos, hogy úgy lépett fel, mint aki a szerb történelem tolmácsa, és – miként a nacionalistáknak mindenkoron – óriási önbizalommal, kész megoldása volt mindenre, amit fontosnak velt. Ćosićtyal az a baj, ami többnyire a nacionalistákkal, s nemcsak a szerbekkel adódik, hogy rendíthetetlenül meg vannak győződve arról, miszerint népük szeretete elég ahhoz, hogy kitűnően értsenek egy hivatáshoz, amelyről rendesen fogalmuk sincs. Ez a hivatás pedig a politika. A nacionalisták nem értik a körülöttük zajló világot, s az időt sem, amelyben élnek, s nem is érdekli őket az előbbi sem, az utóbbi sem, nem értik a gazdaság szerepét, a politika törvényszerűségeit és csapdáit, holott talán ez a legbonyolultabb mesterség a világon. A politikában, miként a művészetben is, szükséges, hogy az ember megértse a realitást, a művésznek azonban van ideje arra, hogy hőseit javítgassa, a politikában viszont nincs javíthatás, a játék élő emberekkel és népek sorsával folyik. A politikában, miként az életben, egy eszme vagy egy terv rendesen csak egyszer jó és kivitelezhető, a körülmények meghatározott közrejátszásával, ott és akkor, s ha akkor nem keltették életre, mindenben változtatni kell. Az élet nem ismétlődik. Természetesen az embernek hünek kell lennie saját népéhez és annak történelméhez, de a törté-

nelmet nem lehet kierőszakolni. A nacionalisták úgy gondolták, hogy Jugoszlávia a szerb nép legnagyobb tévedése. Joguk van ilyen interpretációra, de nem ez itt a kérdés. A kérdés az, hogy Jugoszlávia már hetven éve létezett, ez realitás volt, és hogy az államok mindig drámaian és előre nem láthatóan hullanak szét, ezzel nem lehet játszani, az embernek legfőképpen nem szabad olyan helyzetbe kerülnie, hogy felelős legyen egy ilyen széthullásért: rengeteg lesz a szenvedés, és az emberek el fogják átkozni őt, a saját népe fogja a rövidebbet húzni. Mindez nem azt jelenti, hogy a nacionalisták rosszak vagy örökkön-örökké ártalmas emberek. Csupán akkor ártalmasak, ha aktívan beleártják magukat a politikába. Méghozzá azért, mert halvány fogalmuk sincs arról, mi a politika. De hasznosak a hagyományok és a függetlenség konzervatív őreiként, különösen olyan időkben, amilyen ez a mai, amikor a népeknek felületes és buta módokat nagy és értékes eszmeként sóznak a nyakukba. Így, amikor kivonulnak a politikából, de hűek maradnak népükhöz, sokkal nagyobb megértéssel viseltetek irántuk, mint a különféle mondialistáknak bármelyik áramlatához.”

A szöveg jól hangzik. Élvezettel olvastam. Nem az érveire figyeltem, a sodrása, már-már – bármily különösen hangzik – művészi kifejezőereje ragadott magával. Azután rágódni kezdtem a szövegen. Azt, amit Cerović a nacionalisták „alkalmatlanságáról” mondott a politikában, közönséges előítéletnek véltem, amire egy szót sem érdemes fecsérelni. Történelmi tény, hogy a nacionalisták számtalan országban éppoly legitímen esélyesek voltak, hogy politikájukat hatalmi úton érvényesítsék, s a maguk szempontjából ezt rátermetten meg is tették, mint bármely más politikai irányzat aktőrjei. Egyszersmind: nemcsak a nacionalisták, hanem a szocialisták vagy a liberálisok között is vannak fanatikusok. Más lapra tartozik, hogy Cerović írtózik a nacionalista politikától. Én sem tartozom a hívei közé. Ez azonban nem ok arra, hogy letöröljük őket a tábláról. Erről ne essen több szó. Nekem más kötötte le a figyelmem a szövegben. Előbb ezen akadtam fel: Cerovićnél mintha a politikának egy-egy nép történelméből közvetlenül kellene következnie, miközben minden időpontban adva van az a lehetőség, amely a körülmények közrejátszása folytán épp akkor kelthető életre, s ha az az időpont elmúlt, a politikának át kell állnia arra a megoldásra, amely csupán a következő időpontban kelthető életre, azt is tudván, hogy semmi meg nem ismételhető.

De vajon a politika csakugyan ilyen végzetes, egyoldalú függvénye volna a történelemnek? Szerintem a politika – lazán fogalmazva – meghatározott érdekekből s velük egybefonódó kultúrából, életvitelből, történelemfelfogásból, értékekből táplálkozva építi fel jövőképét; szándékok révén, akaratérvényesítéssel jut kifejezésre; sikereit, kudarcait hatalomgyakorlással éri el; döntően a hazai és a nemzetközi politikai aktőrök közötti erőviszonyok befolyásolják a kivitelezést is, eredményt is. És minden időpontban nemcsak egy, hanem több, más-más politikai áramlat számára van lehetőség arra, hogy a vetélkedés eredményeképpen

akaratát hatalmi úton némiképpen érvényesíthesse. Van, aki dominál, van, aki többet, van, aki kevesebbet kicsikarhat magának. A politika nem egymást változó állapotokban, hanem folyamatokban jut kifejezésre.

Cerović így folytatta fejtegetését: „A nacionalisták tragédiáját egy eszmei jellegű kísérlettel jelenítem meg. Felejtsd el, hogy Milovan Đilas a nagybátyám volt, úgy beszélünk róla, mint egy közszereplőről, akihez személy szerint nem kötődünk. 1995-ig élt. Öreg, de egészséges és lucid ember volt. Belgrádban élt, és a neves szerb nacionalisták kitűnően ismerték, némelyikükkel közeli barátságban volt. Most gondold el ezt a helyzetet: vége a hidegháborúnak, Đilas a legismertebb disszidens a világon, presztízse Nyugaton, főként Amerikában mérhetetlen; viharos élete végén a politikának, az életnek, a népek közötti viszonyoknak aligha volt azokban a napokban hozzá fogható ismerője szerte a világon; szerb hazafi, meggyőződéses jugoszláv, őszintén kötődött minden délszláv néphez, ismerete a jugoszlávkérdést, és tudta, mit akarnak a nyugati hatalmak, és mi lehetséges. A nyugati vezetők akkor versengtek volna, hogy találkozzanak vele, hogy fényképezkedhessenek vele, úgy tekintettek volna fel rá, mint az utolsó európai nagyságra, és ez a legfontosabb: lehetetlenség, elképzelhetetlen lett volna, hogy bármelyik amerikai elnök elutasítsa azt, amit abban a pillanatban Đilas előterjesztett vagy védelmezett volna. Azt, amit ő abban a pillanatban elérhetett volna a világ hatalmi központjában, talán senki más el nem érhetett volna. Világos-e, hogy a szerbek mivel rendelkeztek akkor Belgrádban? Az egyetlen emberrel, aki képes lett volna a szerb nép számára a legjobb megoldást előterjesztetni, amely a többi délszláv nép számára is elfogadható lett volna, és amelyet Amerika és Európa nem vethetett volna el. Most fogd fülön és kérdezd meg a nacionalistákat, Čosić vezetésével: jó, hát kendtek miért nem kérdezték meg Đilast, mit kell cselekedni? Ő tudta, ti nem tudtátok; ő életre kelthette volna, ti nem kelthettétek életre. Miért nem kértétek fel valamilyen hivatalos tárgyaló funkció betöltésére, miért nem indítottatok kampányt mellette Belgrádban? Senkit sem veszélyeztetett, semmilyen ambíciói nem voltak, nyolcvanéves volt, de biztosan nem utasította volna el, hogy országa és népe érdekében megtegye azt, amit kell. Ez oly nyilvánvalónak és egyszerűnek látszik. Kivéve a nacionalisták számára, akik így gondolkodnak: én mindent tudok, elérkezett az én pillanatom. Öngyilkos irigység: ő már híres ember, sok volna neki, majd én most megmutatom, micsoda csodagyerek vagyok. Čosić elfogadta Szerbia elnökének a szerepét, valami ilyesmit, s hallottam, hogy Milošević a végén azt mondta neki: »Dobrica, azt gondoltam, hogy te értesz valamihez, de neked minderről fogalmad sincs.« Nem tudom, hogy igaz-e, de közel állt az igazsághoz. A nacionalisták bűne a tudatlanok arroganciája.”

Rég olvastam ennyire gondolatébresztő szöveget. Persze elvitatásra buzdított. Azt sem tudom, hol kezdjem. Ez esetben talán mégsem Dobrica Čosićyal volt baj, hiszen amikor államfő lett, már folyt a háború. Már csak Kis-Jugoszlá-

via első elnöke lehetett. Ha Đilasnak volt olyan elképzelése, amely a szerbek számára legjobb, a többi délszláv népek és a világ számára pedig elfogadható lett volna, akkor annak nyilván a háború kezdete előtt lehetett volna hasznát venni. Talán akkor, amikor Ante Marković volt a jugoszláv miniszterelnök. Talán azoknak kellett volna Đilashoz fordulniuk, akik Ante Markovićot is hatalomba emelték. S ők nem nacionalisták, hanem kommunisták voltak. Čosićot Milošević már csak akkor hozta pozícióba, amikor be akarta fejezni a háborút. Meg Milan Panićból, az amerikai szerb üzletemberből is akkor csinált miniszterelnököt. Meg akarta nyerni Amerikát Kis-Jugoszlávia pártfogójául. Beletört a bicskája. Čosić még Palébe is elment Miloševićtyel és a görög Micotakisssal, hogy a boszniai szerbek parlamentjével elfogadtassa a Vance–Owen-tervet, mert Kis-Jugoszlávia erőforrásai már elapadtak, s Čosić is úgy vélte, már csak rosszabb jöhet. De Karadžićék elutasították a jó tanácsot. Álltak elébe a további öldöklésnek. S vajon a szerbek jobban jártak volna-e a Vance–Owen-tervvel, mint jártak a Daytoni békeszerződéssel? S mi volt ennek az ára?

Aztán meg jó lett volna, ha Cerović megfogalmazza, miből is állt Đilas korszakalkotó megoldása. Hogy olvasóként latolgathassuk, valóban az lett volna-e a legjobb a szerbek számára, s valóban elfogadhatták volna-e a többi délszlávok, sőt a világ is, vagy talán mégsem. Így csak feltételezhetjük, hogy Cerović tud valamit, amit nem hajlandó megosztani velünk, s ábrándozhatunk naphosszat, vagy kételyekkel hadakozhatunk üres óráinkban. Szerintem – csak hosszú évek múltán, vívódva jutottam el ehhez a belátáshoz – az lett volna minden érdekelt számára a legjobb megoldás, ha a jugoszláv köztársaságok 1990-ben, amikor ez napirenden volt, békességben szétváltak volna, miként a Szovjetunió és Csehszlovákia köztársaságai tették. Megkockáztatom: amikor lehetővé vált, hogy a délszláv népek az európai integrációhoz csatlakozzanak, számukra a jugoszláv integráció betöltötte korábbi, igen fontos szerepét. Az integráció megduplázása tehertételt jelentett. A szétválást minden jugoszláv köztársaság elfogadta, kivéve Szerbiát. Meg Szerbia nyomására Montenegrót. Szerbia semmi másról, csak egy „korszerű”, értsd erősen centralizált jugoszláv föderációról akart hallani. Mert azt remélte, abban dominálhatna. Midőn pedig Szerbia és Montenegró magára maradt, nem egy centralista, hanem ugyancsak egy laza kapcsolatokkal rendelkező föderációt keltettek életre. Amit Szerbia a többitől megtagadott, azt Montenegróval folytatta. S később Montenegrót, midőn az meggondolta magát, Szerbia hagyta megtorlás nélkül különválni. Igaz, ez már 2006-ban, Milošević után történt. De nem hagyta 1991-ben Horvátországot és Bosznia-Hercegovinát.

Azonkívül úgy vélem, hogy a fordulat éveiben korántsem volt olyan egyértelmű, hogy Đilasnak korszakalkotó politikai megoldásai lehetnek a szerbek, a többi délszláv nép és a világ számára. Természetesen Đilas hosszú éveken át sikeres, hangadó politikusnak számított, de csak Tito csapatának tagjaként. Saját

politikai elképzeléseiről, amelyekkel szembekerült Tito törekvéseivel, 1954-ben kiderült, hogy ütköznek a hazai és a nemzetközi erőviszonyokkal. Utolsó aktív politikai szereplése, nem lévén összhangban a lehetőségekkel, balfogásnak bizonyult. Igaz, ahogyan emiatt elbántak vele, kárhozatos dolog volt, és méltán váltott ki együttérzést oly sok emberből. Amit utána Đilas művelt, az már nem az aktív politika, hanem a disszidencia világába tartozott. Az más diszciplína volt. Disszidens műveinek sohasem volt észlelhető hatása a hazai politikai porondon. Đilasnak sohasem voltak aktív politikai erőt képviselő követői. Disszidens művei nem az aktív politika számára, hanem a hazai kommunista mozgalomhoz kapcsolódó eszmetörténet szempontjából voltak jelentősek. Visszaemlékezései pedig a történelemtudomány számára. Az elmondottak következtében szerintem 1989 és 1991 között senki sem gondolhatta, hogy Đilasnak párját ritkító elképzelései lehetnek az aktív politika számára. S ha voltak, ugyan miért nem hozakodott elő velük? Ő, aki annyi mindenről nyilatkozott, miért épp ezt fojtotta magába?

Ezen is tépelődöm: Cerović azt sugallja, Đilas megoldása olyan elemeket is tartalmazhatott, amelyek nem lettek volna az amerikai elnököknek ínyére. Mi mást jelenthetne az a kitétele, hogy Đilas nagysága előtt meghajolva, nem tagadhatták volna meg tőle a megoldást. Mintha Cerović kissé túlméretezte volna Đilas nagyságát. Mert vajon a nagyhatalmaknál úgy működik-e a politika, ahogy Cerović feltünteti? Úgy működött-e az egypólusú világ kialakulásának napjaiban? Szerintem a nagyhatalmak államfőit a jól felfogott érdekek vezéreltik, s nem hajbókolnak senki előtt. Politikájukban kemény, sőt könyörtelen a bánásmód. Úgy gondolom, Đilast figyelmesen meghallgatták volna, örömmel le is fényképezkedtek volna vele, de ha úgy ítélték volna meg, hogy megoldása valamely ponton keresztezi számításukat, kárpótlás viszont sehol a láthatáron, akkor vállon veregették volna, és elnézően hazaküldték volna.

Végül még ezt is szóvá kell tennem: az a szerep, amelyet Cerović Đilasnak szánt, a parlamenti demokrácia körülményei között anakronikus volt. A XX. században legfeljebb a puhadiktatúrák vezetői, például Tito vindikálhatta magának azt a szerepet, hogy majd megmondja, mi a legjobb minden népe számára, s azok azután életre is keltik a hallottakat. Nem a halottakat. De közben neki is folyton egyezkednie kellett, s engedményeket kellett tennie a közvetlen munkatársai képviselte áramlatok némelyikének. Többnek is párhuzamosan. Aki másként képzei, nem számol a realitással. Talán a törzsközösségben juthatott volna egy-egy vátesznek olyasféle szerep, amilyent Cerović Đilasnak szánt. Ahhoz az kellett, hogy nyilatkozásai az emlékezet szintjén „megbízhatóak” legyenek. A parlamenti demokráciában viszont szabály, hogy a politika aktőrjei vetélkedve, az erőviszonyok kereszttüzében, hatalmi úton döntenek el az ország sorsát, s a nép viseli annak következményeit. A háborúét is, ha akadt, aki kirobbantotta. Đilasnak ezért sem voltak esélyei.

E SZÁMUNK SZERZŐI

- Berényi Emőke doktorandusz, SZTE, BTK, Modern Irodalomtudományi
Doktori Iskola, Szeged
- Cini Zoltán magyartanár, Egészségügyi Középiskola–Sonja Marinković
Általános Iskola, Nagybecskerek
- Gruber Enikő doktorandusz, ELTE, BTK, Művelődéstörténeti Tanszék,
Történettudományi Doktori Iskola, Budapest
- Dr. Horváth H. Attila habilitált egyetemi docens, Pannon Egyetem,
Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Veszprém
- Dr. Karikó Sándor habilitált főiskolai tanár, SZTE, JGYPK,
Alkalmazott Társadalomtörténeti Tanszék, Szeged
- Lurcza Zsuzsanna doktorjelölt, Babeş-Bolyai Tudományegyetem,
Kommunikáció és Kultúra Doktori Iskola, Kolozsvár
- Major Nándor író, Újvidék
- Markulik József (1935–1994)
- Dr. Máté Emese főiskolai tanár, Szakosított Óvóképző Főiskola, Szabadka
- Novák Anikó doktorjelölt, SZTE, BTK, Modern Irodalomtudományi
Doktori Iskola, Szeged
- Dr. Draginja Ramadanski egyetemi docens, Újvidéki Egyetem, BTK,
Szlavisztika Tanszék, Újvidék
- Romoda Renáta egyetemi hallgató, Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és
Irodalom Tanszék, Újvidék
- Dr. Szabó Tibor habilitált egyetemi tanár, SZTE, JGYPK,
Alkalmazott Társadalomtörténeti Tanszék, Szeged
- Szikora Tamás (1943–2012)
- Tolnai Ottó író, Palics
- Dr. Tóth I. János habilitált egyetemi docens, SZTE, BTK, Filozófia Tanszék, Szeged
- Törteli Telek Márta mgr., osztálytanító, Jovan Jovanović Zmaj iskola, Martonos
- Véry Dalma doktorandusz, ELTE, BTK,
Irodalomtudományi Doktori Iskola, Budapest

TÁJÉKOZTATÓ

Kérjük szerzőinket, hogy a *Létünk*be szánt írásaikat elektronikus formában: doc. formátumban juttassák el szerkesztőségünk (letunk@forumliber.rs) vagy a főszerkesztő címére (erikazambo@eunet.rs); mágneslemezen vagy e-mailben, csatolt fájlként. Tanulmányaikhoz rövid, magyar nyelvű tartalmi összefoglalót, illetve legalább öt kulcsszót illesszenek.

A beérkezett tanulmányokat lektoráltatjuk. A további kapcsolattartás megkönnyítése érdekében (külön mellékletben) tüntessék fel elérhetőségüket: postai és e-mail címüket, telefonszámukat és (a szerzői névsorba) személyes adataikat: akadémiai fokozat(ok), család- és utónév, beosztás(ok), munkahely(ek), helység(ek).

A tanulmányok és az ábrák szövegében egyaránt Times New Roman betűtípust alkalmazunk. A cikkek szövegének betűmérete 12 pontos; a táblázatok és a különféle ábrák (valamint az esetleges lábjegyzetek és az irodalomjegyzék) esetében 10 pontos. Kérjük, hogy a szövegszerkesztés során kerüljék a felesleges technikai eljárásokat (pl. tabulátorok és betűközök alkalmazása a térközök kialakításában: helyettük a behúzás, illetve a táblázatok használatát ajánljuk). A táblázatok szerkesztésekor vegyék figyelembe kiadványunk eddigi gyakorlatát, mintáit és a rendelkezésre álló laptükör méretét. Kérjük a szerzőket, hogy az ábrákat, diagramokat ne illesszék a szövegtestbe, hanem mellékletként, a beillesztés helyének pontos jelölésével küldjék el.

A sorok száma másfeles sorközzel oldalanként legfeljebb harminc. A szövegben ne szerepeljenek indokolatlan sorkihagyások. A szerző neve (normál betűtípus) és a dolgozat címe (**FÉLKÖVÉR NAGYBETŰ**) a szöveg elején áll középzárt helyzetben. A dolgozatnak a tudományos jelzet, illetve az angol nyelvű cím beillesztése miatt nem lehet egysorosnál hosszabb főcíme, s kérjük szerzőinket, hogy mellőzzék az alcímeket. A közcímek írásmódja: NAGYBETŰ. A szövegeket – indokolt esetben – a decimális rendszer segítségével tagolhatják (a szakaszt nyitó bekezdés elejére illesztett arab számokkal: 1., 2., 1.1., 1.2. etc.). A *Szemle* rovatban közölt recenziókhoz és ismertetőkhöz nem járul összefoglaló és kulcsszavak sem. Könyvrecenzióknál az ismertetett könyv adatait az első bekezdésben közöljük. A konferenciabeszámolók esetében a szövegegész tájékoztat a rendezvény jellegéről, adatairól. A szövegen belül a *könyv- és kiadványcímeket dőlt (italic) betűvel* emeljük ki. Semmilyen más kiemelés nem alkalmazunk. A szövegközi hivatkozásokat zárójelbe tesszük (a teljes leírást a tanulmány végén közölt irodalomjegyzék tartalmazza). A szövegközi hivatkozások formája a következőképp alakul; teljes mű esetén:

(IMRE 1996), annak egy részlete esetén: (IMRE 1996: 33–40). Többkötetes mű esetében: (GYÖRFFY 1.: 37–159). Adott szerzőtől felhasznált több, azonos évből származó mű esetén: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

A tanulmány végén megadott irodalomjegyzék szorítkozzon a hivatkozott szakirodalomra a következő lehetséges formákban:

IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen

HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.

CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.

KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest

A közismert és a szerző által gyakran hivatkozott kiadványoknak széles körben elterjedt rövidítéseit is használhatják: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. Az egyes szakirodalmi tételek betűrend, azonos szerző munkáin belül pedig időrend szerint követik egymást.

Kérjük a szerzőket, hogy végjegyzeteket egyáltalán ne, lábjegyzeteket is csak indokolt esetekben alkalmazzanak. A lábjegyzetek ne tartalmazzanak szakirodalmi hivatkozásokat!

A szerkesztőség

INFORMACIJA

Mole se autori da svoje tekstove koje nameravaju objaviti u časopisu *Létünk*, dostave uredništvu (letunk@forumliber.rs) u formatu doc. ili na elektronsku adresu glavnog urednika (erikazambo@eunet.rs) na disketi ili kao atačment. Uz rad treba dostaviti kratak rezime na mađarskom jeziku i najmanje pet ključnih reči.

Prispeli radovi se lektorišu. U interesu lakše komunikacije sa autorima molimo da se (u posebnom prilogu) naznači: poštanska i e-mail adresa, broj telefona i lični podaci: akademska titula, prezime i ime, zvanje, radno mesto i sedište.

U tekstu studije i tekstualnom delu slike se podjednako koristi font Times New Roman. Veličina fonta u tekstualnom delu je 12, dok je u tabelama, u natpisima slika (kao i u eventualnim fusnotama i literaturi) 10. Molimo da se prilikom uređivanja teksta zanemare tehnički postupci (npr. tabulator i upotreba razmaka među slovima, umesto toga preporučuje se korišćenje uvlačenja ili upotreba tabele). Kod uređivanja tabele treba uzeti u obzir dosadašnju praksu, obrasce i način preloma našeg časopisa. Mole se autori, da slike, dijagrame ne ugrađuju u tekst, već da ih pošalju kao priloge uz tačno obeležavanje mesta gde se oni trebaju umetnuti.

Broj redova po strani može biti najviše 30, uz prored od 1,5. U tekstu ne treba da bude suvišnog preskakanja redova. Ime autora (ispisana fontom Normal) i naslov rada (**BOLDOVANIM VERZALOM**) stoji na početku teksta, centrirano. Rad, zbog naučnog obeležja, odnosno zbog ubacivanja naslova na engleskom, ne može imati glavni naslov duži od jednog reda a mole se autori da ne koriste podnaslove. Naslovi odeljaka u radu se pišu VELIKIM SLOVIMA. Tekstovi se zbog preglednosti mogu raščlaniti decimalnim sistemom (na početku pasusa koji otvara odeljak treba upisati arapske brojeve: 1., 2., 1.1., 1.2. itd.). Uz recenzije i prikaze koji će se objaviti u odeljku pod nazivom Prikazi ne idu ni recenzije niti ključne reči. Kod recenzija podaci prikazane knjige se daju u prvom pasusu. U slučaju kada se vrši prikaz naučnog skupa, ceo tekst upućuje na odlike i podatke konferencije. U okviru samog teksta *naslovi knjiga i izdanja* se ističu *italikom*. Nikakvi drugi načini isticanja se ne koriste. Pozivanje na literaturu se u tekstu stavlja u zagradu (potpuni opis se daje na kraju rada u okviru spiska literature). Forma pozivanja na literaturu u tekstu je sledeća: u slučaju celokupnog dela: (IMRE 1996), kada se poziva samo na delove (IMRE 1996: 33–40). Ukoliko se radi o izdanju u više tomova (GYÖRFFY 1.: 37–159). U slučaju kada se pozivate na dela istog autora izdatih iste godine: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

Na kraju rada spisak literature treba da sadrži samo ona stručna dela na koje se autor poziva u svom radu, i to u sledećoj formi:

- IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen
- HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.
- CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.
- KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest

Mogu se upotrebiti i skraćenice za dela koja su opšte poznata ili na koje se autor često poziva: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kézi-szótár) itd. U okviru literature dela treba da su poređana prema azbučnom redu autora, a u slučaju istog autora po hronološkom redu.

Mole se autori, da beleške na kraju rada uopšte ne koriste, a fusnote samo u slučajevima kada je neophodno. Fusnote ne treba da sadrže pozivanje na literaturu!

Uredništvo

STYLE SHEET

Authors are requested to send their papers to *Létünk* in electronic form: they should be in doc. format addressed to the Editorial Office (letunk@forumlibers.rs) or to the general editor's address (erikazambo@eunet.rs) on a compact disk or in e-mail as an attached file. There should be a short summary of the contents in Hungarian and at least five keywords.

The studies submitted will be edited linguistically and proofread. Please indicate your name and address for further contact: address, e-mail address, telephone number, and other personal data (in the line of the author's name): academic degree, surname and last name, status, workplace.

We use Times New Roman type in the studies and diagrams (pictures, illustrations, figures). The font size of the main text is 12. For tables, schemes and diagrams (footnotes, bibliography) font size 10 is required. Do avoid any unnecessary technical procedures (using tabulators and space in formatting; instead, we suggest using indents and tables). Regarding tables, please notice the usual practice in the quarterly. Avoid inserting diagrams into the text; send them as attachments, marking the place of insertion.

The number of lines is 30 (at most) in a page, with 1.5 line spacing. There should be no extra spacing between the lines. The author's name (normal type) and the title of the study are (**BOLD UPPER CASE**) in front of the text in the centre. Due to the inclusion of the academic title and the English title of the study, the main title cannot be longer than one line. Authors are also requested to avoid subtitles. Titles are printed in UPPER CASE. If so required, the text can be divided using the decimal system (with Arabic numerals 1.2., 1.1., 1.2. etc. inserted in front of the paragraph). Reviews and information published in the *Review* column do not have a summary or keywords. In case of a book review, the data on the book should be provided in the first paragraph. In reporting a conference, the text should give general information about the program. In the text, the *title of books and publications* should be printed in *italics*. The reference in the text is in brackets (the full description should be given at the end of the text in the Bibliography). The form of the reference is the following: in case of a whole book: (IMRE 1996); in case of a part of the book: (IMRE 1996: 33-40); in case of a book consisting of more than one volume: (GYÖRFFY 1.: 37-159); using several publications by a certain author published in the same year: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

The Bibliography at the end of the study should only concern the literature referred to in the article, and should be in the following forms:

- IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. Századi epikánkban*. Debrecen
- HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedi-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.
- CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.
- KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások II. Névtudományi konferencia*. Budapest, 1969. NytudÉrt. 70. Budapest

Common abbreviations of well-known publications can also be used: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNY (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. The items in the Bibliography should be listed in alphabetical order; in case of multiple works by the same author, the items should be in chronological order.

Authors are requested not to use endnotes; footnotes can be used only in justified instances. The footnotes should not enclose the reference.

Editorial office

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

KÉT SPORTTÖRTÉNETI FOTÓ ELEMZÉSE

TÁRSADALOM ÉS KORRUPCIÓ

IMAGOLÓGIAI TANULMÁNYOK

NÉMETH FERENC ÉS SILLING ISTVÁN KÖNYVEIRŐL